

remove the watermark

Z.A.Ihomov

TARIXIY
GEOGRAFIYA

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEKISTON TARIXI”
KAFEDRASI**

Ilhomov Ziyovutdin Adhmovich

TARIXIY GEOGRAFIYA

O‘quv qo‘llanma

**Toshkent
“METODIST NASHRIYOTI”
2023**

UO'K: 930.2 (075.8)

KBK:24.1

A 50

Ilhomov Ziyovuddin Adhmovich

Tarixiy geografiya (O'rtta Osiyo xonliklari tarixiy geografiyasi). O'quv qo'llanma. – Toshkent: "METODIST NASHRIYOTI", 2023. 186 b.

O'quv qo'llanmada O'rtta Osiyo xonliklarining tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlar, xonliklarning joylashuvi, shaharlari, iqtisodiy markazlari, aholi tarkibi va mashg'ulotlari, Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida o'zbek xonliklarining hududiy chegaralari, Turkiyiston general-gubernatorligi viloyatlari va tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlar o'rin olgan XVIII-XIX asrlarda O'zbek xonliklariga amalga oshirilgan turli ekspeditsiyalar va ekspeditsiyalar va ularning hujjatlarida xonliklar tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlar ko'rsatib berilgan.

O'quv qo'llanma S110600 - Tarix o'qitish metodikasi nazim yo'nalishi talabakari uchun mo'ljallangan bo'lib, "O'zbekiston tarixi", "Markaziy Osiyo xalqlari tarixi", "Tarixiy geografiya" fanlaridan qo'shimcha qo'llanma sifatida foydalanishlari mumkin.

Mas'ul muharrir:

A. Asqarov

Tarix fanlari doktori, professor, O'zR FA akademigi

Taqrizchilar:

S. Tillaboyev

Tarix fanlari nomzodi

D. Uzakov

Tarix fanlari nomzodi, dotsent

Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika universiteti Kengashiining 2020-yil 30-yanvardagi 6-soli yig'ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-8716-6-3

© Ilhomov Z., 2023.

© "METODIST NASHRIYOTI", 2023.

KIRISH

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixini har tomonlama xolis va ilmiy jihatdan mukammal va tarixiy dalillarga asoslangan holda yoritishga katta e'tibor berilmoqda. Jahon tarixining ajralmas tarkibiy qismi hisoblangan Vatanimiz tarixi o'zining nafaqat qadimiyligi, balki uzoq davomi etgan tarixiy jarayonlarining jahon tarixiy taraqqiyot jarayonlariga jikla katta ta'sir etganligi bilan nam jahon ilmi ahli e'tiborini o'ziga tortib kelmoqda.

Bugungi kunda tarixni nafaqat o'rganish, balki uni ilmiy jihatdan asoslangan dalillarga tayangan holda, tarixiy jarayonlarning mohiyatini ochib berishda xaqqoniylik tamoyillariga asoslangan holda chuqur va atroflicha tadqiq etish hamda eng to'g'ri ilmiy xulosalarni taqdim etish har bir tarix tadqiqotchisi oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev tomonidan imzolangan "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chorra-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kaurlar tayyorlashning ma'no-mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratishini ko'zda tutish bilan birgalikda bugungi kunda oliy ta'limning sifati va samaradorligini yuksaltirish borasida pedagoglar oldida katta mas'uliyat turganligi belgilab beradi.

Mazkur qo'llanmada ko'zda tutilgan asosiy maqsadlardan biri ham talabalarda eng arvalo Vatanimiz tarixi haqida mukammal bilim olishlarini ta'minlash, qolaversa ho'lajak tarixchi sifatida tadqiqotchilik, ilmiy izlanuvchanlik malakalarini shakllantirish va kelajakda mutaxassis sifatida mukammal tadqiqotlarni amalga oshirish

uchun qo'llanmishligi tahtliiy ma'lumotlar orqali dastlabki tashunchalarni berish etib belgilangan.

O'zbek xonliklarining tarixiy geografiyasi haqidagi ma'lumotlar ulahalarining O'zbekiston tarixi, Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, Markaziy Osiyoning qadimgi yozma yodgorliklari, O'rtta Osiyo shaharlari tarixi kabi fanlardan olgan bilimlarini to'ldirib, bu davr tarixi va tarixiy jarayonlari, iqtisodiy va tabiiy geografik jihatlari va davrlarlar tomonidan bu holatlarga nishatan amalga oshirilgan siyosiy jarayonlarning mohiyatini chuqurroq va to'liqroq o'zlashtirish imkoniyatini kengaytiradi. Xonliklarning tarixiy-geografik jarayonlari haqidagi manbalarda, jumladan, Mullo Avaz Muhammad ibn Mullo Ro'zi Muhammad So'fi – Avaz Muhammad Attor Xo'qandiyning «Tarixi jahonnamoyi»¹, Hakimxon To'raning "Munuxtab ut-tavrix",² Mullo Olim Mahdumxoyninning «Tarixi Turkiston»³, Ishaqxon Jamiydullo o'g'li – Ibratning «Tarixi Farg'ona»⁴, Muhammad Niyoz Xo'qandiyning «Tarixi Shohruhiy»⁵ kabilarda yozib qoldirilgan

¹ Mullo Avaz Muhammad ibn Mullo Ro'zi Muhammad So'fi – Avaz Muhammad Attor Xo'qandiyning «Tarixi jahonnamoyi» // Kuznetsov, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Faydon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Institutini kutubxona xizmatlari. №455. Karagi: Xujandlik Avaz Muhammad Attor, Tarixi jahonnamoyi // Shara, Ю.И.И. -1971. №8. –К.119-141. Карги: Влксков Ш. Аваз Muhammad Attor Xujand и его сочинения. «Тарих» - и жалоннамойи-нашарованик, перероду примечания. Авторф.лик, китобхоналик. –Т. 1990. –19 с. Карги: Влксков Ш. Источники, использование Аваз Muhammad Attor в сочинениях «Тухфат ат-таварихи хоник», «Тарихи jahonnamoyi» // Аджий мерос. 1989. № 4(50). –С.31–36.

² Hakimxon To'ra «Munuxtab ut-tavrix», // Kuznetsov, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Faydon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Institutini kutubxona xizmatlari, № 504. Karagi: Xurrit D «Munuxtab ut – tavrix» - как источник по истории Средней Азии и определений границ XVIII – XIX вв. // Общественные науки в Узбекистане. –1984. –№ 7. –С. 36–41.

³ IV 21. Karagi: Xurrit D Источники среднеазиатских источников XVI–XIX веков: источники, основные проблемы // Общественные науки в Узбекистане. –1989. № 2. –С.49–53.

⁴ Mullo Olim Mahdumxoyning «Tarixi Turkiston», Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Faydon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Institutini kutubxona xizmatlari, №18096. «Kilim» Mullo Olim Mahdum Xo'la. Tarixi Turkiston. – Т. Turkiston shaharidagi gubernatorning bosmalikasi. 1915–2206. Karagi: Mullo Olim Mahdumxoyning «Tarixi Turkiston». –Т. Shara, 1995. –127 б. Karagi: Mirzo Olim Mahdum Xoyni Tarixi Turkiston. –Т. Яги акр вилоти, 2010л.

⁵ Ishaqxon Jamiydullo o'g'li – Ibrat. «Tarixi Farg'ona». // Kuznetsov, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Faydon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Institutini kutubxona xizmatlari №11080; №11516; №1512. Karagi: Ishaqxon Jamiydullo o'g'li. «Tarixi Farg'ona». –Т. Meros, 1991. «Til xizmatidagi Ishaq Xoyni o'g'li». «Tarixi Shohruhiy». // Kuznetsov, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Faydon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Institutini kutubxona xizmatlari, № 4153 – 1. Karagi: Pavlovsk N.N. Tovarlar Shohruhiy // Turkistandagi islomshunoslik. –1876. –№10

ma'lumotlarni, turli hujjatlar va sayohatchilar. limiy ekspeditsiyalar hisoblarida qaytl etilgan ma'lumotlar bilan tanishtirish va tahlil etish kund qo'llanmani tayyorlashda ko'zda tutilgan asosiy maqsadlardan biri sanaladi.

XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rtu Osiyoga Rossiya imperiyasi va Yevropaning boshqa davlatlaridan amalga oshirilgan bir qator elchilik va ekspeditsiyalar haqida ko'plab ma'lumotlarni kuzatish mumkin. Bular orasida A.Jenkinson, I.D.Xoxlov, aka-uku Pazuxinlar, F.Beneventi, V.A.Dudov va Muhammad Yusuf elchiligi, Mitropolit Xrisanf, F.Nazarov⁶, A.Bemis⁷, I.N.Xanikov, A.I.Butakov⁸, N.Muravyev⁹, N.Muravin¹⁰, A.F.Nigri¹¹, P.P.Ivanov¹², P.CH.Demuzon, M.Ivanin, A.I.Moksheyev¹³ va boshqalarni alohida ko'rsatib o'tish mumkinki, hu elchiliklar va ekspeditsiyalar tomonidan o'rganilgan va to'plangan ko'plab ma'lumotlar bugungi kunda o'zbek xonliklarining taxriy geografiyasiga oid qimmatli manbalar saniladi. Bular orasida Xiva xonligi va Orolbo'yiga amalga oirilgan ekspeditsiyalar va elchiliklar o'zining geografik ko'lami va ma'lumotlarining nisbatan mukammalligi bilan ajralib turadi.

Козлов Платон Н. Н. Самарканд Шахрухан. Казань, 1885. Караг'у Сейсенбаев Г. К. Тарих-и Шахрухан: как исторический источник. Автореф. дис. канд. ист. наук. — Т., 1983. — 22 с. Караг'у Сейсенбаев Г. К. Тарих-и Шахрухан: как исторический источник. Ашга-Ата: Наука, 1987. — 200 с.

⁶ Захаров Ф. Записки о народах и землях Средней части Азии. С. 116. — 1821. На царя Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. — М.: Наука, 1968. — 76 с.

⁷ Чарис А. Кабул: Путешествие владетель сур Афганистана Корни в 1836, 1837 и 1838 годах. Переводено по поручению И. И. Голубкина. 2 части. М. в типографии И. Эрнста, 1847. Воjне А. Путешествие в Бухару. Часть III. — Москва, 1849. — С. 566.

⁸ Бушков А. И. «Воспоминания владетельша Аралскому морю в 1848-1849 г.», подготожена и издана Е. К. Беттери. — Ташкент, 1953.

⁹ «Путешествие в Туркестан и Хиву в 1810 и 1820 годах генерал-майора в отставке князя Николая Муравьева, пославшего в эти страны для исследований С. Карпичева с чертежами и проч. Часть вторая. Москва, в типографии Аннушкин Семьяна, 1822.

¹⁰ «Поездка из Орхана в Хиву и обратно, совершенаая в 1760-1761 годах поручиком Г. Дидецием и командиром Муравьевым». С. — Петербург. Типография Министерства Императорского двора, 1851.

¹¹ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М. «Наука», 1975.

¹² Павлов П. И. Архив хановских ханов. Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1939. Стр. 14.

¹³ Махшиев А. И. Исторический обзор Туркестана и его степей. Москва-Ленинград, 1897.

Rossiya imperiyasi XIX asr boshlaridan oq Turkistonni iqtisodiy - geografik, harbiy-siyosiy, ilmiy o'rganishga jiddiy kirishdi. To'xtovsiz turli ko'rsatmalar bilan yuborib turilgan elchiliklar va ekspeditstiyalar tarkibidagi mutaxassislar tomonidan xonliklar orasida harbiy, siyosiy, iqtisodiy sohaga tegishli bo'lgan juda katta hajmdagi ma'lumotlar to'plandi. Bu ma'lumotlardan esa keyinchalik imperiyaning o'zbek xonliklariga qarshi harbiy bosqinchiligini amalga oshirishda keng foydalanildi. Ayni vaqtda mazkur ma'lumotlarning ilmiy-manbaviy ahamiyatini ham e'tirof etgan holda aytish kerakki, o'zbek xonliklarining XVIII asr ikkinchi yarmi - XIX asr birinchi yarmida iqtisodiy hayoti, siyosiy va harbiy topografik holati, chegaralari, siyahilari, tabiiy geografiyasiga oid tadqiqotlarda qimmatli manbalar bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.

O'rta Osiyo xonliklari va ularning tabiati, iqlimi, iqtisodiy imkoniyatlari uzok yillar davomida Rossiya imperiyasi geografik jamiyatli olimlarini o'ziga kiziqitirib kelgan. Bu yerda to'la hukmronlikni o'z ko'liga olgan Turkiston general-gubernatori tomonidan ham bunday tadqiqotlar rag'batlantirilib borildi va har tomonlama ko'llab-quvatlanib, zarur shart-sharoitlar yaratib berilgan edi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsod O'rta Osiyoning iqtisodiy imkoniyatlarini o'rganish, yer osti va usti boyliklarini, turli konlar va boyliklarni izlab topish va kelajakda Rossiya imperiyasi manfaatlariga bay'sundirish edi. Bu esa O'rta Osiyoning mutaxassis olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilishini talab qilar edi XVIII-XIX asr o'rtalarigacha turli elchilar va sayyohlar, savdogarlar tomonidan xonliklar xarotiga oid ko'plab ma'lumotlar to'plangan bu'sada, ular ilmiy jihatdan to'la o'rganilmagan edi. XIX asr ikkinchi yarmiga kelib o'zbek xonliklari Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlakaga aylantirilgandan so'ng rus tadqiqotchilari va tabiatshunos olimlari uchun O'rta Osiyoni tadqiq qilish imkoniyatlari kengaydi. O'lkuga safarbar etilgan rus olimlari, jumladan N.A.Seversov, P.P.Semyonov-Tyanshanskiy, I.V.Mushketov, A.P.Fedchenko, V.V.Dokuchayevlar Turkiston o'lkasining geografik va tabiiy olamini tekshirishga jiddiy kirishib, mohiyatiga ko'ra ilmiy

ma'nodagi tadqiqotlar olib boradilar. Bu ekspeditsiyalar tarkibidagi soha mutaxassislari tomonidan ilmiy yutuqlarga erishish bilan birga aholining ijtimoiy va iqtisodiy hayoti, urf-odatlari haqida davlat boshqaruviga oid bir qancha qo'limcha qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Garchi bu sayyohatlar imperiya manfaatlarini muqotamizariidan turli maqsadlarni ko'zlab amalga oshirilgan bo'lsada, O'rtasiyo xalklari, tarixi, turmushi, tabiati va boshqa sohalerini o'rganishda muhim axammiyat kash etgan edi. Qo'llanmada bu haqda ham asosiy ma'lumotlarni ko'rsatib o'tish maqsad etib belgilangan.

Qo'llanmani tayyorlashda huzungi kungacha turli yillarda yaratimizada va korijda nashr etilgan adabiyotlar, fan sohasida tadqiqotlar olib borgan bir qaror mualliflarning ilmiy maqolalari materiallaridan foydalanildi va o'z o'rnida mazkur qo'llanma muellifi ularga o'z minnatdorchiligini bildirib qoladi. Qo'llanmada kelurtirgan materiallar yuzastidan soha mutaxassislari tomonidan fan xususiyatidan kelib chiqqan holda ayrim e'tirozlar va bahs-munozarali fikrlar bildirilishi tabiiy. Bu esa albatta fanga oid o'quv adabiyotlarining yanada mukammallikka erishishigi xizmat qitishi sinubhasiz.

Z.A. Ilhomov,
tarix fanlari nomzodi, dotsent

1. XVI-XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. Buxoro xonligi (amirligi) tarixiy geografiyasi
2. Xiva xonligi tarixiy geografiyasi
3. Qo'qon xonligi tarixiy geografiyasi
4. Xonliklar aholisi va mashg'ulotlari
5. Xonliklar iqtisodiy va iqtisodiy markazlar, tashqi iqtisodiy munosabatlar

1. Buxoro xonligi (amirligi) tarixiy geografiyasi

Shayboniylar sulolasi davrida Buxoro xonligi (1510-1601 yy). XV asr ikkinchi yanni - XVI asr boshlariga kelib Movarounnahr va unga tutash Dashti Qipchoq hududlaridagi siyosiy vaziyat keskinlashib bordi. Bunga bir tomondan temuriylar davlatida yuzaga kelgan siyosiy tarqoqlik va hokimiyat hamda hududiy da'volar orqasidan kelib chiqqan o'zaro ichki nizolar ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan Dashti Qipchoqqa tarqoq ko'chmanchi qabila va urug'larning birlashuvi va kuchli markazlashgan davlatning yuzaga kelishi ta'sir ko'rsatgan edi.

Bu vaqtga kelib G'arbiy Sibir va Sirdaryogacha bo'lgan hududlarni birlashtirib, Dashti Qipchoq va Movarounnahr orasidagi savdo tarmoqlarining markazlari sanalgan Siq'noq, Oqqo'rg'on, Arquq, So'zoq va O'zgand shaharlarini yagona hokimiyatga bo'ysundirgan Jo'chining beshinchi o'g'li Shayboni urug'idan bo'lgan Abulxayrxonning temuriylar davlati hududlariga ham ta'siri kuchayib boradi. Garchi bu ta'sir dastlabki vaqtlarda temuriylarning murojaatlari orqasida kelib chiqqan bo'lsa, keyinchalik Abulxayrxon Sirdaryoning so'l qirg'og'idagi hududlarga ham o'z siyosatini o'tkazish va hokimiyatini joriy qilishga intiladi. Shunday vaziyatlardan biri 1447 yilda Shoxruxning vafot etishi bilan yuzaga keladi va Ulug'bekning

namlakatda yo'qligidan foydalangan Abulhayrxon Samarqand va Buxoro atroflarga harbiy bosqinchilik uyushtiradi.

Ulug'bekning vafoti bilan Movarounnahrda siyosiy vaziyat yanada chigallashadi va Samarqand taxti uchun kurashlar kuchayadi. Shunday jarayonda temuriyzoda Abu Said Mirzo (1451-1469 yy) ning murojaati bilan Movarounnahrda kirib kelgan Abulhayrxon temuriylarning ichki kurashlarida ishtirok eta boshlaydi va shu bilan Movarounnahr ichki siyosiy hayotida shayboniylar omili boshlanadi. Bu siyosat Abulhayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniixon davrida ham davom etdi.

Abulhayrxonning o'g'li Shoh Budog' Sultonning farzandi bo'lgan Muhammad Shohbaxt Shayboniixon (1451-1510 yy) bobosining o'limidan (1468 y) so'ng tarqoqlikka uchragan Shayboni ulusiga mansub urug' va qabilalarni nafaqat qaytadan birlashtirishga, balki uni kuchli va markazlashgan, harbiy jihatdan qudratli davlatga aylantirishga erishdi. Ayni vaqtda Movarounnahrda chegaradosh bo'lgan va Sirdaryo bo'ylab joylashgan O'tror, Sayram, Turkiston (Yassi) hududlarini ham o'z ta'siriga oldi.

Bu vaqtda temuriylar orasida ichki nizolar kuchayib boradi. 1494 yilda vafot etgan Sulton Ahmad (1451-1494 yy) o'rniga ukasi Sulton Mahmud (1452-1495 yy) Samarqand taxtini egallaydi, biroq ko'p o'tmay Boysung'ur mirzo (1477-1499 yy) tomonidan taxtdan tashiriladi. Bu hol Samarqand va uning atrofidagi siyosiy kuchlarning ikkiga bo'linishiga, ayni vaqtda Muhammad Hoja (Hoja Ahror avlodidan) va Hoja Yahyo kabi din peshvolarining ham har ikki siyosiy kuchlarni qo'llab quvvatlashiga olib keladi. Siyosiy kurash bilan bir vaqtda mafkuraviy kurash va qarama-qarshilik ham avjiga chiqadi.

1496-1497 yillarda Samarqand taxti uchun Boysung'ur Mirzo, uning ukasi Sulton Ali Mirzo, akasi Sulton Mas'ud Mirzo, Andijon hokimi Umarshayxning o'g'li Bobur Mirzolar o'rtasida shiddatli janglar boradi, shahar qamal holatida qoladi. Og'ir ahqolda qolgan Boysung'ur Mirzo yordam so'rab Shayboniixonga murojaat qiladi. Fursatdan foydalangan Shayboniixon 1497 yilning kuzida

Samarqandga qo'shin tortadi. Biroq ittifoqchilar o'rtasida yuzaga kelgan ziddiyat tufayli Mirzo Bobur qo'shinlari tomonidan qaytarilgan Shayboniyxon qo'shinlarini olib ortga qaytadi va Samarqand 1497 yilning noyabr oyida Mirzo Bobur tomonidan egallanadi. Biroq bu muvaffaqiyat Boburning Farg'onadagi hokimiyatining zaiflashuviga va hokimiyat uchun kurashlarning ya'ni kuchi kuchayishiga olib keldi.

Mamlakarda yuzaga kelgan o'zaro ichki kurashlar umumiy holda siyosiy vaziyatning izdan chiqishi va iqtisodiy hayotning tanazzulga uchrashiga olib keldi. Bu Movarounnahrda hokimiyatni qo'lga kiritishga intilayotgan shayboniyxon uchun ayni muddao bo'lib, ayrim mahalliy hukmdorlar va din peshvolari ham turli yo'lar bilan uni qo'llab quvvatlamogda edilar.

1497-1500 yillar oralig'ida yuz bergan bir necha to'qnashuvlar va talonchilik yurishlaridan so'ng Shayboniyxon 1500 yilda Samarqandga hujum boslaydi. Bu yurishda unga ukasi Sulton Maxmud, jiyanalari va anakilari Ubaytullo Sulton, Hamza Sulton, Mahdi Sulton, Kuchkinchixon, Suyunchxo'jalar juda katta yordam beradilar.

1500 yilda Samarqandni egallab, keyinchalik uning hukmdori Sulton Alini qatl ettirgan Shayboniyxonga qarshi Bobur Mirzo o'z qo'shinlari bilan qarshilik ko'rsatishga harakat qiladi va kuz oylarida Samarqandni egallaydi. Biroq bir necha qamal va janglarda holdan tcygan va og'ir shvolda qolgan shahar aholisini qiynamaslik uchun Shayboniyxon bilan olib borilgan muzokaralar va sulh natijasida shaharni tashlab chiqib ketadi.

Keyingi siyosiy vaziyat asosan Shayboniyxon foydasiga o'zgaradi va u bir necha yo'nalishda janglar olib borib turli yillarda Movarounnahr va Xurosonning bir qator viloyatlarini bosib oladi. Jumladan, 1501-1502 yillarda Jizzax, O'ratepa, Shosh, Shoxruxiya, Sayram, 1504 yilda Hisor, 1505 yilda Urganch va Xorazm, 1507 yilda Xirot va Xuroson bosib olindi.

Shayboniyxonning Xurosonga yurishidan foydalangan qozoq sultonlari Buxoro va Samarqandga talonchilik yurishi uyushtiradilar. bu esa Shayboniyxonning 1508-1509 yillarda Dashti Qipchoqqa, qozoq

sultonlariga qarshi yurishga majbur qiladi. Bu yurish natijasida Shayboniyxon Sig'noq, Yassi, Savron va qozoq sultonlari hududlaridan Qora Abdal yerlarini qaytadan qo'lga kiritadi.

Temuriylar davlatining asosiy viloyatlarini o'z ichiga olgan Movarounnahr va Xuroson egallagan Shayboniyxon o'zining keyingi harbiy yurishlarini Fronga qarshi qaratadi.

1509 yilda Marv shahrini egallagan Shayboniyxon Eronning ichki viloyatlariga yurish qiladi. 1510 yili Marv yakindagi Chibukobod mavzesida Eron shohi Ismoil Safaviyning 70 ming kishilik qo'shiniga qarshi 17 ming askar bilan jangga kirgan Shayboniyxon qo'shinlari mag'lubiyatga uchratiladi va uning o'zi jangda o'ldiriladi. Bu mag'lubiyat natijasida Shayboniylar o'zlarining Xurosondagi va Xorazmdagi mulklaridan mahrum bo'ladilar.

Muhammad Shayboniyxon o'limidan so'ng taxtga Ko'chkinchixon (1510-1530 yy) o'tirdi. Ayni vaqtda vaziyatdan foydalangan temuriy Bobur mirze Ismoil Safaviy bilan ittifoq tuzgan holda Samarqandni egallash uchun shayboniylarga qarshi yurish boshlaydi.

Garchi u 1511 yilda Samarqandni egallab olgan bo'lsada, biroq uni saqlab qola olinadi. 1512 yil noyabrda Najmi soniy (Amir Ahmad) boshchiligida Movarounnahrda yurish qilgan eronliklar esa Qarshida Ubaydulla sulton va Temur sultonlar boshchiligidagi shayboniylar tomonidan mag'lubiyatga uchratildi.

Ubaydulaxon hukmronligi vaqtida (1533-1539 yy) poytaxt Samarqanddan Buxoroga ko'chirildi. Biroq uning vafotidan so'ng taxtga o'tirgan Abdullaxon I esa hokimiyatni o'z qo'lida saqlab qola olmadi va mamlakat bir necha hokimliklarga bo'lindi, jumladan Buxoroda Abdulazizxon (1540-1550 yy), Samarqanda Abdulatifxon (1540-1551 yy), Toshkent va Turkistonda Navro'z Axmadxon (Baroqxon, 1540-1556 yy) hokimiyatni o'zaro bo'lib oldilar.

Mamlakatning birlashtirilishi va markaziy hokimiyatning kuchaytirilishi Iskandar sultonning (1560-1583 yy) o'g'li Abdullaxon II faoliyati bilan bog'liq. O'z siyosiy faoliyatini 1557 yilda Buxoro

hokimi sifatida boshlagan Abdulaxon II (1583-1598 yy) umrining oxirigacha mamlaktni birlashtirish va uning hududlarini kengaytirish uchun kurash olib bordi, uning say-harakati bilan O'rta Osiyoda Amir Temur davlatidan keyingi yirik va qudratli Buxoro xonligi tarkib topirildi. Biroq 1598 yilda Abdullaxon II o'z o'g'li Abdulmo'min tomonidan zaharlab o'ldirilganda, so'ng mamlakat inqirozga uchray boshladi va sulolaning so'nggi vakillari hokimiyatni o'z qo'llarida saqlab qola olmadilar. 1601 yildan boshlab Buxoro xonligi taxtida Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi hukmronligi boshlandi.

Mahalliy boshqaruv viloyat hokimlari qo'lida bo'lib, ular ham o'z boshqaruv tizimiga ega bo'lgan. Unga qo'shinga boshchilik qiladigan, shariat qonunlarining to'g'ri bajarilishini nazorat qiladigan, aholidan soliqlarni yig'ib oladigan amaldorlar (rais)lar kirgan. Viloyatlar o'z navbatida kichik ma'muriy birliklar: tuman, kasaba va mavzela:rga bo'linib idora qilingan. Mahalliy boshqaruvning eng quyi bo'g'ini oqsoqol (kalon taron) tomonidan boshqariladigan qishloq jamoalari edi. Xonlik viloyat (ulus)ga bo'lib boshqarilgan. Manbalarda Samarqand, Qarshi, Shaxrisabz, Xisor, Balx, Tanniz, Karmana, Qorako'l, Miyonkol, Shosh, Turkiston, Farg'ona, O'ra-tepa, Marv kabi viloyatlardan tashkil topganlari ko'rsatilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan. Odatda bunday yuksak mavqega xonning yaqin va ishonchli kishilari, qarindoshlari, yirik qabila boshliqlari, har-biy yurishlarda o'zini ko'rsatgan o'zbek sultonlari muassar bo'lgan. Xonlikni chegaralan doimiy bo'lmay tez-tez o'zgarib, kengayib yoki qisqarib turgan. Mamlakat siyosiy hayotida, davlat boshqaruvida yirik sarkardalar, qo'shin boshliqlarining o'rni katta edi. Ichki va tashqi xavfni bartaraf etishda, yangi yerlarni bosib olish uchun qilinadigan istilochilik yurishlarida qo'shinlarning soni, harbiy tayyorgarligi, qo'shin boshliqlarining qo'mondonlik mahorati katta ahamiyat kasb etardi.

Shayboniylar qo'shini asosan otlik va piyoda askarlardan tashkil topgan, qo'shin urishda o'q-yoy, uzun nayza, qilich, gurzi, uzun dastali jang boltasi (tatarrzin), changak kabi asosiy a'jum qurollaridan

foydalangan. Abdullahon II davri-da qo'shin Xorijdan keltirilgan piltalarni o'z ichiga olgan qo'shinlardan qurilgan. Shayboniylar qo'shinida navkarlar himoya uchun qalqon (sipar)dan foydalanganlar, hamda temir simdan tayyorlangan qilib to'qilib, usti ipak va baxmal mato bilan yopilgan sovut-jovshan (forscha baxtar) yoki jiba (jeva) – temir yoki po'latdan ishlangan maxsus kiyim kiyib jang qilganlar. Abdullahon II davrida Yevropadan keltirilgan jovshan (sovut) ham bo'lgan. Urushda yaroq va o'q o'tmasligi uchun otlar ustiga maxsus yopinchiq gejm (kejim) yopishgan. Qo'shin tarkibida Naftandozlar, manjaliqchilar va tosh o'uvchilar ham bo'lib, ular shahar va mudofaa qo'rg'onlarini egallashda katta o'rin tutgan. XVI asrning 2-yarmidan boshlab Abdullahon II qo'shinida chet ellardan keltirilgan kichik zambaraklar paydor bo'ladi. Qo'shin tarkibi, uning jangovor saflanishi, jang qilish tartibi, Chingizxon va Amir Temur qo'shinlari harbiy tuzilishi, urush taktikasiga asoslangan bo'lib unga Shayboniylar davrida ko'chmanchi o'zbeklarga xos bo'lgan bir qancha yangi jang usullari kiritildi. Shayboniylar qo'shini asosan, qalb (kavl) deb ataluvchi markaziy qism, barong'or (o'ng qanot) va javong'or (so'l qanot) qismlaridan hamda xirovul (qo'shinning orqa qism)dan tashkil topgan. Ularga xonning o'zi va tajribali o'zbek sarkardalari boshchilik qilgan. Qo'shinning qanotlariga boshchilik qilgan sarkarda o'g'lon deb yuritilgan. Qo'shini oldida manglay (avangard) deb ataluvchi harbiy qism yarim doira shaklida saf tortib borgan. Uning oldida esa tez harakatlanuvchi kichik jangovor qism - ilg'or bo'lgan. Shayboniylar qo'shimida umumiy qism oldida boruvchi «qo'avul» deb atalgan maxsus qism, qo'shinning o'ng va so'l qismlari oldida boruvchi "kichik" g'o'l deb yuritilgan bo'linmalar va ortidan boruvchi maxsus yordamchi bo'linma-cha'oh bo'lgan. Qo'shin tarkibida tug'chi qism, ya'ni bayroq ostida ehtiyotda turuvchi (tug'ni qo'riqlovchi) 20-30 ning kishilik jangovor harbiy bo'linma hamda zabongilari – ya'ni dushman tomonidan yashirish ravishda "til" tutib keluvchi maxsus bo'linma va xabarchi-dushman to'g'risida umumiy ma'lumot keltiruvchi bo'linmalar ham bo'lgan. Harbiy yurishlar paytida xon uchun rasmiy

qabul marosimlari o'tkaziladigan maxsus joy-bargoh hozirlashgan. Qo'shinda saralangan o'zbek navkarlaridan tuzilgan xonning qo'riqchilari ham katta rol o'ynagan.

Shayboniylar qo'shini ham Chingizxon va Amir Temur qo'shinlaridek 10 minglik korpuslar – tumanlarga bo'lingan. Unga Nuyon deb ataluvchi harbiy sarkarda boshchilik qilgan. Tumanlar o'z navbatida minglik, yuzlik, o'nliklarga bo'lingan. Qo'shinni jarogga hozirlash, ularning maoshini to'lash va boshqa tashkiliy ishlar bilan maxsus amaldor – favochi shug'ullangan. Qo'shinni qurol-yarog' bilan ta'minlashga ma'sul bo'lgan amaldorlar –jevachi bo'lib, u xonning qurol-aslahalariga ham javobgar bo'lgan. Harbiy amaldorlar va navkarlarga xazinadan beriladigan yillik maoshdan tashqari harbiy yurishlar paytida qo'lgan kiritiladigan o'ljadan ham berib turtilgan. Harbiy sohaning bunday tartiblanishi derli o'zgarishsiz XIX asr o'rtalarigacha davom etdi.

Ashtarxoniyalar (joniylar) sulolasi davrida Buxoro xonligi (1601-1753 yy). Buxoro xonligida yuzaga kelgan siyosiy inqiroz shayboniylar sulolasining barham topishiga olib keldi. Bu vaqtda Buxoroda yashab turgan va shayboniylarga qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan Jonibek sulton xonadoni vakillari taxt uchun asosiy davog'ar bo'lib siyosiy maydonga chiqdilar.

Jonibek sulton Jo'jining o'n uchinchi o'g'li To'qay Temur avlodlaridan bo'lib, uning ajdoqlari Dashti Qipchoqning g'arbida, Hoji Tarxon (Astarخان) da hukmronlik qilganlar. Rus davlatining markazlashuvi va Ivan IV (Ivan Vasilyevich, Grozniy, 1533-1583 yy) davrida davlat yerlarining qo'shni davlatlar hisobiga kengaytirilishi jarayonida 1556 yilda Astraxan ham rus podshosi tomonidan baxsh o'indi. Shahar hukmdori Yormuhammad o'z oilasi bilan birga Buxorodan pano' topadi. Keyinchalik Buxoro xoni Iskandar sultonning qiziga uylangan Yormuhammadning o'g'li Jonibek sulton xon xonadoniga yaqinlashadi, uning farzandlari esa Abdullaxon II davrida yuqori martabalarga erishadilar.

Shayboniylar sulolasi tanazzulga yuz tutib, taxtni boshqaradigan sulola vakili qoʻlmaganligi tufayli Buxoro ulamolari va amirlar kengashgan holda taxtni Ashtarxoniy Jonibek sultonga topshiradilar. Biroq u oʻz oʻgʻillari foydasiga taxtdan voz kechadi. Shu tariqa Buxoro xonligi taxtiga yangi sulola – Ashtarxoniyalar (sulola asoschisi nomi bilan Joniylar deb ham yuritilgan) sulolasi keladi.

Bu vaqtda taxtni egallashi lozim boʻlgan katta oʻgʻil Dinmuhammad xonlikning janubiy-gʻarbiy viloyatlarida noib boʻlib, Niso va Obivardda hokimlik qilardi.

Buxoroda yuzaga kelgan vaziyatdan xabar topgan eronliklar harbiy yurish bosilib, chegara hududlariga xavf sola boshlaydilar va Obivardni qamal qiladilar. Dinmuhammad dushmanga qarshi bir necha kun jang olib boradi va koʻzidan hamda oyogʻidan yarador boʻladi. Buxoroga qaytishda yoʻlda duch kelgan qaroqchilar tomonidan oʻldiriladi.

Dinmuhammad halok boʻlgach, taxtga uning ukasi, bu vaqtda Samarqand hokimi boʻlib turgan Boqimuhammad (1601-1605 yy) oʻtkaziladi. Boqimuhammad yangi sulolaning birinchi vakili sifatida taxtga chiqqan boʻlsada hozircha rasmiy hokimiyat Jonibek sulton izmida boʻlib, uning nomidan ish yuritilgan, farmonlar chiqarilgan va tangalar zarb etilgan, uning nomi xutbaga qoʻshib oʻqilgan.

Boqimuhammadning davlat tepasiga kelishi va Buxoro xonligida yangi sulolaning hokimiyatini egallashi bilan amalda katta oʻzgarishlar sodir boʻlmadi. Abdullaxon II ning, oʻlimi va shayboniylar sulolasining soʻnggi vakillari davrida boshlangan oʻzaro ichki kurashlar va siyosiy tarqoqlik yanada kuchaya boshladi. Shuning uchun yangi hukmdor oldida turgan eng muhim vazifalardan biri mamlakat hududiy yaxlitligini saqlab qolish va markaziy hokimiyatni kuchaytirishdan iborat edi.

Ayniqsa, Marv va Balx hokimliklari, turkmanlar markaziy hokimiyatga boʻysunmaslik bilan birga atrof viloyatlarga ham bosqinchiliklar uyushtira boshladilar. Bu holatni bartaraf etish uchun 1602 yilda Balxga harbiy yurish uyushtirdi. Bu yurishda qoʻshinga

qo'mondonlik qilgan ukasi Valimuhannad juda katta jonbozlik ko'rsatib Bulxni, shuningdek Andxo'y, Shibirg'on va Murg'ob daryosigacha bo'lgan katta hududlarni Buxoro xonligiga bo'ysundirdi. Bundan ruhlangan Boqimuhannad Valimuhannadni taxt vorisi deb e'lon qiladi va o'zi Buxoroga qaytadi. U 1605 yilda kasallanib vafot etadi, taxtga Valimuhannad o'tiradi.

Valimuhannad (1605-1611 yy) ham akasi kabi eng avvalo janubi sarhadlarni mustahkamlashga va safaviylardan yordam olib, Buxoroga hujum qilayotgan qabilalarga qarshi kurashishga majbur bo'ldi. Ayni vaqtda ichki siyosiy vaziyat ham keskinlashib, bir qator o'zbek beklari markaziy hokimiyatga bo'ysunishdan bosh torta boshladilar, mamlakatning hududiy yaxlitligi xavf ostida qola boshladi. Dastlab Eronga qarshi yurish qilib, g'alabaga erishgan Valimuhannad Xirotgacha bo'lgan hududlarni xonlikka bo'ysundiradi. Eron shohi Abbas bilan tuzilgan sulh esa mahalliy hukmdorlarning noroziligiga sabab bo'ladi, oqibarda 1608 yilda kelib Valimuhammaddan no'zi g'uruh shakllanib qoladi, ularning asosiy maqsadi xonni taxtdan tushirib, uning o'g'li, Samarqand hokimi Imomquli sultonni taxtga o'tkazish edi.

1611 yilda Imomqulixon va Valimuhannad o'rtasida bo'lib o'tgan jang natijasida Valimuhannad mag'lubiyatga uchrab, Eronga qochishga majbur bo'ladi. Taxtni Imomqulixon (1611-1642 yy) egallaydi. Ko'p o'tmay shoh Abbas qo'shinlari yordamida taxtni qaytarib olish uchun jang boshlagan Valimuhannad yana jangda yengiladi va asir olinib, qatl (1611 y) etiladi.

Imomqulixon hukmronligi davrida xonlikning Xurosondagi janubiy sarhadlari davlat tarkibidan chiqib ketdi, shunga qaramasdan yangi xon ichki siyosiy beqarorlikni bartaraf etish va mamlakat sarhadlarini shimoliy-sharqqa tomon kengaytirib borishga katta e'tibor qaratdi, Toshkent va uning atroflari xonlikka bo'ysundirildi. 1612 yil Imomqulixon Toshkentni egallab, o'g'li Iskandar sultonni hokim etib tayinladi, biroq shahar aholisi uning nojo'ya hatti-harakatlaridan norozi bo'lib isyon ko'tardi va uni o'ldirdi. Bundan g'azablangan

Inomqulixon Buxoro, Balx va Badaxshon viloyatlaridan qo'shin yig'ib kelib Toshkent aholisini qirg'in qilgan.

Inomqulixon mamlakatdagi siyosiy vaziyatni izga solgach, rahbariy siyosatga ham katta e'tibor bilan qaradi. Uning hukmronligi davrida Hindiston, Eron, Rossiya davlatlari bilan elchiliklar amalga oshirildi.

1642 yilda sog'lig'i yomonlashganligi tufayli taxtni ukasi Nadrmuhammadga topshiradi va o'zi haj safariga jo'naydi va safarda vafot etadi.

Keyingi yillarda hukmronlik qilgan Nadrmuhammad (1642-1645 yy), Abdulazizxon (1645-1681 yy), Subxonqulixon (1681-1702 yy) hukmronligi davrida ichki siyosiy vaziyat yanada keskinlashib bordi. Ichki kurashlar bilan bir qatorda Xiva xonligi, qozoq sultonlari va Eronga qarshi bir necha marotaba harbiy to'qnashuvlar yuz berdi. Ayni vaqtda shayboniy Abdullaxon II hukmronligi yillarida katta mavqega erishib olgan Jo'ybor hojalari va boshqa din peshvolarining mamlakat siyosiy hayotiga ta'siri kuchayib bordi. XVIII asr boshlariga kelib, mamlakatdagi siyosiy vaziyat yanada keskinlashdi, urug' va qabila boshliqlari birga mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchaligi va markaziy hokimiyatga bo'ysunishdan bosh tortishi holatlari avj oldi, mamlakat siyosiy inqiroz yoqasiga kelib qoldi. Bu holatni bartaraf etish uchun kurashgan ashtarxoniylarning eng so'nggi vakili Ubaydullaxon (1702-1711 yy) edi. U vaziyatni tinch yo'l bilan, iqtisodiy choralar yordamida amalga oshirish siyosatini qo'lladi va 1708 yilda pul islohoti o'tkazdi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad bebosh o'zbek avarlarining iqtisodiy erkinligini cheklash va shu yo'l bilan ularni hokimiyatga bo'ysundirish, ayni vaqtda esa mamlakat xazinasini ham ta'mirlash edi. Biroq bu islohot ko'zlangan natijani bermadi va aksincha markaziy hokimiyatdan norozilik va boshboshdoqlik yanada avjga chiqdi. Ko'pgina mahalliy hukmdorlar va din ulamolari o'zlari ega lab turgan mulklarini mustaqil deb e'lon qilish yo'lini tutdilar. Bularning orasida eng jiddiy voqea Farg'ona vodiysining xonlik tarkibidan chiqishi va o'zini mustaqil deb e'lon qilishi bo'ldi. Ashtarxoniylarning so'nggi xoni Abulfavzxon ham mamlakatdagi ichki

siyosiy vaziyatni yo'lga sola olmadi. Abulfayzxon hukmronligi yillarida (1711-1747 yy) ichki siyosiy vaziyatning keskinligi saqlanib qolishi bilan birga tashqi dushmanlarning ham davlat mustaqilligiga tajovuzi kuchayib bordi.

Buxoroning o'zida markaziy hokimiyat amalda bir guruh o'zbek urug'larini amirlari, xususan Javshin qalmaq, Ma'sumbiy otaliq, Hakimbiy otaliq qo'lida o'tib qolgan edi. Buxoroda katta mavqega ega Hakimbiy otaliq mang'it bilan dushmanlik kayfiyatida bo'lgan Shahrisabz mulki hokimi Ibrohim miroxur kenagas 1716 va 1719 yillarda Buxoro va Qarshiga hujum uyushtirdi. Bu to'qnashuvlar Ibrohim kenagasga muvaffaqiyat keltirmagandan so'ng u Niyoz hoja qatag'on, Qoplonbiy qipchoq, Avazbiy to'qsoba kabilar bilan birlashib, 1722 yilda Xiva shaybonilari xonadoniga mansub Rajab sultonni Samarqandda xon etib ko'tardilar. Bu xonlik mustaqil holda 1730-31 yillargacha hukm surdi. Ayni vaqtda qozoq sultonlari ham Zarafshon va Qashqadaryo vohalariga bir necha marta (1723-1729 yy) bosqinchilik hujumlarini uyushtirdilar.

Buxoro xonligining ichki siyosiy hayotini diqqat bilan kuzatib turgan cronliklar XVIII asrning 30-yillarida xonlikka tajovuz qila boshlaydilar. Eron shohi Nodirshoh va uning o'g'li Rizoquli boshchiligidagi Eron qo'shinlarining 1736 va 1740 yillarda amalga oshirgan bosqinchiligi natijasida Buxoro xonligi qisqa vaqt Eron ta'siriga tushib qoladi. Vaziyatdan foydalangan mang'it amirlari Hakimbiy otaliq boshchiligidagi hokimiyatni o'z qo'llariga olishga intiladilar va 1747 yilga kelib o'z maqsadlariga erishadilar. Abulfayzxon o'ldirilib, ashtarxoniylar sulolasiga barham beriladi va taxt amalda mang'it amirlari hukmi ostiga o'tadi.

Mang'itlar sulolasi davrida: Buxoro amirligi (1753-1920 yy). Buxoro xonligining 1753 yildan boshlab nomlanishi Buxoro amirligi tarzida o'zgardi, ashtarxoniylar o'rniga kelgan mang'itlar sulolasi vakillari davlatni "amir" unvoni bilan boshqarganlar, shunga ko'ra davlatning nomlanishi ham bundan buyon Buxoro amirligi deb atala

boshlangan. Buxoro amirligi 1920 yil sentabrda bolsheviklar tomonidan tugatilgan va o'rnida sovet respublikasi tashkil etilgan.

Muhammad Rahim vaqtida (1753—58) Buxoro amirligiga qarashli yerlar ancha qisqargan. Uning tarkibiga Buxoro, Samarqand, Miyonqol, Karmana, Qarshi, G'uzor, Karki, Chorju'y, Shahrisabz viloyatlari kirib, Toshkent va Farj'ona viloyatlari xonlik tasarrufidan chiqib ketgan. Doniyoibiy otaliq vaqtida (1758—85) ham o'zaro urushlar davom etib, Karmana, O'ratepa, Nurota, Sherobod, Boysun va boshqa joylarda mahalliy kuchlar bosh ko'tarib, poytaxt izmidan chiqishga harakat qilganlar. Doniyoibiyning katta o'g'li Shohmurod hukmronligi davri (1785—1800)da Doniyoibiy joriy etgan soliqlardan bir qanchasi bekor qilindi, iqtisodiy hayot birmuncha yaxshilangan.

XIX asrga kelib, Buxoro amirligining hududi qariyb 200 ming kvadrat kilometrni tashkil etdi. Uning chegaralari janubda Amudaryoning so'lg'irig'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha cho'zilib, qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Amirlik sharqda Pomir tog'laridan, g'arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo'lgan hududni egallab turardi. Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlikning markaziy qismi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, hozirgi Tojikiston hududidagi Vaxsh, Kofimihon, Panj daryolari vodiysida joylashgan shahar va qishloqlar, shuningdek, Turkmaniston hududiga kirgan Murg'ob dar'osi vohalaridagi yerlar ham Buxoro amirligiga qarar edi.

Buxoro amirligining poytaxti Buxoro shahri edi. Yirik shaharlardan Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Kitob, G'uzor, Termiz, Sherobod, Hisor, Dushanbe, Ko'lob va boshqalar amirlik tasarrufida edi. Marv va Chorju'y shaharlari uchun Buxoro amirligi va Xiva xonligi o'rtasida, Jizzax, O'ratepa va Xo'jand shaharlari uchun Buxoro amirligi bilan Qo'qon xonligi o'rtasida tez-tez urushlar bo'lar, bu shaharlar qo'ldan-qo'lga o'tib turardi¹⁴.

¹⁴ Улуткеримов Ш. Бухоро давлати. Бухородан асосан Туркманiston Чоп Россиялик мухтасарлари ва
журнали. Т., 2000, 24 бет.

Xonliklardagi ayrim hududlar markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslik, mustaqil siyosat olib borishga intilardi. Ular qatoriga Hisor, Shahrisabz, O'ratepa, Xo'jand, Panjikent, Qorategin, Darvoz, Rusbon, Shug'non va boshqa hududlar kiradi¹⁵.

Zarafshon vodiysida 300 – 350 ming, Qashqadaryo vohasida – 500 ming, Surxandaryo vohasida 200 ming, Sharqiy Buxoroda 500 ming aholi yashar edi. Amirlikning yirik shaharlari – Buxoroda – 60 ming, Samarqandda – 50 mingga yaqin aholi istiqomat qilardi.

Aholi etnik jihatdan ko'pgina qavm va urug'lardan iborat bo'lib, ularning qariyb 57 foizi o'zbeklar edi. O'zbeklar bir qancha elatlardan tashkil topgan bo'lib, ular orasida mang'it, saroy, qo'ng'iroq, qarluq, qalmoq, nayman, qipchoq, ming, yuz qabilalari ko'pchilikni tashkil etardi¹⁶.

XIX asr boshlarida mazkur qabilalarning amirlik bo'yab jaylashuvi quyidagicha ko'rinish olgan: Mang'itlar – Qashqadaryo vodiysida, kenejaslar – Shahrisabzda, naymanlar – Zarafshon daryosining chap qirg'og'idan Samarqandning janubi – g'arbigacha bo'lgan hududlarda, Xitoy-qipchoqlar – Samarqand va Kattaqo'rg'on o'rtasida, yuzlar – Jizzax va O'ratepada, ularning qolgan qismlari Hisorda, Amudaryoning janubidan to Shinoliy Afg'oniston hududlarida qatag'on va laqay urug'lari istiqomat qilishgan¹⁷.

XVII asr Buxoro xonligida iqtisodiy va siyosiy tushkunlik kuchaygan davrda Farg'ona vohasi xonlikdan alohida o'lka sifatida ajralib chiqdi va XVIII asrning boshlarida Qo'qon xonligiga asos solindi. XIX asrning birinchi choragiga kelib Qo'qon xonligiga Toshkent, Turkiston, O'ratepa, Xo'jand ko'shib o'indi.

Buxoro amirligi 27 beklikka bo'lib idora qilingan, bular – Karmana, Xatirchi, Ziyovuddin, Nurota, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Sherohod.

¹⁵ Исмаилов Б. Бухарский эмиралык и марк Хайдар. Хукаят, 2008, с. 9.

¹⁶ 7. Бекликов И. И. «История Бухары». 41 бет. Язы карган: Холматова Р. Россия-Бухора тарих чаррасида, 172 бет.

¹⁷ Исмаилов Б. Курганлар вади, 10 бет. Маманидров Н. Мислонилик ва мислинилик тарихи ва филология. Т.: Тошкент Миллий Илмий-таълим, 2004. 37-40-бетлар.

Denov, Karki, Chorjo'y, Hisor, Ko'lob, Qorategin, Darvoz, Baljuvon, Sho'g'non-Ro'shon, Qo'rg'ontepa, Qabodiyon Kalif, Bo'rdalik, Qobog'li va Xorazm beklklaridan iborat edi. Har bir beklkni amir tomonidan tayinlab qo'yiladigan hokimlar - beklar idora qilgan.

Ayrim adabiyotlarda Buxoro amirligi tarkibida bo'lgan beklklarning soni turlicha ko'rsatilishi holatlari ham uchraydi. Masalan, XX asr boshlariga kelganda Buxoro amirligi ma'muriy jihatdan 28 ta beklkka bo'lingan edi. Bular: Chorjo'y, Kamana, Ziyovuddin, Nurota, Xatirchi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Yakkabog', G'uzor, Boysun, Qorategin, Denov, Hisor, Darvoz, Baljuvon, Shug'non, Rushon, Ko'lob, Qo'rg'ontepa, Qabodiyon, Sherobod, Kalif, Karki, Budalik, Qaboqli, Qarshi va Narozim. Ammo Buxoro amirligi beklklarining ma'muriy-hududiy tuzilishi beqaror bo'lganligidan ko'pgina amlakdorliklar aholisining soniga qarab tashkil etilgan yoki bo'lmasa, tugatilib, boshqa amlakdorliklarga qo'shib yuborilgan. Soliq to'lash imkoniyati past bo'lgan amlakdorliklar tez orada tugatib yuborilgan¹⁸.

XVIII asr oxirida Buxoro amirligi hududiga Zarafshon handa Qashqadaryo vohalaridagi mulklar kirgan bo'lsa, XIX asr boshlariga kelib, amirlik tarkibiga bu xududlardan tashkari Surxon vohasi, Hisor, Xo'jand, O'ratega, Panjikent handa Zarafshon daryosining yuqori oqimi va janubiy Turkmanistonning katta qismi xam kirgan. XIX asr o'rtalarida Buxoro amirligi tasarrufida 44 ta beklk bo'lganligi ayrim mualliflar tomonidan ko'rsatib o'tiladi¹⁹.

Boshqa bir adabiyotda Mang'itlar sulolasi davrida amirlik 30 ta beklk va tumanlardan iborat ma'muriy birliklardan tashkil topganligi ko'rsatib o'tilib, har bir beklk hokimi xirojning bir qismini amirga yuborib turganligi qayd etilgan²⁰.

¹⁸ Турсынбаев С., Турсынбаев А., Турсунбаев М. Шеробод: тарихдан олинганлар. — Т.: "Yangi nashr", 2014. 106-б.

¹⁹ Хайитова Р. Россия-бухоро тарихи муносабати. — Т.: Уроқути, 2005. — Б. 27. Қаранг' Оқилбеков

Ф. Сурхон воҳаси бештакиридаги ма'мурий сисмати ва иртиқотиёй ўзгаришлари (XIX ас; воҳон
ма'мурий тартиби - XX аср (оқсатари) Т. — ABU MATHUOT-KONSALT, 2008. — Б. 52.

²⁰ Uzbekiston tarixi. R. Nizmatyeva tahr. ost. Toshkent, 2005. 253-b.

Buxoro amirligi haqida ko'plab qimmatli ma'lumotlarni ko'rsatib beruvchi asar muallifi D.N.Logofet esa Buxoro amirligi xududiy jihatdan 25 ta beklikka bo'linganligini va beklıklar o'zlarining markazlari hisoblangan shaharlar nomi bilan yuritilganligini ko'rsatib o'tadi²¹.

Amir Shohmurod davrida Buxoro amirligida markazlashishga moyillik kuchaydi. Markazlashgan hukmronlikning mustahkamlanishi va feodal tarqoqlikka barham berilishi amirlikda iqtisodiy ahvoning barqarorlashishiga olib keldi. Zarafshon vodiysi va boshqa tumanlarda ekin yerlarni qayta tiklash bo'yicha tegishli chora – tadbirlar ko'ildi. Ko'plab ko'chmanchi qabilalar o'troq turmush tarzini tanlab, dehqonchilik bilan shug'ullana boshladilar. Hunarmandchilik mahsulotlarining ishlab chikarishida ham siljishlar kuzatilib, ichki va tashqi savdo yaxshilana boshlandi. Eron va Afg'oniston bilan chegaralarni mustahkamlash maqsadida Shohmurod qator omadli yurishlarni ham amalga oshirdi²².

Podsho Rossiyasi O'rta Osiyoni mol sotish bozori, xom ashyo manbai deb bilardi. 1866 yilda rus qo'shinlari Buxoro amirligi chegaralariga bosib kirdi va Xo'jand (24 may), O'ratepa (2 oktabr), Jizzax (18 oktabr) shaharlarini ishg'ol qildi. Ishtirok etilgan yerlarni boshqarish uchun 1867 yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. 1868 yil 2 may kuni general Kaufman boshchiligidagi chor qo'shinlari Samarqandni ishg'ol qildi. Iyun oyi da Buxoro amiri Muzaffar qo'shinlariga Zirabuloq yaqinida so'nggi qat'iy zarba berildi. Amir general-gubernatorga murojaat qilib, sulh tuzishni so'radi. 1868 yil 23 iyunida ikki o'rtada shartnoma imzolandi. Rus qo'shinlari bosib olgan yerlar podsho Rossiyasi ixtiyoriga o'tdi. Buxoro amirligi mustaqil tashqi siyosat yurgizishdan mahrum bo'ldi. Buxoro amirligining ayrim hududlari 1868 yilda Rossiya imperiyasi tomonidan

²¹ Логофет Д.Н. Страна беспрерывно Бухарское царство и его окружение в составе. С.-Петербург, 1909. Стр.31

²² Исмаилов Б. Курсия в аз асри 21 ба Анхо фан Кавитасок. Ле титловани средневекни стои динистин завиято в эрх и давлати их историю-он (XVIII-XIX н.э.) с. 35-36. Художона Р. Россия-Ба хоро тарихи чорозаси 21. с. 171-186

bosib olinishi natijasida amirlik yerlarining uchdan bir qismi podsho Rossiya ixtiyoriga o'tdi: Xo'jand, O'ratepa, Panjikent, Samarqand va Kattaqo'rg'on shaharlaridan tortib Zirabuloqqacha bo'lgan yerlar. Sharqiy Buxoroda esa Shug'onon, Vohon, Ro'shon viloyatlari, ayniqsa Zarafshon daryosi yuqori havzasi Rossiya tasarrufiga tdi. Bosib olingan hududlarda Samarqand viloyati tashkil etilib, uning tarkibiga Samarqand, Jizzax, Ho'jand uездlari kirgan. 1920 yilda bolsheviklar tomonidan Buxoro amirligining qolgan barcha hokimliklari bosib olindi va amirlik o'rnida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilgan.

Buxoro – O'zbekistonning janubiy g'arbida, Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan shahar. Buxoro shahri bir necha ming yillik tarixga ega. Buxoroning islomga qalar bo'lgan siyosiy tarixiga oid ma'lumotlarga ko'ra shahar Buxorudotlar hokimligi poytaxti bo'lgan. 709 yilda Buxoro Arab xalifaligi tomonidan bosib olingan. IX-X asrlarda Buxoro shahri Somoniylar davlati poytaxti bo'lgan. 999 yilda Buxoroni Qoraxoniylar, 1220 yilda mo'g'ullar bosib olgan. Keyinchalik Amir Temur va temuriylar davlatining yirik shaharlaridan biriga aylangan Buxoro XVI asr boshidan shayboniylar davlatining poytaxtiga aylantirilgan. 1533 yildan bu davlat poytaxti Samarqanddan Buxoroga ko'chirilishi tufayli davlatning nomi ham Buxoro xonligi deb atala boshlagan va shu vaqtdan boshlab 1920 yilgacha Buxoro xonligi, keyinchalik, Buxoro amirligining poytaxti bo'lgan. Buxoro bosqini natijasida sho'rolar tomonidan bosib olingach, Buxoro shahri 1920 yil 8 sentabrdan 1924 yilgacha Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР) ning poytaxti bo'lgan. Buxoro shahri o'zining mustahkam mudofaa tizimiga ega bo'lgan va shaharning mudofaa qobihyati doimiy ravishda mustahkamlanib, takomillashtirib borilgan, bu vazifani asosan Buxoro mudofaa qal'asi bajarib bergan. **Buxoro qal'asi** – shaharni tashqi hujumardan saqlash maqsadida qurilgan mudofaa devorlari Abdullaxon II davriga kelib shahar devorlarining hozirgi shakli pado bo'lgan. XIX asrda shahar qal'asi devorining umumiy uzunligi 12 km, balandligi 10 m, asosning qalinligi 5 m ni tashkil etgan. Devorning yuqori cismida kengligi 2 m ga teng o'tish

joylari bo'lib, ulardan devor orqali mudofaa qurollari olib o'tish uchun foydalanganlar. 116 ta kichik minorachalar va 11 ta 2 minorali darvozadan iborat qal'a devorining ayrim yerlarida o'q otish uchun mo'ljallangan joylar mavjud bo'lib, devorning yuqori qismi o'tkir uchlar (dandoni) dan iborat qilib yasalgan. 1920 yil sentabrda bolsheviklarning Buxoroga bosqini oqibatida qal'a devorlariga zarar yetkazilgan. Keyingi davrda shaharning kengayishi natijasida qal'a devorlari shaharning bir qismida saqlanib qolgan. Eski qal'a devorlari buzilib, uning o'rniga yangi inshootlar barpo etilgan. **Buxoro arki** — Buxorodagi qadimiy shaharsozlik yodgorligi bo'lib, shaharning qadimiy qal'asi hisoblanadi. Arablar istilosiga qadar arkda shahar hokimlari — buxorudotlar yashagan. Somoniylar davrida - IX-X asrlarda ark qayta qurilib devor va burjlar bilan mustahkamlangan. Koraxoniylar davrida - XI-XII asrlarda va mo'g'ullar bosqinchiligi vaqtida - XIII asrda ark bir necha bor vayron qilingan. Hozirgi ma'lum qiyofasi asosan Shayboniylar sulolasi davrida, XVI asrda shakllangan. Ark balandligi 20 metrga yaqin bo'lgan tepalik ustiga qurilgan bo'lib, maydoni 4 ga teng, tarhi ko'pburchakli. Turli davrlarda devorlari tosh, pshiq va xom g'isht, paxsalar bilan mustahkamlangan. O'pibilib tushgan joylari dastlab xom g'ishtdan, keyin pshiq g'ishtdan ta'mirlangan. Ko'tarilib boruvchi yo'l (pandus) orqali XVI asrda qurilgan g'arbdagi ulkan darvozadan ichkariga kiriladi. Darvozaxona peshtoqining ikki yon tomonidagi «guldasta» va ular oralig'idagi 3 qavatli bino bugungi kungacha yaxshi saqlangan. Arkning shimoliy-g'arbiy burchagida to'pchi boshning uyi va ta'mir ishlari ustidan nazorat qiluvchi kishi turadigan xona bo'lgan. Arkning g'arb tomonidagi hovli va mirzalar va boshqa xizmatchilar uchun ikki qavatli binolar qurilgan. Sal narida — salomxonona, uning sharq tomonida mehmonxonalar, amir hamda oliy mansabdorlarga qarashli boshqa binolar joylashgan (miyon hovli). Arkning markazida o'ida hamda amir oilasi va xaram joylashgan, sharqida zodagonlar yashaydigan uylar bor. Shimoliy-sharqiy burchakda Chihil duxtaron masjidi va Battol G'oziy mo'zori bo'lgan. Arkning sharqiy devori bo'ylab soqchilar kazarmasi,

janubiy-sharqiy burchagida dorixona (o'qdonlar ombori) joylashgan (arkning g'arbiy devoriga taqalgan binolarning bir qismigina saqlangan). Ark darvozasining chap tomonida lashkarboshi mehmonxonasi, shimolida esa qurol-yarog'lar tuzatiladigan ustaxona va aslahaxona (qo'rxona) bo'lgan.²³

Shahrisabz bekligi – Kitob-Shahrisabz vohasida joylashgan, Buxoro amirligining eng yirik bekligidan biri. Shahrisabzning janubidan Tanxozdaryo, shimolidan Oqsuv daryosi oqib o'tadi. Shahrisabz qadimiy shaharlardan biri bo'lib, arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, shaharga nulloqdan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida asos solingan. Shahrisabz o'rta asrlarda turli nomlar, jumladan Kesh nomi bilan yuritilgan, XIII asrdan boshlab Shahrisabz nomi bilan ham yuritilga boshlangan. Amir Temur va Temuriylar davrida Shahrisabz ukan saltanatining yirik shahriga, barlos beklarining yozgi qarorgohiga aylantirilgan. Oqsaroy majmuasi qurilgan. Shahar atrofi qal'a devori bilan o'rab olingan bo'lib, bu devorlar XV asr boshlarida buzilib ketgan. O'sha paytda Shahrisabz devorining to'rtta darvozasi bo'lib, ular Ark (shimoliy darvoza), Kurchiqar (sharqiy darvoza), Kushxona (g'arbiy darvoza) va Terniz (janubiy darvoza) darvozalari deb nomlangan. 1556 yilda Shahrisabzni Abdullaxon II egallagan. Keyinchalik Shahrisabz Buxoro xonligining Qarshi viloyati tarkibida bo'lib kelgan. XVI asr o'rtalarida ham Shahrisabz mustahkam mudofaa devorlari bilan o'ralgan edi. Ashtarxoniyalar davrida Shahrisabz siyosiy mavqei ancha yo'qotdi. Shahrisabzda hokimiyat uchun kurashda avval mang'itlar, so'ngra qo'ng'iotlar urug'i g'olib chiqib markaziy hokimiyat - Buxoro xonligini tan olmaslikka uringan bo'lsada, biroq 1750-1752 yillardan Shahrisabz Buxoro amirligi tasarrufiga o'tdi. XVIII asr o'rtalarida shahar qaytaqan qad rostlagan. Shahrisabz hokimi Bobobek, Kitob begi Jo'rabek, amir Muzaffarning katta o'g'li Abdulmalik (Katta to'ra) boshchiligida katta qo'shin bilan 1868 yilda ruslar bosib olgan Samarqand shahrini qaytarib olish uchun

²³ Бухоро асрлар ўзбекистон миллий энциклопедиясида. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат тиллари университети. Т. 6. 756-759.

o'tlanishgan, ammo chekinishga majbur bo'lganlar. 1870 yil avgustda Turkiston gubernatori K.P. Kaufmanning buyrug'i bilan general Abranov qo'mondonligidagi maxsus qo'shin Shahrisabz va Kitobni bosib olgan. Biroq rus qo'shini qo'mondonligi Shahrisabz va Kitobni Buxoro amiri tayinlagan beklarga topshirib, Samarqandga qaytishgan. Shahrisabz 1920 yilgacha Buxoro amirligi tarkibida bo'lgan. Shahrisabz aholisining asosiy qismi savdo-sotiq va hunarmandchilik bilan shug'ullangan. XVIII-XIX asrlarda Shahrisabzda oltita darvoza, yetita karvonsaroy va oltita madrasa, bir nechta bozor, shahar tashqarisida Nannoqoh masjidi ber edi.

Kitob bekligi hududini uch tomondan baland tog'lar — Ziyovuddin, Qo'rg'ontog' (Zarafshon tog' tizmasining davomi) va Taxta Qoracha (Hisor tog' tizmasining davomi) tog'i o'rab turadi. Kitob shahrining ikki tomonidan ikki daryo — Qashqadaryo va Qodaryo oqib o'tadi. Kitob shahri yozma manbalarda XVIII asrning ikkinchi yarimidan boshlab uchraydi. Kitob shahri miloddan avvalgi III asrda mavjud bo'lgan qadimgi shahar o'rnida barpo etilgan bo'lib, shaharning atrofi baland va mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan bo'lib, uning Jangallik, Govxona, Ravatoq, Qorapoycha, Xo'jaro'shnoyi, Lo'lixona va Kunchiqar nomlari bilan yuritiladigan 7 ta mustahkam darvozalari bo'lgan. Kitob bekligi Buxoro amirligi tarkibiga kirgan. Kitob shahri qadimdan Shahrisabz bilan yonma-yon joylashganligi va bu yerdan Buyuk Ipak yo'li o'tganligi sababli har yili yuzlab, minglab savdo karvonlari o'tib turgan. IX-XVII asrlarda shahar avvalgi mavqecini yo'qotgan. XVIII asrda kitob shahri Kitob bekligining markaziga aylangach, binnuncha tiklangan. O'sha davrda Kitobda 6 ta shahar darvozasi, bir necha o'n guzar, 2 ta karvonsaroy, bozor, hammom, 4 ta qabriston bo'lgan. Shahar aholisining ko'pchiligi hunarmandchilik va savdo bilan mashg'ul bo'lgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, XVIII asrning oxiri XIX asrning ikkinchi yarimida shaharda to'quvchilik, bo'yoqchilik, gilamdo'zlik, kashrado'zlik, do'ppido'zlik, zargarlik, misgarlik, temirchilik, ko'ncchilik, nahsido'zlik, kovushdo'zlik, kulelchilik, duradgorlik, tegirmonchilik,

javozkashlik kab 30 dan ortiq hunar turi mavjudligi va u yaxshi rivojlanganligi qayd etilgan. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1870 yilning oxirida Kitob shahridagi 51 ta guzarda 3700 xonadon bo'lib, unda 18500 nafar aholi yashagan. Shaharda 3 ta madrasa, 9 ta masjid, maktablar, 12 ta karvonsaroy, 2 ta bozor maydoni, yuzlab savdo do'konlari va rastalar bo'lgan. XIX asrning 80-90 yillariga kelib, shaharda olacha va chit to'qish, bo'z, namat, ipak matolar, chodir, palos, shollar, rang-barang kashtalar tayyorlash, ayniqsa, tez rivojlanadi. Kitoblik hunarmandlar tayyorlagan sifatli buyumlar yerli aholi ehtiyojini ta'minlash bilan birga tashqi bezorga ham ko'plab chiqarilganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Zeb-ziyat, kulolchilik buyumlari, gilamlar, iroqi do'ppilar, o'ymakoriy eshiklar Turkiston o'lkasida ochilgan 1886 hamda 1890 yilgi ko'rgazmalarda yuqori baholangan. XX asrning boshlarida shaharda shoy to'qish, ip yigirish, turli matolar to'qish, ko'ncilik, bo'yoqchilik, gilam va palos to'qish hunari ancha taraqqiy etgan. XX asrning 20-yillariga kelib, Kitob shahrida hunarmandchilik korxonalari bilan yonma-yon paxta tozalash zavodlari, moy ishlab chiqarish korxonasi, pillakashlik fabrikasi va bir necha artellar faoliyat ko'rsata boshladi. Kitob shahridagi tarixiy binolar - shahar qo'rg'oni, madrasa, masjidlar, karvonsaroylar o'zaro uushlar va tashqi hujumlar, ayniqsa, 1870 yildagi hujum natijasida vayron qilingan.²⁴

Denov bekligi. Arxeologik topilmalar Dexnav (xalq tilida Denov g'oho Deynov) qal'asining XVI asrga oidligini, uning mustahkam qo'rg'onidan iborat bo'lganini tasdiqlaydi. Dehi nav (Yangi qishoq) qal'asi qurilishi jihatidan murakkab me'morlik obidasi hisoblanadi, uning chor atrofida himoya inshooti sifatida maxsus chuqur xandaqlar qazilgan. qal'aning diametri (umumiy aylanasi) 110 m bo'lib, u qalin devorlar bilan o'ralgan, bularning barchasini qal'a qoldiklari o'mida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar uning tarixiy ildizlari so'nggi bronza davriga borib taqalshini isbotlaydi. Yuqoridagilardan

²⁴ Ученая П.Л. Китоб-Юфлюф пахривкии килдми тарихи. <https://ru-la.livebook.com>

xulosa shuki. Dehnav XVII-XVIII asrlarda Buxoro amirligi tarkibidagi rivojlangan shaharlar ichida karvon savdosining markazlaridan biri bo'lgan. Shaharda hunarmandchilikning yuzdan ortiq turi, ayniqsa ko'pchilik tayyorlash, etikdo'zlik, to'quvchilik, zardo'zlik, qandolatchilik, o'yinchoqsozlik va boshqalar yaxshi rivojlangan edi. Denov surxon vohasidagi eng qulay geografik hududda joylashgan bo'lib, aholisi o'ta mehnatkash, tuprog'i hosildor, iqlimi dehqonchilik qilish uchun qulay, buloqlari va daryolari suvlariga serob bu mintaqa sarhadlari Hisor tog' qo'ltiklariga:cha cho'zilgan iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan maskan edi²⁴.

Denov XVI-XVII asr o'rtalarida Buxoro amirligining Hisor hokimligi mulki hisoblangan. Denov Buxoro amirligining eng chekka o'lkasi va bekligi edi. D.N. Logofetning yana yozishicha: «Denov Hisor o'lkasidagi eng yirik shahar bo'lib, u astasekin o'z qaddini tiklab borgan. Denov qal'asi qayta tiklanmay, baland devorlar bilan to'silgan shahar aholisi daryo bo'ylab, qizilsuv yoqalab, Surxondaryo tomonga qarab siljib borgan»²⁶. Sharqshunos B.N. Litvinovning yozishicha, «Denov aholi ko'p yashaydigan yirik shahar bo'lib, unda katta madrasa va masjid faoliyat ko'rsatgan, bu madrasalarda Samarqanddan kelib ta'lim o'lishgan»²⁷.

Karmana bekligi Buxoro amirligi tarkibidagi eng yirik bekliklardan biri sanalgan. Beklik tarkibiga bugungi Karmana, Navbahor, Koninex, Xatirchi, Paxtachi, Narpay tumanlari va Navoiy shahri kirganligi adabiyotlarda ko'rsatib o'tilgan. Karmana bekligining markazi shahar markazidagi Ark qal'asi hisoblangan²⁸.

Karmana Buyuk Ipak yo'li bo'ylab Zarafshon daryosining so'li qirg'og'ida, Samarqanddan 180 km g'arbda, Buxoroda 110 km sharqda joylashgan. Karmana shimol tomondan Nurotaning Qoratog' tizmalari,

²⁴ Денов Денонга бери <http://actrisa-uzbek.ru/nyuzpost/0000>

²⁶ Денов Денонга бери <http://actrisa-uzbek.ru/nyuzpost/0000>

²⁷ Улуу жоргал

²⁸ Холматов А., Исломов Н. Кармана-Калмаклар шаҳри Тошкент, 9 декабр 2007 62-б.

shimoli-g'arbda (Qizilqum, janubda esa Ziyovuddin-Zirabuloq tog' tizmalari bilan o'ralgan hududda joylashgan²⁹).

Karmana Buxoro amirligining ikkinchi poytaxti hisoblangani uchun undagi qo'rg'onning o'rtasida Karmana Arki qurilgan. Arkning atrofi 9 paxsali, balandligi 7-8 metr bo'lgan mudofaa devori bilan o'ralingan. Arkning qurilish shakllari Buxoro Arkiga o'xshash shaklda barpo etilgan va mudofaa qo'rg'oni bilan birgalikda hukmdorlar qarorgohi vazifasini ham bajargan³⁰.

Karmanda shayboniylar sulolasi davrida bir qator binolar barpo etildi. Jumladan, Abdullaxon II hukmronligi davrida usti yopiq bozor qurilgan. Bozor Arkning shimol tomonida qurilgan bo'lib, uzunligi 300-400 metrga, eni 12-15 metrga tashkil qilgan. Ikki tomonida eshiklar o'rnatilgan bo'lib, ichkarida do'konlar joylashgan va asosan hunarmandchilik mahsulotlari bilan savdo qilingan. Abdullaxon hukmronligi yillarida Karmanada Tosh hammom ham qurilgan bo'lib, o'lchamlari 10x6 metrga tashkil qilgan³¹. Mang'itlar sulolasi davrida Karmana ohodligiga e'tibor kuchaytirilgan. Muhammad Doniyolbiy (1758-1785 yy) nisbatan tashlandiq holga kelib qolgan amir qarorgohi va machitni ta'mirlab, hovli o'rtasiga hovuz va qo'shimcha binolar qurdiradi³².

Boysun bekligi - XIX asrda Boysun bekligi Buxoro amirligining Surxondaryodagi uchta yirik bekkliklaridan birining markazi bo'lib, unda badavlat o'zbek aholisi yashagan. Boysun bekligi haqida D.N.Logofetning asarlarida Abdumalik to'ra bilan bog'liq voqealar bayoni qismida ayrim ma'lumotlar berib o'tilgan bo'lib, jumladan quyidagilarni o'qish mumkin: - "Abdumalikxon mag'lubiyatga uchrab, Buxoro taxtiga Abdulahadxon o'tirgach, uning birinchi qilgan ishi o'z mavqeiini mustahkamlash va o'ziga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan hamma manbalarni yo'qotish bo'ldi. Ular qatorida Hindistonda panoh topgan, baxtga qarshi oilasini Buxoro zaminida qoldirib ketgan Katta

²⁹ Сарыташ-калганой дини: 5-6

³⁰ Сарыташ-калганой дини: 13-14-16

³¹ Сарыташ-калганой дини: 28-30-16

³² Сарыташ-калганой дини: 18-6

To'ra ham bor edi. Bu baxtsiz oila zudlik bilan qo'lga olindi va Buxoroga keltirildi. Ular ustidar shunday hukm chiqarildi: barcha farzandsiz xotinlari amaldorlarga bo'lib berilsin va tortiq etilsin, belali ikkita xotini esa Boysun bekining alohida nazorati ostida saqlash uchun Boysun qal'asiga jamalsin.

Boysun – ajoyib shahar. Hisor tizma tog'ining o'rtasida joylashgan bo'lib, bog'lar bilan o'ralgan. Go'yo abadiy qorlar bilan qoplangan dno'qqilari uni qo'riqlash uchun sa'f tortqandek tuyaladi. Dov-daraxtlar o'asidan bek yaslaydigan qo'rg'onning kungirador, baland devorlari bo'rtib chiqib turadi.

Qadimiy qo'rg'on devorlari ichkaridagi hayotni begona ko'zlardan yashirgancha hovlidagi binolarni o'rab olgan. Uning orqa tomonida ikki paxsa devor bilan o'ralgan kichik bir hovlicha joylashgan. Bu – Boysun tutqunlarining makoni, Abdumalixonning xotinlari, Buxoro taxtining vorisi bo'lgan o'g'li va ikkita qizi shu yerda saqlanmoqda³³.

Sarijo'y bekligi - XIX asming uchinchi choraklariga kelib, voxada Sarijuy bekligi xam tashkil qilingan. Sarijo'y qo'rg'oni To'palang daryosining o'ig soxilida paxsadan to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, uzunligi 200 m., eni 100 m. ni tashkil qiladi. Qo'rg'onning sharqiy tomoni daryoning baland soxiliga to'g'ri keladi. Qolgan uch tomoni ochik va 3 ta darvozasi bor. Qo'rg'on ichida bekning xonadoni, mexmonxona, devonxona va boshqa binolar kurlgan. U Sarijo'y, Sariosiyo, O'rtaqo'ri, Pashor, Chambuloqlar va Yurchi amlokliklarini o'z ichiga olgan. Ko'plab ilmiy adabiyot va maqolalarda Sarijuy bekligi sifatida e'tirof etilgan, ammo u qachondan boshlab beklilik maqomini olganligi haqida ma'lumotlar uchramaydi. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida shu narsa ma'lum bo'kluki, XIX asming 70-yillarida Hisor b'egi Sarijo'yni o'z o'g'liga alohida beklilik qilib ajratib bergan va uni o'sha joyga bek etib tayinlagan. Sarijo'y bekligi ma'lum muddat faoliyat ko'rsatib, keyinchalik beklilik maqomini saqlab qololmagan. Nambalarga tayangan holda aniqroq aytadigan bo'lsak, u 1887 yilga

³³ Логофет Д. В горах и на равнинах Бухары (Степан Сербский Азия). СПб, 1913. Стр.21.

qadar bekklik ma'qomiga ega bo'lib, Sarijo'y, Sariosiyo va Denov bekkligining O'rtaqo'ri, Pashor, Chambulok va Yurchi amlokliklari uning tarkibida bo'lgan. 1887 yildan so'ng bekklik tugatilib, Sarijo'y va Sariosiyo amlokliklari Hisor bekkligi tarkibiga, qolganlari esa yana Denov bekkligi tasarrufiga o'tkazilgan¹⁴.

Sherobod bekkligi - Buxoro amirligining yirik bekkliklaridan biri Sherobod bekkligi bo'lib, bekklik janubda Amudaryo sohillari hamda Qorakamar kechuvidan Pattakesargacha, sharqda Surxondaryoning o'ng qirg'og'i va Jarqo'rg'on qishlog'ini, shimoli-g'arbda Istara arig'i va Sherobod shahridan Tallak, Xo'jai tog'larining yon bag'irlarigacha bo'lgan hududni o'z ichiga olgan. Amudaryo Sherobod bekkligi hududida past qirg'oq bo'ylab oqadi, suv toshganda daryo o'zani yanada kengayib ketgan, shuning uchun aholi Amu sohilida kam yashagan¹⁵.

Sherobodaryoning o'ng sohilida joylashgan. Termizdan 59 km masofada joylashgan, u Shahri Xaybar deb atalib, makedoniyalik Aleksandr davrida ham mavjud bo'lgan. Sherobodaryo oqib keladigan tog' darasi yoqalab o'rta asrlarda Turkistonni Afg'oniston va Hindiston bilan bog'lovchi muhim savdo yo'li o'tgan. XIX – XX asr boshlarida Sherobod Buxoro amirligiga qarashli Sherobod bekkligi markazi bo'lgan.

Vobada asosiy ma'muriy markaz Boysun, Denov, Sherobod, Yurchi va Sarijuy shaharlari bo'lib, bu shaharlarda joylashgan qo'rg'onlar bekkaming qarorgohi vazifasini bajargan. Bekklik karorgohlari hisoblangan qo'rg'onlar tabiiy tepaliklar, xushmanzara va suv manbalari serob joyda qurilgan. Sherobod qo'rg'oni Sherobod daryosining tog'lardan chiqish joyida baland qiya tepalikda joylashgan, tepalik maydoni kichkinaoq bo'lganligi uchun boshqa inshootlar qurishga imkon bo'lmagan. Tepalikning balandligi 60 metr bo'lib, unga faqat janubiy darvoza orqali kirish yo'li mavjud bo'lgan. Tepalikning

¹⁴ Усманов Ф. Суруш в оқсиб Бек-бекларидати мазалини-савоби ва китобиди утганилар (XIX асрдаги бекиликлар) - XX аср боплари. То: АНУ МАИНИК-КОССАЛ, 2008 - Б.60-2
¹⁵ Усманов С., Гуржон А., Тошова М. Шеробод, тарихиди шайхлар. То: "Yangi asar", 2014. 102-

janubiy va g'arbiy tomonni uchi qator paxsa devor bilan o'ralgan, shaharda tepalik yomidan daryo okib o'tadi. Shunday vositalar orqali bek qarorgohining daxlsizligi ta'minlangan. Qo'rg'on markaziy qismida bek xonadoni, devonxona, uning eng baland joyida mehmonxona joylashgan³⁶.

Buxoro xoni Muhammad Rahimxon 1757 yilda Sherobod bekligiga asos solib, ma'muriy-siyosiy boshqaruvgacha o'ziga sodiq odamlarni qo'ydi. Shu tufayli Sherobod XIX asr boshidan Buxoroning eng yirik iqtisodiy va madaniy markaziga aylandi. Sherobod va Termizga Balx va Buxorodan ko'plab karvonlar qatnab turgan, Sherobodda tuz qazib olish, Termizda shisha va musallas tayyorlash yaxshi yo'lga qo'yildi. Sherobod bekligi Sharqiy Buxoro beklilari orasida iqtisodiy va siyosiy jihatdan kuchayib, yirik savdo-hunarmandchilik va madaniy-iqtisodiy markazga aylanib borgan. Sherobod vohasining so'nggi o'rta asrlardagi qishloqlari ham daryo qo'rg'oqlari bo'ylab joylashib borgan. So'nggi o'rta asrlarda Amudaryoning o'ng sohilidagi Qorakamar, Cho'chqaguzar, Sho'rob va Termiz (Patakesar) kechuvlari Sherobod bekligiga bo'ysingan³⁷. Sherobod bekligining har bir qishlog'ida bittadan mingboshi bo'lgan. Amlakdorlikdagi eng quyi lavozim oqsoqollik hisoblangan. Oqsoqollar bek yoki amlakdor tomonidan tayinlanmagan. Aksincha, aholi tomonidan saylab qo'yilgan. Saylovdan so'ng bek tomonidan tasdiqlangan, so'ngra amir tomonidan martaba (daraja) berilgan. Amlakdorlikdagi karvon yo'llarini qo'riqlash maqsadida qorovulbegi lavozimi tashkil etilgan bo'lib, unga 30 kishilik navkar birlashtirib qo'yilgan edi. Nurmat o'g'li Shoyimnazar Tangidavonda qorovulbegi bo'lib, o'zining navkarlari bilan karvon yo'llari xavfsizligi va amlakdorlik tarkibidagi qishloqlarning tinchligini ta'minlagan. Amlakdorliklar qozondoshlik asosida to'rta oqsoqollikka bo'lingan³⁸.

³⁶ Очерк жизни Ф. Сулеймана - основателя Беклига, его политическая деятельность и исторический significance (XIX век) // Исследования в области истории и культуры Средней Азии. Т. 1. - Б. 56.

³⁷ Туркунбаев С., Турсунбаев А., Турсунбаев М. Шеробод тарихидан хабарлар. - Т.: "Yangi ta'lim", 2014. 103-105-бб.

³⁸ Yangi ta'lim.

2. Xiva xonligi tarixiy geografiyasi

Amudaryoning quyi oqimidagi, cadirngi Xorazm vohasida XVI asr boshlarida shakllangan davlat bo'lib, XVII asr boshlaridan mustaqil davlat sifatida boshqarilgan. 1763 yildan o'zbeklarning qo'ngiroq urug'i vakillari inoqlar Xivada hokimiyatni qo'lga olishadi. 1873 yilda ruslar istilosidan keyin Rossiyaga qaram davlatga aylandi. 1920 yilda bolsheviklar tomonidan davlat sifatida butunlay tugatildi.

Temuriylar davlati tarkibiga kirgan Xorazm vohasi 1505 yilda Shayboniyxon tomonidan bosib olingan bo'lsa, 1510-1512 yillarda Eron shohi Ismoil Safaviy davlat tarkibiga kiritildi. Xorazmda Eron shohining 3 ta dorugasi hukmronlik qilgan. Biroq, Vazir shaxning qozisi Umar Shayx tashabbusi bilan Xorazmda eronliklarga qarshi kuchli halq ozodlik harakatlari boshlanib ketdi. Xorazmning obro'li shayxlaridan bo'lgan bo'lgan Shayx ota avlodlari Dashti qipchoqlik o'zbeklar hukmdorlaridan biri Elbarsxonga Xorazm taxtini taklif qildilar. Elbarsxon o'z qo'shinlari bilan qisqa vaqt ichida Vazir shahrini (Ust yurtda, Ko'xna Urganchdan 60 km uzoqlikda joy ashgan bu shahar XV asrda o'zbek xonlaridan Mustafoxon tomonidan barpo etilgan) qo'lga kiritib, vohadagi barcha shaharlardan eronliklarni quvib chiqardilar. Elbarsxon (1712 - 1780-1781) Xorazm poytaxti hisoblangan Urganch shahrini ham qo'lga kiritdi va amalda mustaqil xonlikka asos soldi. U tez orada xonlik hududini birmuncha kengaytirishga erishdi. Hozirgi Turkmanistonning janubiy qismi, Eronning shimolidagi Seraxs tumanini, Orolni va Mangishloqni egalladi. Vafotidan so'ng Xorazm taxtini uning vorislari boshqardilar. Hususan XVI asrda uning vorislaridan Berikach Sulton, Sultonxoji, So'fiyonxon, Sultong'oz, Avarushxon, Qolxor, Akatoyxon, Do'stxon, Xojimxon, Nurmuhammadxon kabilar xonlik qildilar. Shaytoniy Ubaydullaxon 1537-1538 yillarda Xorazmda qisqa muddat o'z hukmronligini

o'ratishga erishgan bo'lsada, Avانشxon vorislari tomonidan tezda Xorazm ozod etildi. XVI asming ikkinchi yarmida Abdullaxon II Xorazmni bo'ysundirish uchun harakat qildi. Bir necha marta vohaga uyushtirilgan harbiy yurishlardan so'ng, 1593 yilda Xorazm ham Buxoro xonligi tarkibiga qo'shildi. Abdullaxon vafotidan so'nggina Xorazm vohasi yana o'z mustaqilligini tiklab oldi.

XVI asming 70-yillarida Xorazm poytaxti Urganchdan Xivaga ko'chirildi. Unga Amudaryo o'zaning o'zgarib Kaspiy dengiziga oqmay qo'yishi, Urganch va uning atroflarida suv tanqisligi yuz berganligi sabab bo'ldi. Ba'zi manbalarda, Amudaryo o'zaning o'zgarishini Shayboniy Abdullaxon II faoliyati bilan boglandi. U Xorazmni o'ziga bo'ysundirishi uchun, to'gon qurib, Amudaryo oqimini o'zgartiradi. Poytaxt Xivaga ko'chirilgandan so'ng davlat poytaxt nomi bilan Xiva xonligi deb atala boshlandi.

Xiva xonligi janubda Eron, sharqda Buxoro amirligi, g'arbda Kaspiy dengizi, shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi. Suvsiz va poyonsiz Qoraqum, Qizilqum sahrolari Xiva xonligini geografik jihatdan boshqa mamlakatlardan ajratib qo'yg'an edi. Amudaryo sohillarida joylashgan Xiva, Urganch, Kat, Ko'hna Urganch, Xazorasp, Qo'ng'iro't, Xo'jayli, Kurdar (hozirgi Chimboy) shaharlari xonlikning yirik shaharlari hisoblanar edi. O'rta Osiyoning eng boy savdo markazlaridan biri bo'lgan Xiva shahri 1598 yildan boshlab xonlikning poytaxti bo'lgan. Shahar ikki qism – Ichon qal'a (shaharning ichki qismi) va Dishon qal'a (shaharning tashqi qismi)dan iborat edi. Ichon qal'ada xon qarorgohi va hararni, 17 ta masjid, 22 ta madrasa, karyonsaroy va bozor joylashgan. 1842 yilda Dishon qal'a qurilib, devor bilan o'rab olingan. Dishon qal'ada hunarmandlar, savdogalar, tiradikorlar qisman dehqonlar istiqomat qilganlar.

Ma'muriy-hududiy jihatdan Xiva xonligi Xazorasp, Gurlan, Xonqa, Ko'hna-Urganch, Qo'shko'prik, Pimak, G'azovot, Kat, Sirolabbos, Shovot, Toshhovuz, Anibor-manoq, Urganch, Xo'jayli, Shumanay, Qo'ng'iro't kabi bekklik va viloyatlarga bo'lingan. Xonlik tarkibida Beshariq va Qiyot-Qo'ng'iro't noibliklari ham bo'lgan.

Bekliklarni xon tomonidan tayinlangan beklar, noibliklarni noiblar idora qilgan. Bek va noiblar huzurida ularga xizmat qiluvchi ko'p anko'p mansabdorlar bo'lgan.

Xiva xonligi janubda Eron, Sharqda Buxoro amirligi, G'arbda Kaspiy dengizi, Shimolda qozoq juzlari bilan chegaradosh edi¹⁰. Xonlik aholisining ko'pchiligini o'zbeklar tashkil etib, ulardan eng kuchli va ko'p sonlilari qo'ng'iroq, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz, qang'li, xitoy, qipchoqlar edi. O'zbek qabilalari asosan Amudaryo tarmoq yoygan hududlarda joylashgan edi. Aholining to'rtidan birini turkmanlar tashkil qilgan va ular o'g'uzlarning avlodlari bo'lib, hozirgi turkmaniston hududlarida yashaganlar. Qoraqalpoqlar yashagan Amudaryoning quyi havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari ham xonlik tasarrufida edi¹¹.

1598 yildan boshlab xonlikning asosiy iqtisodiy va siyosiy markazlaridan biri bo'lgan Xiva shahri xonlik poytaxtiga aylantirildi va shu davrdan boshlab avval Xorazm xonligi deb yuritilgan davlatning nomi ham Xiva xonligi nomi bilan yuritiladigan bo'ldi¹².

Xonlik tashkil topgan 1510 yildan boshlab uning hududlari Amudaryoning quyi oqimi, Orol atroflari, Xuroson tomonga kengayib bordi.

XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Amudaryo o'zining o'zgarishi munosabati bilan Urganchning mavqei pasaydi, aholisi qulayroq joyga ko'chib borib joylashadi va bu yerda Yangi Urganch shahri paydo bo'ladi. Bu orada Xiva shahrining mavqei ko'tariladi. 1556 yilda Avanehxon Xivani davlat poytaxti deb e'lon qiladi, biroq u o'z hukmronligini faqat Xivadagina o'tkaza olar edi. Arab Muhammadxon (1602-1623) davrida Xivaning mavqei kuchayib, xonlikning rasmiy poytaxtiga aylandi. Xiva xonligi tasarrufiga Amudaryo quyi oqimidagi vehalar, Mang'ishloq, Mashhad va O'zboy atrofidagi ko'chmanchi turkman hududlari kirardi. Biroq,

¹⁰ «Филологиянинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркиястон чор Россияни мувожазлаштириши даврига Т.Шарх. 2000н. 17-б.

¹¹ Урта жойда

¹² Урта жойда

xonlikda tinchlik bo'lmadi. Uzeq yillar davomida xonlik tepasida turgan o'zbek qabilalari bilan turkman qabilalari o'rtasida, shuningdek, shahzodalar o'rtasida tinimsiz urushlar bo'lib turdi. Xiva va Buxoro hukmdorlari o'rtasida Murg'ob daryosi bo'yli uchun, Mary uchun qig'inborot urushlar bo'lib turar, bu hududlar qo'ldan-qo'lga o'tardi. Xonlikka shimoldan qalmoqlar, qozoqlar, Ural kazaklari tez-tez xujum qilib falokatlar keltirardi⁴⁰.

XVII asr boshlariga kelib, Xorazm taxti uchun bo'lgan sulolaviy kurashlarda Arab Muhammadxon (1602—1623) taxtni qo'lga kiritdi⁴¹. Bu davrda rus qozoqlari, Qozoqlar, kalmiklarning xonlik xududlariga kirib talonchilik yurishlari bo'lib turdi. Manbalarning guvohlik berishicha, hatto rus qozoqlaridan 1000 kishi shaharda qo'shin yo'qligidan foydalanib Urganchga bostirib kiradilar, katta o'lja va ko'pgina kishilarni qul qilib, olib ketishga harakat qiladilar. Lekin o'z vaqtida yetib kelgan xon qo'shinlari bu bosqinchi to'dani butunlay tor — mor etishga muvaffaq bo'ladilar⁴².

XVIII asrning 70-yillaridan boshlab Xiva xonligida amalda qo'ng'iro't urug'i vakillarining, xususan, Muhammad amin inoqning te'liq hukmronligi qaror topa boshladi. Asosan katta yer egalari, rihoniylar, shuningdek xonlikda katta kuchga ega bo'lgan qabilalardan biri yovmutlarning ittifoqligi va madadiga tayangan Muhammad Amin inoq (1763-1790 yy) XVIII asrning 90- yilariga qadar xonlikda siyosiy barqarorlikni qaror toptirish uchun harakat qildi. Uning o'g'li Avaz hukmronligi davrida (1790-1804 yy) ham bu siyosat davom ettirildi va xonlik avvalgi davrlarga nisbatan bir muncha markazlashgan va siyosiy jihatdan barqarorlikka erishgan davlatga aylanib bordi.⁴³

1804 yilda Muhammad Amining nabirasi Elto'zar xon unvonini qabul qiladi. Shu vaqtdan e'tiboran Xiva xonligi-ya, ya'ni qo'ng'iro't sulolasi xukmronligi boshlandi. Elto'zarxon 1806 yilda Buxoroga

⁴⁰ С Усмонбаев, М. Сохронин, С. Туркманов. Ўзбекистон тарихи. —Т: 2005, 168-169-66.

⁴¹ Фармазидинов Р. Қаримов Ш. Ўзбекистон тарихи. —Т: Шукри, 2010. 93-0.

⁴² Садр, Шамс А. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Ўзбекистон хонликлари тарихи. Т. Аксаков. 1000 84-0.

⁴³ Тобищев Х. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Ўзбекистон хонликлари тарихи. Т. Шукри, 2000. 138-0.

urishda xalok bo'ladi va ukasi Muxammad Raxim I (1806 – 1825 yillar Xivada xon bo'lib o'tiradi. U 1811 yilda Orol dengizi atrofini o'ziga bo'ysindiradi.⁶⁶

Xiva xonligini birlashtirish uchun Muxammad Amin va E'tazarxon boshlagan kurashni Muxammad Rahim I (1806-1825 yy) poyoniga yetkazdi. Devoni oliy ta'sis etadi, soliq islohati o'tkazadi muntazam ravishda soliqlar olib turish bilan davlat daromadlarini ko'paytiradi. Bojxona va zarbxona tashkil etib, oltin pul zarb qilishga kirishadi. Shu bilan u mamlakatdagi o'zboshimchalikni to'xtatishga intiladi mayda mustaqil beklarni aska sekin o'ziga bo'ysindiradi. 1811 yilda orolliklarning mag'lubiyati bilan tugagan qattiq kurashlardan so'ng Orol yerlari ham Xiva hukmronligiga qiritiladi. XIX asrning boshlarida xonlikning shumoliy yerlarida mustaqil bo'lib yashayotgan qoraqalpoqlar xam bo'ysundirildi.⁶⁷

Xonlik hayotida Muhammad Rahimxon I (1806-1825) tomonidan o'tkazilgan siyosiy, iqtisodiy, ma'muriy islohotlarining ahamiyati katta. Islohotlarga ko'ra xon saroyi qoshida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi Kengash ta'sis etilgan, soliqlar tartibga solinadi. Ular ing muntazam ravishda yig'ilishi tufayli xazina daromadlari oshib boradi.

Bojxona tashkil etilib, tashqi savdodan keladigan daromadlar ko'paytirilgan. Ichki muomala uchun oltin va kumush tangalar zarb etilgan. Orolliklar - qoraqalpoqlar Xiva tarkibiga qo'shilgan.

Muxammad Raxim 1818 yilda Xurosonga qo'shin tortishga tayyorlanib turkman qabilalarining ham o'ziga yordam berishini taklif qiladi. Biroq bu taklif turkmanlar tomonidan rad qilingandan so'ng, Muhammad Raximxon turkman qabilalari ustiga bir necha marta yurishlarni amalga oshiradi va ularni xonlikka bo'ysunishga majbur qiladi. Muxammad Raxim turkmanlarni o'ziga itoat qildirish uchun harbiy harakatlari bilan iqtisodiy chora tadbirlarni ham amalga oshiradi.⁶⁸

⁶⁶ 9-fohmaton tarjima: Kitobxona matnuzumoticha 139-6.

⁶⁷ 9-fohmaton tarjima: davlat va xonlik tarixidagi 241-6.

⁶⁸ 9-fohmaton.

XIX asrning ikkinchi yarmida Xiva xonligining tashqi davlatlar, jumladan Eron, Buxoro amirligi, Rossiya imperiyasi bilan harbiy to'qnashuvlari sodir bo'lib turdi. Xiva xonlaridan Olloqulixon (1825-1842 yy) va Muhammad Aminxon (1845-1855 yy) hukmronligi yillarida Xurosonga bir necha marta xujumlar qilib, bu yurishlar davomida turkmanlarning Taka, Eli, Sariqlar, Sololrar va boshqa shu kabi kuchmanchi qabilalarini ham xonlikka to'la bo'ysundirdilar.⁹⁰

XVIII asr oxiri - XIX asr boshlaridan boshlab Xiva xonligidagi asosiy ma'muriy birliklar beklklar deb yuritila boshladi. Bu davrda xonlikda 16 ta beklklar va 2 noiblik mavjud edi. Bular Xo'zarasp, Gulan, Xonqa, Ko'hna Urganch, Qo'shiko'prik, Pitnak, G'azovot, Qiyot, Sotahbos (Shot'boz), Shovot, Toshxovuz, Antarmanak, Urganch, Xo'jayli, Shumanoy va Qo'ng'iro't beklklari hamda Beshariq, Qiyot - Qo'ng'iro't noibliklaridir. Bu beklklarni va noibliklarni xon tayinlagan beklar va noiblar boshqarar edilar.⁹¹ Ayrim adabiyotlarda beklklar soni 20 ta ctib ko'rsatiladi.⁹²

Yana bir adabiyotda keltirilgan ma'lumotlar ham xonlikning ma'muriy bo'linishini deyarli shu tarzda ko'rsatadi, xususan, XVI-XVIII asrlarda Xiva xonligining ma'muriy jihatdan bo'linishi viloyat deb atalgan bo'lsa, XVIII asrdan beklklar deb atala boshlangan. Eng kichik ma'muriy bo'linish machitqo'm deb yuritilgan. Dastlab xonlikda 16 ta viloyat 2 ta noiblik bo'lgan bo'lsa, keyinchalik viloyatlar soni 22 taga yetgan. Ularni xon tomonidan tayinlangan hokim va noiblar boshqargan. Xiva shahri esa xon va bosh vazir tomonidan boshqarilgan.⁹³

XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyoga Rossiya imperiyasi va Yevropaning boshqa davlatlaridan amalga oshirilgan ko'plab elchilik va ekspeditsiyalar haqida ko'plab ma'lumotlarni

⁹⁰ Uzbekiston tarixi. Davlat va jamoat tarixi. 241-6.

⁹¹ "Uzbekistonning qadim tarixi". Buxoro: Idris, Turaniston chor Rusiyadan mustaqillikdan so'ng davrida. 48-6.

⁹² "Uzbekiston tarixi". Kichik ma'muriy tuzilma. 140-6.

⁹³ "Uzbekiston tarixi". R. M. Chel'pova ta'rif. Toshkent, 2005. 259-b.

kazatish mumkin. Bular orasida A.Jenkinson, I.D.Xoxlov, aka-uka Pazuxinlar, F.Beneveni, V.A.Daucov va Muhammad Yusuf elchiligi, Mitropolit Xrisant, F.Nazarov, A.Berns, I.N.Xanikov, N.Muravyev, N.Muravin, A.F.Negri, P.CH.Demizon, M.Ivanin va boshqalarni alohida ko'rsatib o'tish mumkinki, bu elchiliklar va ekspeditsiyalar tomonidan o'rganilgan va to'plangan ko'plab ma'lumotlar bugungi kunda o'zbek xonliklarining tarixiy geografiyasiga oid qimmatli manbalar sanaladi. Bular orasida Xiva xonligi va Orolbo'yiga amalga oirilgan ekspeditsiyalar va elchiliklar o'zining geografik ko'larni va ma'lumotlarning nisbatan mukammalligi bilan ajralib turadi.

Xiva xonligi va Orolbo'yiga uyushtirilgan ekspeditsiyalardan biri XVIII asming o'rtalarida amalga oshirilgan. Sirdaryoning quyi oqimidagi shahar va qishloqlar, Orol dengizini o'rganish uchun 1740 yili davlat arbobi va tarixchi olim V.N.Tanishchevning tashabbusi bilan Xivaga poruchik D.Gladishev va yer o'lchovchi I.Muravinlar yuborilgan. Orskda olgan ko'rsatnaga binoan, uklar 1717 yili Pyotr I zamonida Rossiya tobeligiga o'tgan Kichik Juz xoni Abulxayrxon (1695-1748 yy.) bilan uchrashishi lozim edi. Biroq bu vaqtda Eron va Xiva xonligi o'rtasida harbiy to'qnashuvlar yuz berayotgan va xonlikda siyosiy-harbiy tanglik yuzaga kelganligi nafaqat xonlik uchun, balki shu mintaqa uchun ham birdelik ta'sir ko'rsatganligi sababli bu ekspeditsiya o'z missiyasi davonida turli kutilmagan holatlarga va qiyinchiliklarga duch keladi, shunga qaramasdan Xiva xonligi va atrof hududlarda sodir bo'layotgan voqealar, va ayni vaqtda uning tarixiy geografiyasiga ham oid qimmatli ma'lumotlarni to'plashga muvaffaq bo'ladi. Bu ma'lumotlar keyinchalik alohida kito'bcha shaklida nashr etiriladi¹⁰.

Ekspeditsiya a'zolari tomonidan eng avvalo ikki davlat o'rtasidagi yo'lga oid ma'lumotlar muhim bo'lganligi sababli bu haqda batafsil ma'lumot berishga harakat qiladi. - "Orenburgdan Orol

¹⁰ Поездка в Орск и Хиву и обратно, совершённая 1740-1741 годов поручиком Гладисевым и капитаном Муравьевым. С.-Петербург. Типография Министерства внутренних дел 1851.

dengizigacha bo'lgan masofa 606 verstni tashkil qiladi⁵⁴. Abulxayrxon davlati joylashgan Sirdaryo bo'ylarigacha esa Orenburgdan 988 verst⁵⁵, Ulug'daryogacha bo'lgan masofa esa 1543 verstni tashkil qiladi⁵⁶. Yo'llar asosan qumli va kichik tepaliklar ko'p uchraydi, daraxtzerlar ham shunday, yo'llarda suv to'ngan joylardan o'tish qiyinchilik tug'diradi, Sirdar'odan Xiva shahrigacha bo'lgan yo'l esa tekisligi bilan ajralib turadi⁵⁷.

Manbada Orol dengizi tasvirlangan ma'lumotlar ham e'tiborga loyiq. "Orol dengizidan Sirdaryogacha bo'lgan masofa, garchi bu yerdan dengiz ko'rinmasada, taxminan 712 verstni tashkil qiladi, dengizning suvi sho'r va iste'molga yaroqsiz, biroq juda zarur holatda uni qaynatib iste'mol qilish mumkin, dengiz qirg'oqlari nisbatan tekis oq va ko'p joylar qamish bilan qoplangan, ayrim joylarida tog'lar ham ko'zga tashlanadi, qirg'oq bo'ylab qum barxanlarini ko'rish mumkin, bo'yi uch sajenga⁵⁸ teng saksovullar juda ko'p emas, ikki aishundan⁵⁹ balandlarini esa chopish ham qiyin, bitoq uning o'tini juda yaxshi yonadi va cho'g'i ham uzoq turadi"⁶⁰.

Xonlik xududlaridagi mavjud qazilma boyliklar ham ekspeditsiya a'zolari e'tibodan chetda qolmagan, garchi ular o'zlari bevosita konlarda izlanishlar olib bormaslalarda, bu boradagi axborotni to'plashga harakat qilganlar, bu haqda quyidagi ma'lumotlarni ko'rish mumkin. "Sheldeltog'da ham rus asirlari turadilar. O'sha tog'da kumush va oltin konlari bor. Qazilgan rudalarni tekshirib qaraganlarida uning uchdan bir qismi sof oltin to'lib chiqdi. Buni aniqlangan odam

⁵⁴ 606 verst - taxminan 646,4 km ga teng.

⁵⁵ 988 verst - taxminan 1054 km ga teng.

⁵⁶ 1543 verst - taxminan 1646 km ga teng.

⁵⁷ Юзефович О. Орск в Хиву и обратно, совершённый 1740-1741 гг. под поручиком Гладковским и гоудейстом Мурышкиным. С.-Петербург. Географическое министерство и внутреннее деп. 1851. Стр.31-33.

⁵⁸ Уч сажен - 6,70 метр.

⁵⁹ Два аршин - примерно 1,5 метра тен.

⁶⁰ Юзефович О. Орск в Хиву и обратно... Стр.55.

Snerg'ozixonga borib aytdi. Xor uni tiriklayin ko'mib tashlashni buyurdi, «toki u bu gapni boshqa birovga borib aytmasin, deb»¹¹.

Ekspeditsiya a'zolari tomonidan bu yerlarda yashovchi ko'plab urug'lar va qabila'ar haqida turlicha ma'lumotlar keltirib o'tiladi. Bular orasida qoraqalpoqlarga alohida to'xtalib o'tilgan. —“Oyenburgdan Qoraqalpoqlarning oroldagi mulklarigacha borish uchun Xiva xonligining bir qancha hududlaridan kesib o'tish kerak bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan kalqlardan faqatgina qoraqalpoqlar g'alla yetishtiradilar, g'alla asosan ko'llar va daryolar bo'ylariga ekiladi, bug'doy, arpa va tariqni qimmatli bo'lsada, tekis yerlarga ekadilar. Crolhklar va Xivaliklar ham g'alla yetishtiradilar, lekin ularning yerlari Qoraqalpoqlarning yerlaridan unu dorroq»¹².

Xivaliklarning kasb-kori haqida ham Gladishev ayrim ma'lumotlar keltirgan: - “Ular, deb yozgan edi u, bo'g'doy, arpa, jo'xori, tariq, kuyut, paxta va tamaki ekadilar. Yeri, ba'zi yerlari qumloq, ba'zilari loyqadan iborat, sug'orib ekadilar. Uni ho'kiz bilan haydaydilar...

Chorvalari: tuya, ot, mol, arg'umoqlar va oddiy otlar, eshak, qo'y, chki.

Qushlari: o'shak, tovuq.

Mevadan: oima, anor, uzum, tut, shaftoli, jiyda, olmurut.

Poliz ekinlaridan: qovun, tarvuz, turp, sholg'om, karam, piyoz yetishtiriladi.

Daraxtlar: sida qayrag'och, terak, tol ...o'sadi. Shuningdek, tut treva beradi, bargi bilan pilla qurti boqiladi.

Xivada mis pul zarb qilinadi, miltiq dori tayyorlanadi...

Qanish va beda yetishtiriladi.

Daryolari - Sirdaryo, Quvondaryo. Ulug' daryoda kechuvlar bor. Ikki sajenlik, ikki yarim sajenlik qayiqlar mavjud. Ularda 5 boshgacha o' yuklab o'tish mumkin... Sirdaryo bilan Ulug' daryoda baliq ko'p.

¹¹ Поездка из Орск в Хиву и обратно... Стр. 35-36; Карапет, Александр Б. Узбекистан чал.лари тугилди халба, зарги (вадди етти халаси ва суфта асрлари) Тошкент, Халқушун, 2001. 347-348-66

¹² Поездка из Орск в Хиву и обратно... Стр. 31

Qamishzorlarda bars, bo'ri, shag'ol, tulki kabi yirtqich hayvonlar yashaydi⁴¹.

Asli yunon millatiga mansub Venetsiyalik Mitropolit Xrisanfining O'rta Osiyoga qilgan sayohati kundaligi bir paytlar rus harbiy ekspeditsiyasiga boshchilik qilgan graf Valeriyani Zubov qo'liga bo'lgan. Kundalik, ba'zi shahar va viloyatlar o'rtasidagi masofa, aholisining umumiy soni haqidagi noaniqliklarni hisobga olmaganida, katga qimmatga ega. Unda mamlakatning iqtisodiy va siyosiy ahvoli, xalqning turmush sharoiti, e'tiqod haqida, shuningdek, O'rta Osiyoda istiqomat qilib turgan rus va eronlik asirlarning ahvoli haqidagi qisqa, lekin o'ta muhim ma'lumotlarni uchratish mumkin⁴².

XVIII asrning 90-yillarida O'rta Osiyoga sayohat qilib, Buxoro, Samarqand va boshqalar haqida bir qator ma'lumotlar to'plagan Mitropolit Xrisanf esdaliklarida ham Xiva shahri va Xiva xonligi haqida ayrim ma'lumotlar keltirib o'tilgan bo'lib, ular o'ziga xos mazmunga ega. Jumladan, - "yerli aholi ikki toifadan - mahalliy kotliklar va chetdan kelgan qo'ng'irotlıklardan iborat. Kotliklar 5000 ga yaqin xonadondan iborat... Kotliklarning tayyor qo'shini yo'q. [Zarur bo'lib qolganda] kelishib odam yollaydilar.

Xivaliklarning ko'pchiligi Astraxan va Buxoro bilan savdo-sotiq olib boradi. Kotliklar kelgindilar qo'ng'irotlıklardan qutulish uchun Rossiya bilan ittifoq tuzishni xohlaydilar, lekin [ruslarning uush ochmoqchi bulib turgani haqida] tarqalgan xabarning oqibatidan qo'rqar edilar. Mingqishloq turkmanlari ham shuni istar edilar, lekin qozqolar xavfidan qo'rqardilar⁴³.

Orol bo'yi tarixiy geografiasiga oid qimmatli ma'lumotlarni A.I. Butakov ekspeditsiyasi natijalarida ko'rish mumkin. 1847 yilda Orenburg harbiy gubernatori V.A. Obruchev tomonidan Sirdaryo

⁴¹ Қарши: Аҳмедов Ё. Ўзбекистон халқлари тарихи манбаълари (қадимги замон ва 9-18 асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 347-348-56.

⁴² Аҳмедов Ё. Ўзбекистон халқлари тарихи манбаълари (қадимги замон ва 9-18 асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 332-3.

⁴³ Аҳмедов Ё. Ўзбекистон халқлари тарихи манбаълари (қадимги замон ва 9-18 асрлар). Тошкент, Ўқитувчи. 2001. 334-335-66.

bo'yidagi Raim istehkomiga asos solingan. —“Qal'aga asos soling:ich, general Obruchev Sirdaryo xavzasi va Orol dengizini o'rganishga kirishadi. Uning ku'rsatmasi bilan 1847 yilning boshlarida Orenburgda shxuna quriladi va kema “Nikolay” deb nomlanadi. Kema Orenburgda qayta yig'ish uchun buziladi va a'valarga ortilib, yoz oylarida Raim istehkomiga olib kelinadi. Shu yilning kuz oylarida esa kema qaytadan yig'ilib, suvga tushiriladi”⁶⁴. 1848 yil bahorida Orenburgda A.I. Butakov tomonidan yana bir shxuna yasaladi va unga “Konstantin” nomi beriladi. 1848 yil 30 iyulda kema suvga tushiriladi va shundan boshlab keyingi ikki yil davomida A.I. Butakov Orol dengizi va uning atroflarini tadqiq qilishga kirishadi. Keyinchalik Orol dengizi haqida ko'plab ma'lumotlar to'planishi bilan birga uning xaritasi ham yaratiladi. A.I. Butakov i K.YE. Pospelovlar tomonidan yig'ilgan ma'lumotlar asosida yaratilgan “Orol dengizining xaritasi” («Karta Aralskogo morya») 1850 yilda Imperiya Dengiz vazirligining Gidrografiya departamenti tomonidan nashr etiladi.

A.I. Butakovning kuzatishlari uning «Kundaliklar»ida bayon etilgan⁶⁵. Uning yozishicha, «Orol dengizi tinch dengizlardan bo'lmay, ayniqsa shamol nargan paytida panoh topish qiyin». «Uning G'arbiy sohilini suratga tushirishni Qumsuat qo'lig'idan boshladik. Qumsuadan boshlab menga dengiz chuqurlasha boshlaganday tuyuldi...» Butakov o'shanda Orol dengizini va uni bandargoh qurish mumkin bo'lgan yerlarini o'lchab chiqdi. Umuman, kontr-admiral Butakovning kuzatishlari, Rossiya hukumatiga kelajakda dengizda harbiy va savdo floti qurish mumkinligini ko'rsatdi. Bu reja podsho Rossiyasiga Sirdaryo va Amudaryoda ham kemalar qatnovini yo'lga qo'yishga va bu bilan Koshg'ar va Hindistonga suv yo'lini ochib berish inkonini berar edi⁶⁶.

⁶⁴ Миллер А. И. Исторический обзор Туркестана и сопредельных областей в него воевавших. - В. м., 1897. - Стр. 127.

⁶⁵ Зубков А. И. «Дневник экспедиции исследователя на Аральское море в 1848-1849 г.», подготовленная по указу Е. К. Беттлера. - Ташкент, 1953.

⁶⁶ Керман: Акмедов Б. Субкавкази халкларин турки манбаларин (каздаги замони ва урта асрлар). Ташкент, Укитувчи, 2001. 347-348-бб.

Xiva xonligi tarixi va taixiy geografiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar keltirilgan asarlardan: yana biri N. Muravyev tomonidan yaratilgan⁶⁰. Nikolay Muravyev (1794-1866) - Rossiyalik harbiy mutaxassis bo'lib, 1812-1814 yillari Rossiya imperiyasining Eron va Turkiyaga qarshi olib borgan urushlarida ishtirok etgan. 1816-1828 yillari Kavkaz armiyasida xizmat qilgan. 1819-1820 yillari rus armiyasining Kavkazdagi bosh qo'mondoni general Yennolovning topshirig'i bilan Boku - Kaspiy dengizi - Chelekan oroli - Qoraqum orqali Xivaga borgan. N. Muravyev o'z asarida shu vaqtgacha, ya'ni XIX asrning 20-yillariga qadar Xiva xonligining Yevropaliklar uchun noma'lum bo'lgan jihatlarini tasvirlab berishga va bu haqda batafsil ma'lumot berishga harakat qilgan. Xiva xonligi haqida umumiy ma'lumot berib, uning hududlari va sarhadlarini quyidagicha ko'rsatib beradi:

- "Xivaliklarning chegaralari aniq bir liniya bilan belgilab qo'yilmagan, qolaversa, xonlikning katta hududlari quruq qumli cho'llar bilan o'ralgan, bu yerlar uchun jiddiy to'qashuvlar sodir bo'lmaydi va asosan ko'chmanchi aholi chorvachilik bilan mashg'ul bo'ladi. Xiva xonligining o'zagi Amudaryoning burilish joyi hisoblanib, bu yerdan daryoning chap sohilidagi to' Orol dengizigacha cho'zilib ketgan yerlar o'rin olgan. Shu tariqa xonlikning asosiy chegaralari shimolda Orol dengizigacha yetib boradi va bu yerdan dengizga tutashgan dasht orqali Sharqda qozoqlar (manbada "Qirg'izlar" tarzida ko'rsatilgan - Z.I.) bilan chegaradosh.

Xiva xonligining shimoliy-sharqiy chegaralari Amudaryo oqimi bo'ylab o'tadi, ta'kidlash kerakki, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida yashovchi Qoraqalpog'lar ham Xiva xoniga tobedirlar, biroq ularning rebeligi doimiy bo'lmay, ayrim vaqtlarda bo'ysunmaydilar. Janubiy - sharqda esa Xiva xonligini Buxoro davlati bilan ajratib turuvchi cho'l va dashtlar joylashgan. Janubiy - g'arbda joylashgan qumliklar va

⁶⁰ "Известия в Туркестане и Хиву в 1811 и 1820 годах генеральского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в эти страны для переговоров. С картинами с цветными и проч. Часть вторая. Москва, в типографии Академии Св. Св. 1822

dash-cho'llar Xiva xonligini turkmanlarning Teke qabilalaridan ajratib turadi.

G'arbda Xiva xonligini Kaspiy dengizigacha cho'zilib ketgan cho'llar ajratib turadi, ularning kengligi taxminan 800 verstni tashkil qiladi⁷⁰. Kaspiy dengizining bo'ylarida turkmanlarning Yovmud va Ota qabilalari yashaydi. Xiva xonligining ko'rsatib o'tilgan yerlardagi asosiy hududi shu ar hisoblanib, Shimoldan Janubga tomon 180 verst⁷¹, G'arbdan Sharqqa tomon esa 150 verstni⁷² tashkil qiladi⁷³.

Akademik B. Axmedov tomonidan N. Muravyevga asoslangan holda Xiva xonligining chegaralari quyidagicha tasvirlab beriladi: - "Xiva xonligi shimolda Orol dengizi va uning shimolida joylashgan cho'l bilan chegaradosh. Cho'lda qozoqlar istiqomat qiladilar. Shimoli-g'arbiy tarafi cho'l va qumliklardan iborat. Bu hududda turkmanlarning Taka qavmi istiqomat qiladi. G'arbiy tarafi 300 verstga⁷⁴ cho'zilgan sahro bo'lib, u yerlarda Kaspiy dengizi atrofidagi qavmlar istiqomat qiladilar⁷⁵."

Yana bir manbada xonlikning chegaralari haqida quyidagi ma'lumotlar ko'rsatilgan: - "Xiva xonligining hududlari Greenwich bo'yicha 40° - 43° shimoliy kenglik va 57° - 62° sharqiy uzunlik oralig'ida, Amudaryoning quyri oqimlarida joylashgan bo'lib, XIX asrning o'rtalariga chegaralari tez-tez o'zgarib turgan. Dastlab xonlikning chegaralari Xorazm vohasi bilan chegaralangan bo'lsa, keyinchalik uning chegaralari janubda Marv va Eron hududlarigacha, shimolda esa Ural daryosigacha, sharqda Buxoro amirligi sarhadlarigacha, g'arbda esa Kaspiy dengizi qirg'oqlarigacha borib

⁷⁰ Версть - русская единица длины, 1 версть - 1066,8 метра или 1066,8 м. В орды 800 версть составляли 853,5 км или 528 миль или 528 восточных вёрст.

⁷¹ 80 верст - 192 км

⁷² 150 верст - 160 км

⁷³ «Путешествие в Туркестан и Хиву...» Стр. 5-8

⁷⁴ Версть - русская единица длины, 1 версть - 1066,8 метра или 1066,8 м. В орды 800 версть составляли 853,5 км или 528 миль или 528 восточных вёрст.

⁷⁵ Путешествие в Туркестан и Хиву в 1810 и 1820 годах генерал-майора генерал-майора Ивана Ивановича Муравьева, посланника в свои страны для переговоров. С картой и описанием ее частей. Часть вторая. Москва, в типографии Антуана Семена 1822. Карте: Александр Б. Ужасистон ва историки тарихи маддалири (ка. имти маҷмаи ва фоти ма. д. д. р). Тошкент, Ушуг ва ма. 2011. 339-б.

etilgan. Bu hujjat Xiva xonlarining Rossiya bilan karvon savdosida ishtirok etganliklarini ko'rsatib beradi¹⁹⁰.

Xiva xonligining geografik xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar bilan birgalikda N. Muravyev tomonidan xonlik hududlaridagi daryolar va ko'llar haqida ham ma'lumotlar berilgan:

"Xiva xonligi hududlarida Orol dengizining o'zidan boshqa aytarli yirik ko'llar mavjud emas. Orolning o'zi xalq tomonidan dengiz deb yuritiladi va asosan ikki yirik daryo – Amudaryo va Sirdaryoning suvlari hisobiga suv bilan ta'minlanib turadi. Daryoning quyilish joyida suv qumlarga singib qamishzor to'qaylarni tashkil qilgan, aholining aytishiga ko'ra bu ko'llar unchalik chuqur emas, o'tliq kishi ulardan bemalol kechib o'tishi mumkin"¹⁹¹.

Xonlikdagi daryolar haqida quyidagi ma'lumotlarni o'qish mumkin:

"Xiva xonligida birgina yirik daryo mavjud bo'lib, u butun O'rta Osiyodan oqib o'tadi, daryo anchagina chuqur bo'lish bilan birga kengligi ham katta, bu qirg'oqda turib narigi qirg'oqda turgan odamni tanish qiyin daryoning kengligi taxminan 100 sajenga¹⁹² teng. Daryo janubdan shimolga tomon oqib, xonlikning butun hududini kesib o'tadi va barcha sug'oriladigan yerlarni suv bilan ta'minlaydi"¹⁹³.

Xiva xonligining qal'alari va mudofaa tizimi holati haqida ham Nikolay Muravyov tomonidan bir qator ma'lumotlarni keltirilgan:

"Muhammad Rahimxon saltanat kursisiga o'turgunga qadar qabilalar orasida avjiga mingan o'zaro urush-talashlar va tashqaridan qilingan bosqinlar oqibatida xalq, (ayniqsa) badavlar kishilar o'zini bosqin va talon-tarojdan saqlash uchun uylerini mustahkamlab qal'aga aylantirganlar. Bu mustahkamlangan (kicink) qal'alar, yoki qo'rg'onlar ko'pincha o'zlarining dalalari, yoki bog'lari o'rtasida qurilgan. Uning ichida turar joylar, hovuzlar, qo'rg'on solubi

¹⁹⁰ Иваны III. Архивъ русскихъ пословъ. Издана по рукописи Академии Наукъ СССР. Москва - Ленинградъ 1939. Стр. 14

¹⁹¹ "Историческое и Географическое Описание Хивы". Стр. 9

¹⁹² 100 сажень - 213 метра русск.

¹⁹³ "Историческое и Географическое Описание Хивы". Стр. 9-10.

va xizmatkorlarining uylari, tegirmon, qushxona, molxona, omborxona va boshqalar favqulodda yuz bergan hodisalar vaqida 100-150 kishini saqlaydigan narsalar bor. Bu qal'alar to'rt burchakli, paxsadan bino qilingan, ba'zilarida devor tagiga tosh qo'yilgan. Devorining past qismi to'rt arshin⁶¹, tepa qismi yarim arshin, balandligi – uch sajen⁶² atrofida, devor tashqarisida. (har yer-har yerda) paxsadan dumaloq suyanchiqlar qo'yilgan. Devorning tepa qismiga kungiralar qilingan⁶³.

Xiva xonligining asosiy yirik shaharlari va ularning mudofaa tizimi, shaharlarning fortifikatsiya salohiyati haqida ham N.Muravyev tomonidan o'z davrining harbiy mutaxassisi sifatida bir qator tahliliy ma'lumotlarni keltirib o'tadi: - "Xonlikning yuqorida tilga olingan beshta shahari Xiva, Yangi Urganch, Shovot, Kot va Gurlan ham mustahkam paxsa devor bilan o'ralgan. Shu sababdan xivaliklar ularni qal'a deb ataydilar...Qal'alarda bironta ham zanibarok yo'q, ularda askar ham yo'q. Shaharlarini aholining o'zi himoya qilishi kerak bo'ladi. Xivaliklarda muntazam qo'shin yo'q. Urush chiqib qolgudek bo'lsa, qo'shin o'zbeklar va turk nanlardan tuziladi. Qo'shin asosan sipohiylar tsbaqasidan. U xonning buyrug'i bilan belgilangan yerga to'planadi va asosan otliq askardan iborat bo'ladi"⁶⁴.

N.Muravyovning esdaliklarida o'zbeklarning fe'l-atvori, tabiati va qiyofasi haqida quyidagicha ma'lumotlar keltirilgan: - «O'zbeklar umuman aqlli va yoqimli, hazil-nutoyibani yaxshi ko'radigan, biron ishga jazm qilgudek bo'lsa, qaronda qat'iy, to'g'ri so'z, yolg'onni va egrilikni yomon ko'radigan, ruhi tetik, xushbichim va jismoniy kuchli xalq... Xarb ishlarida horib-charchamaydilar, qo'rqmas va jasur kishilardir...»⁶⁵.

⁶¹ Аршин – российская мера длины, равная 2,13 м; в старом русском 2,13 м; в старом русском 2,13 м; в старом русском 2,13 м.

⁶² Сажен – 2,13 м (в старом русском 2,13 м).

⁶³ Путешествие в Туркестан и Хиву... Стр. 103-105. Кирган, Ахмедов Б. Узбекистан халқлари тарихи шеърлари (халқнинг эмоми ва ўрта асрлар) Тошкент, Ўқитувчи, 2001. 342-343-бб.

⁶⁴ Путешествие в Туркестан и Хиву... Стр. 105-106. Кирган, Ахмедов Б. Узбекистан халқлари тарихи шеърлари (халқнинг эмоми ва ўрта асрлар) Тошкент, Ўқитувчи, 2001. 343-344-бб.

⁶⁵ Путешествие в Туркестан и Хиву... Стр. 21-25. Кирган, Ахмедов Б. Узбекистан халқлари тарихи шеърлари (халқнинг эмоми ва ўрта асрлар) Тошкент, Ўқитувчи, 2001. 344-б.

Hazorasp bekligi va qal'asi. XIV asr boshlarida Xorazm vohasi iqtisodiy va ijtimoiy hayotida biroz jonlanish kuzatilgan. Oltin O'rda noibi Qutlug' Temur va uning ratiqasi To'rabekxonim Urganchda bir necha yirik maqbara va minora qurdiradi. Bu vaqtda Hazoraspp Chig'atoy ulusi tarkibidagi janubiy Xorazmning yirik shahri hisoblansada, taxt uchun kurashni kuchaytirayotgan amaldorlar uni tiklash va mustahkamlash ishiga o'ta kam e'tibor berganlar. 1371-1388 yillar oralig'ida Hazoraspp Amir Temurning harbiy yurishlariga duch keldi. Urganch kabi Hazoraspp aholisining anchagina qismini Samarqand, Shahrisabz kabi shaharlarga olib ketildi. 1405 yilda sohibqiron Amir Temurning vafoti oqibatida Oltin O'rda lashkarboshisi Yedigey (Ictiqu o'zbek) Xorazmning ko'pgina qismini bosib oldi. Shimoldan kelgan mo'g'ullar bu vaqtda Hazorasppga xuruj qila olmadilar. Shuningdek, Shohruh Mirzo va Ulug'bekning 1412 yilda Xorazmga yuborgan qo'shinlari ham zafarsiz orqaga qaytdilar. Bu davrda Hazorasppning Xorazm vohasini mudofaa qilishdagi roli ulkan bo'lgan. Oradan yarim asr o'tib, 1463-1464 yillarda temurzoda Husayn Bayqaroning Xorazmga yurishlari vaqtida Hazoraspp qal'asi voha aholisini himoya qilishda muhim rol o'ynadi (Mirxond). Shahar aholisining bunday jasorati Muhammad Shayboniyxonning 1505 yilgi harbiy xurujlari vaqtida ham ko'rsatilgan. 1511-1512 yillarda Xorazm xonligining shakllanishi jarayonida Hazoraspp davlatning yirik iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy markazlaridan biri sifatida o'z mavqeni yo'qotmadi. Vohadagi yirik beklik ekanligini hisobga olgan holda xonning eng ishonchli o'g'ainilaridan biri bu yerga hokim qilib tayinlanardi. 1620 yilda shaharga kelgan hamda bozorlar va ulardagi savdogarlarning ko'pligini ko'rgan rus elchisi Ivan Xoxlov bu yerdagi hayot ancha osoyishta holatga o'tganligini ta'kidlagan.

Hazarasppning rivojlanishida yangi bosqich — XVIII asming 70-yillaridan boshlandi. Shahar hokimi Muhammad Niyoz inoq tashabbusi bilan qal'aning devorlari qayta ta'mirlandi. 1825-1826 yillarda Hazorasppning yangi hokimi Rahimquli inoq buyrug'i bilan qal'ada qarar qurildi. Buxorolik ustalar va eronlik qullar barpo etgan ushbu imoratni

ro'y berganini ta'kidlab, uni Qang'uylar davriga oid yodgorliklar qatoriga kiritgan. Qumlar bilan to'ldirilgan murakkab istehkonlar ustida joylashgan qal'aning maydoni 340x320 metrga tashkil qiladi va paxsa devorlari hajmi 40x40x10 sm. bo'lgan hom g'ishtlar yordamida mustahkamlangan. Uch qator mudofaa (2 ta devor va suv to'ldirilgan xondak) to'siqlari bo'lgan qal'a atrofida oralig'i 55 metrga teng 17 ta loy kungura (milchar) lar bilan mustahkamlangan. Qal'ada atrofga ustunlar (kolonna) o'rnatilgan xashanali saroy ham qurilgan.

Rus olimi V.I. Massalskiyning ma'lumotlariga qaraganda Hazorasp Amul (Chorjo'y) yaqinidan chiqarilgan ariq orqali Amudaryo suvi bilan ta'minlangan. Ammo ushbu ma'lumot biroz shubhaliroqdir. Chunki qadimgi Amul bilan Hazorasp orasida taxminan 350 km. masofa yotadi va bunday uzun suv inshootini qurish juda murakkab ish bo'lgan. Etnograf M.V. Sazonova shaharga maxsus qurilgan moslamalar yordamida suv yetkazib berilganligi sababli 5-6 m. balandlikdagi qal'a quduqlarida suvning sathi ancha yuqori bo'lgan, degan xulosaga kelgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, qachonlardir qal'adan to' Amudaryogacha bo'lgan yashirin yer osti yo'li ham bo'lgan ekan. Keyingi yillarda qal'aning qadimgi davrdagi tarixini Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasining a'zolari Militsa Georgevna Vorobyeva (1958), Mixail Samoylovich Lapinov-Skoblo, Yelena Yevdokimovna Nerazik (1960) boshliq olimlar guruhi Hazorasp qal'asi devorlari va shaharning ichkarisidagi ayrim imoratlarining qoldiqlarini tekshirdilar. Tadqiqot ishlarining ke'ngaytirilishi va chuqurlashtirilishiga yer osti suvlari sathining yuquriligi imkon bermagan. 1996 yilda qal'adagi Juma masjid tagida saqlanib qolgan madaniy qatlarni o'rganish ishiga qoraqalpoq olimlaridan Mirzamarud Mamberullayev va Narimon Yusupov, xorazmlik olimlardan — Razzoqbergan Abdirimov, Quronboy Sohirov, Shaxnazar Matrasuov, Komuljon Abdirimov kirishdilar. Qo'l mehnati yordamida qazilgan 8

metrlik chuqurdan topilgan ashyolar juda ko'plab sirlarni ochishga va tarixiy ma'lumotlarni aniqlashtirishga yordam berdi²⁰.

Rossiya imperiyasi XIX asr boshlaridanoq Turkistonni hududiy – geografik, harbiy-siyosiy, ilmiy o'rganishga jiddiy kirishdi. To'xtovsiz turli ko'rsatmalar bilan yuborib turilgan elchiliklar va ekspeditsiyalar tarkibidagi mutaxassislar tomonidan xonliklar orasida harbiy, siyosiy, iqtisodiy sohaga tegishli bo'lgan juda katta hajmdagi ma'lumotlar to'plandi. Bu ma'lumotlardan esa keyinchalik imperiyaning o'zbek xonliklariga qarshi harbiy bosqinchiligini amalga oshirishda keng foydalanildi. Ayni vaqtda mazkur ma'lumotlarning ilmiy-manbaviy ahamiyatini ham e'tirof etgan holda aytish kerakki, o'zbek xonliklarining XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmida iqtisodiy hayoti, siyosiy va harbiy topografik holati, chegaralari, shaharlari, tarixiy geografiyasiga oid tadqiqotlarda qimmatli manbalar bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.

3. Qo'qon xonligi tarixiy geografiyasi

Qo'qon xonligi o'zbek xonliklaridan biri bo'lib, 1710 yilda tashkil topgan, davlatga o'zbeklarning ming urug'i xonadoni vakili bo'lgan Shohruxbiy asos solgan. Shohruxbiy davrida xonlik o'z tasarrufiga Qo'qon, Isfara va Marg'ilon atroflarini qo'shib olgan. Davlatning poytaxti Qo'qon shahri hisoblangan. Davlatning asosiy hududlari Farg'ona vodiysi hisoblanib, davlat tarkibiga dasilab Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Konobodon, Isfara kabilar kirgan bo'lib, keyingi hukmdorlar davrida xonlik xududlari kengayib borgan, xususan, dastlabki xonlar davrida asosan Farg'ona vodiysi va unga tutash hududlar davlat tasarrufiga kiritilgan bo'lsa, Olimxon (1798-1810 yy) va Umarxon (1810-1822 yy) hukmronligi davrida xonlik chegaralari Turkiston shahrigacha kengiyib borgan. Muhammad Alixon hukmronligi (1822-1841 yy) davrida Sharqiy Turkistonga harbiy yurish amalga oshirilgan, bu yurish natijasida Xitoy hukumati Sharqiy

²⁰ "Xalqning M. Xalqov: 1 - Xalqovning asosiy asarlarini taqdim etish".

Turkistonning 6 ta shahri (Oqsuv, Qashqar, Yorkend, Xo'tan va b.) dan soliq olish huquqini Qo'qon xonligi vakolatiga berishga majbur bo'lgan.

Muhammad Alixon davrida xonlikning hududlari yanada kengaydi. Bu davrda xonlik shimolda Rossiyaga qarashli Tashqi Sibir okrugi bilan, g'arbda Xiva va Buxoro amirligi bilan, janubda Qorategin, Darvoz va undan uzoqroqdagi yerlar - Shug'onon, Ro'shoi va Vaxon (bu hudud Qo'qonga nomigagiga qaram bo'lgan) Ko'lob bilan, sharqda Qashg'ar bilan chegaralangan. Xonlik yerlariga Sirdaryo bilan Qorategin o'rtasida joylashgan Farg'ona hududlari, Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Namangan, Xo'jand va boshqa shaharlar, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasida joylashgan Qurama viloyati, Turkiston, Sirdaryoning quyi oqimidagi to Balxash ko'ligacha bo'lgan qirg'izlar yashaydigan yerlar, ko'chimanchi qirg'izlar yashaydigan Billur tog'ining sharqiy etaklari, 1830 yildan boshlab g'arbiy etaklari ham kirgan.¹ Bu hududlar turli vaqtlarda Qo'qon xonligidan tortib olingan holda Buxoro amirligiga ham bo'ysundirilgan. Ayniqsa, O'ratepa bir necha marta qo'ldanqo'lga o'tib turdi.

XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligi hududiy jihatdan O'rta Osiyodagi yirik davlat edi. Xonlik sharqda Sharqiy Turkiston, g'arbda Buxoro amirligi va Xiva xonligi bilan chegaradosh bo'lgan. Qo'qon xonligi bilan Rossiya o'rtasida huvillab yotgan Mirzacho'l va Miyunqul cho'llari yastanib yotgan. Xonlikning janubiy chegaralari Qorategin, Ko'lob, Darvoz, Shog'onon singari tog'li o'lkalarni o'z ichiga olib, bu hududlar uchun Buxoro amirligi bilan tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turgan.

Qo'qon xonligining hududi Buxoro amirligi va Xiva xonligidan farqli o'laroq, sersuv daryolar, so'lim vodiylar, serhosil yerlarga boy edi. Xonlikning markaziy shaharlari Qo'qon, Marg'ilon, O'zgan, Andijon, Namangan Farg'ona vodiysida joylashgan edi. Toshkent,

¹ 1. Ободов Х. Н. Къзон хонлиги. — Т.: Фан, 1990. — Б. 87.

Chimkent, Turkiston, Avliyoota, Pishpak, Suzak, Oqmachit kabi yirik shaharlar ham Qo'qon xonligi tasarrufida edi.

Qo'qon xonligi 15 beklilik, ya'ni harbiy okrugga bo'lingan bo'lib, ularning yarmida ko'piga xonning o'g'illari yoki yaqin qarindoshlari hokimlik qilganlar. Hokimlar o'z hududidagi harbiy kuchlar qo'mondoni hamda fuqaro boshqaruvining boshlig'i edi. Ular o'z tasarrufidagi qo'shinni o'zlari moddiy jihatdan ta'minlaganlar. Hokimlar harbiy yurishlar oldidan xonning birinchi da'vati bilan o'z qo'shinlari bilan belgilangan joyga yetib kelishlari shart edi. Qo'qon xoni zaruriyat tug'ilganda oziq-ovqat ortilgan 12 ming aravaga ega bo'lgan 60 mingtacha sipohni yig'za olardi.

XIX asming birinchi choragida Buxoro bilan Xiva va Qo'qon xonliklari o'rtasida O'rta Osiyoda ustunlikka erishish uchun qirg'inbarot va talontaroj urushlari bo'ldi. Toshkent, Turkiston, Chimkent va ularning atrofi Qo'qon xonligi tasarrufiga o'tdi. Qo'qon xonligi hududlari kengaygan vaqtlarda uning tarkibidagi yirik viloyatlar va bekliliklar Toshkent, Andijon, Naryn, Marg'ion, Shahrison, So'x, Mahram, Chortoq, Navkat, Koson, Chust va boshqalar tashkil qilgan.

Qo'qon xonligining markazi Qo'qon shahri hisoblangan. Qo'qon Farg'ona vodiysi shaharlaridan biri bo'lib, Farg'ona vodiysining g'arbiy qismida, So'g'd daryosining quyi oqimida joylashgan.

Shaharning yoshi 2000 yildan ortiq degan taxminlar mavjud, ammo shahar haqidagi dastlabki ma'lumotlar X asrga oid. Shahar etimologiyasi haqida turli taxminlar bor. Masalan, Istaxriy va Ibn Xavqal asarlarida "Havoqand" shaklida, ya'ni "Go'zal", "Yoqimli" yoki "Shamol shahri" degan ma'noda uchraydi. Keyingi asrlarda "Huvqandi latif" atamasi ham ishlatilgan. Bundan tashqari "Balandlikdagi shahar" degan nomi bo'lgan.

Qadimiy Xitoy qo'lyozmalarida uning nomi "Guyshan", "Huvxan" tarzida ifodalangan. Shaharning XVIII asrgacha bo'lgan siyosiy tarixi haqida ma'lumotlar juda oz. Buyuk Ipak yo'lining Hindiston va Xitoyga boriladigan karvon yo'lida joylashgan Qo'qon

XIII asrda mo'g'ullar tomonidan butunlay vayron etilgan va XVIII asrgacha kichik aholi rurar joyi sifatida mavjud bo'lgan. XVIII asr boshidan XIX asrning ikkinchi yarmigacha ushbu ko'rkam shahar Qo'qon xonligining poytaxti bo'lgan. 1711 yilda shahar eski qo'rg'on qal'asi o'mida qaytadan tiklangan. Shu davrdan boshlab shahar Qo'qon deb atala boshlagan. Shaharning mustahkam devori, 12 ta darvozasi bo'lgan. Sharqning yirik savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlaridan bir bo'lgan Qo'qon XIX asrda fan, madaniyat, adabiyot va san'at markaziga aylangan. Shaharda ishlab chiqarilgan misgarlik, zargarlik, kulolchilik, kashtachilik, temirchilik mahsulotlari ayniqsa Qo'qon gazmollari Sharqda va Rossiyada mashhur bo'lgan. Qo'qon qog'ozlari hunarmandchilikning alohida tarmog'i sifatida nom qozongan. Rus tabiiatshunosi A.P.Fedchenko'ning ta'riflashicha, XIX asrda O'rta Osiyodagi eng sifatli qog'ozlar Qo'qonda ishlab chiqarilgan. Qo'qon xonligi davrida shaharda bir qator me'moriy obidalar, jumladan Xudoyorxon o'rdasi (XIX asr), Jome' masjidi (XIX asr), Norbo'tabiy madrasasi (XVIII asr), Dasturxonchi madrasasi (XIX asr), Kamolqozi madrasasi (XX asr), Modarixon maqbarasi (XIX asr), Daxmai Shohon ansambli (XIX asr) kabilar bunyod etilgan. Xonlik bozorlari orasida poytaxt Qo'qon bozori yaqqol ajralib turgan. Xonlikning ko'plab hukmdorlari mamlakat shaharlarida, poytaxtda bozor, savdo rastalari, do'kon va karvonsaroylar qurishga katta e'tibor berganlar. Xususan, Qo'qon xoni Shohruhbiy (1709 – 1721) yangi tashkil qilingan davlatning markaziga O'rda bilan bir qatorda bozor bunyod etgan. Uning vorisi Abdurahimbiy (1721 – 1734)ning poytaxtda dastlabki analga oshirgan ishlaridan biri hozor va rastalarni qurish bo'lgan. Abdulkarimbiy (1734 – 1750) esa Qo'qon atrofini devor bilan o'ragan hamda shaharda yangi bozor va rastalar barpo qilgan. Norbo'tabiy (1763 – 1798) hukmronligi davrida xonlikning nisbatan iqtisodiy yuksalgan davri boshlangan bo'lib, xonlik shaharlarida, xususan, Qo'qonda ariqlar, masjid, madrasa, hammom, karvonsaroy va savdo do'konlari barpo qilingan.

Xonlik hududidagi shaharlar va aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlarga ko'ra shaharlar 12 qismga bo'lingan⁹⁰. Andijon shahri xonlikning avvalgi poytaxti bo'lib, Sirdaryodan uncha uzoq bo'lmagan xushmanzara hududda qurilganligi, 20 ming aholiga ega ekanligi va ushbu shahar yonida 1 ming aholiga ega Shaxrixon shahri joylashganligi, Marg'ilonni esa ipakchilikning markazi, ulkan bog'lar va 12 ming aholisiga ega ekanligi, Namangan xonlikning eng yaxshi shaharlaridan biri bo'lib, 15 ming aholisi borligi haqida aytib o'tilgan. O'sh uncha katta bo'lmagan shaharcha bo'lib tog'larga tutashib ketadi, Ila qadimiy qal'asi va 2ta madrasasi mavjud, tog'dan tushayotgan ikki irmoqdan foydalanadi, ulardan bir Oltin qoziq deb nomlangan⁹¹. Tuz⁹² shahri Xo'jand kabi deyarli bir xil ahamiyatga ega shahar bo'lib bek tomonidan boshqariladi. Isfara uncha katta bo'lmagan shaharcha bo'lib, Isfara daryosi oqib o'tadigan aholi vodiysi hududida joylashgan. Ismana shahri esa Qo'qon xonligining janubiy chegaralarini belgilab berib, Zarafshon vodiysiga o'tadigan, yozda tuzalar uchun makon bo'ladigan devonlari mavjud. Kenibodom Xo'jandga ketaverishdagi yo'lida joylashgan bo'lib, ajoyib mevali bog'lari bilan mashhur, ipak qurtini yetishtirib berishda yetakchi o'rinni egallaydi. Qo'qonliklar uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan qal'a Malhram⁹³ qal'asidir. U devonlar bilan o'talgan bo'lib, tuzilishi jihatidan uzun to'rtburchakni eslatadi. Bu shaharlardan tashqari O'zgan, So'x, Laylak va Koson kabi nisbatan kichik shaharlar mavjud bo'lgan va Markaziy Osiyoda o'z nomlari bilan mashhur bo'lgan⁹⁴.

1876 yilda Qo'qon xonligi davlat sifatida tugatilgach, Qo'qon shahri siyosiy markaz, ya'ni poytaxt maqomini yo'qotdi va tashkil

⁹⁰ Исследования сборника, Санкт-Петербург, 1869 г. Туркестанская обл., т. 23, стр. 34.

⁹¹ Ахмедов Ш.А. Краткое описание шахрларига ва аҳоли географиясидаги "Туркистон тўғрисида"да эриштирилган "Тарих фанни методологияси ва тарих шил्लамони" докторб муаллифлари. Республикасида-амалий конференцияси материаллари Намойиш. 2019. 211-212-бб.

⁹² Холматов Чуст шайхи

⁹³ Холматов Кабиров Муслим шайхи устози (Хужа Муслим Кабировдан оралиштирилган алоқалари).

⁹⁴ Ахмедов Ш.А. Краткое описание шахрларига ва аҳоли географиясидаги "Туркистон тўғрисида"да эриштирилган "Тарих фанни методологияси ва тарих шил्लамони" докторб муаллифлари. Республикасида-амалий конференцияси материаллари Намойиш. 2019. 211-212-бб.

eilgan Farg'ona viloyatining markazi Skobelev (Farg'ona) shahriga ko'chirildi.

Qo'qon xonligi viloyatlaridan biri Namangan bo'lib, shahar nomi o'rta asrlarga oid tarixiy qujjatlarda birinchi marta tilga olinadi. XVIII asrda Namangan Qo'qon xonligiga tobe bo'lgan. Biroq viloyatni boshqaruvchi bek qarorgohi sifatida o'z ahamiyatini saklab qolgan. U faqat shahar aholisigina emas, balki atrofdagi tumanlar aholisiga xam xizmat qiluvchi hunarmandchilik markazi bo'lgan. Dehqonlar Namangan bozorlarida ip va gazlamalar, mis idishlar, zargarlik buyumlari va mehnat qurollarini sotib olishgan. Shaharda me'morchilik sezilarli darajada taraqqiy etgan.

Andijon Qo'qon xonligining asosiy viloyatlaridan biri sanalgan bo'lib, shahar Farg'ona vodiysining sharqida, Andijonsoy yoqasida joylashgan. Andijon shaharining paydo bo'lishi qadimgi davrlarga borib taqaladi, ba'cha davrlarda Farg'ona vodiysidagi muhim iqtisodiy va siyosiy markazlardan biri bo'lib, Umarshays Mirzodan keyingi davrlarda Temuriylar davlatiga qarashli bo'lgan Farg'ona mulkiung markazi sanalgan. 1504 yilda Andijon shayboniylar hukmronligiga kiritiladi. 1710 yilda Qo'qon xonligi tarkibiga kirgan va Rossiya Qo'qon xonligini butunlay bosib olguniga qadar (1876 y) Andijon bekligining qarorgohi bo'lgan. Aholisining ko'pchiligini o'zbeklar tashkil etadi. Qirg'iz, tojik, uyg'ur ham bor. Rossiya imperiyasi Qo'qon xonligini bosib olgach, bu yerga rus, ukrain, tatar, arman, yahudiy va boshqalar ko'chib kelganlar. Shaharda mahalliy xalqdan tashqari Sharqiy Turkiston (Sinszyan)dan kelganlar ham yashagan. Shahar o'zining hunarmandchilik buyumlari, ip va ipak gazlamalari bilan shuhrat qozongan. XIX asr o'rtalarida Andijon shahri o'rta dahaga bo'lingan edi. Har bir dahaning qozisi, ningboshisi bo'lgan. Dahalar oqsoqol boshliq mahallalarga bo'lingan. 1877 yildada shaharga yondosh Xoqon (Xaqan) qishlog'i aholisi ko'chirilib o'rta mustamlakachi harbiylar uchun yangi shahar qurila boshladi. Shahar Rossiya imperiyasi bilan temir yo'l orqali bog'langach (1899 y),

qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan dastlabki sanoat korxonalari vujudga keldi.

Qo'qon xonligidagi beklıklardan biri Marg'ilon bekligi bo'lib, Marg'ilon shahri uning markazi bo'lgan. Marg'ilon Farg'ona vodiysining janubiy qismida, Oloy tog'lari etagida joylashgan. Marg'ilon Qo'qon xonligining iqtisodiy markazlaridan biri sanalib, u erda asosan hunarmandchilikning ayrim turlari intisoslashgan bo'lib, do'ppido'zlik, misgarlik rivojlangan, shaharda ayrim vaqtlarda tangalar ham zarb qilingan.

Qo'qon xonligining eng yirik bekligi Toshkent bekligi hisoblanib, Qo'qon xonligi tarkibiga XIX asrning boshlarida Qo'qon xonligi va Toshkent bekligi o'rtasidagi bir nechta harbiy to'qnashuvlar natijasida qo'shib olingan. Toshkent viloyati Chorhokimlik davridan so'ng mustaqil davlat bo'lib, Yunusxo'ja boshchiligida markazlashgan davlat korasi barpo etildi (1784-1809).

Yunusxo'janing faol siyosat olib borishi natijasida Toshkent shimolidagi dashtlikda joylashgan qal'a, qishloq hamda karvon yo'llari, shuningdek, Qurama va boshqa joylar yana Toshkent tasarrufiga o'tdi. Toshkent chor R Rossiyasi bilan elchilar almashib, savdo munosabatlari o'rnatgan edi, chunki Toshkent muhim savdo maskani sifatida qadimdan qulay geografik o'rinda bo'lgan. Toshkentning Buxoro amirligi bilan munosabatlari yaxshi edi, shuning uchun 1803 yilda Qo'qon xonligi bilan Buxoro amirligi o'rtasida O'ratepa uchun bo'lgan jangda Toshkent Buxoro tomonida turib qamashgan. Qo'qon xoni Olimxonning 1799 yilda Toshkentga qilgan harbiy yurishi muvaffaqiyatsiz chiqqach, Olimxon harbiy islohot o'tkazgan.

U 10 ming kishilik maxsus otliq askarlar qo'shinini tuzgan. 1803 yil Yunusxo'ja Qo'qon xonligiga yurish qilib Furumsaroy jangida Olimxondan mag'lubiyatga uchragan. «Tarixi Shohruxiy» asarida keltirilishicha, Olimxon Toshkentni tasarrufiga olishga tayyorgarlik ko'rgan. Avval u Qurama hududini egallagan va u yerdan turib 12 nung kishilik qo'shinni Toshkent atrofidagi qal'alarni ishg'ol qilishga yuborgan, natijada To'ytepa va Niyozbek qal'alari egallanib, u yerlarga

Qo'qon garnizoni joylashtirilgan. Olimxon Toshkentga 1809 yil Qurama orqali harbiy yurish qilib Kerovchiga kelganda unga Qurama qo'shini va qilquyuqlar (bosib olingan yerlardagi ko'chmanch va o'troq aholidan zo'rlab harbiy majburiyatga tortilgan kishilar) qo'shilgan. So'ngra To'ytepa orqali Qo'yliqqa va nihoyat Salor arig'i sohiliga yetib kelgan Qo'qon askarlari shahar atrofidagi muhim qal'alarni egalladi.

Toshkent yaqinidagi Niyozbek qal'asini egallagan Qo'qon ishshinlarining bosqinlari tufayli toshkentliklarning iqtisodiy ahvoli og'irlashgan.

Toshkent Qo'qon xonligi tomonidan uzil-kesil bo'ysundirilgandan keyin shaharni 1810 yildan xon noibi boshqara boshladi. Toshkent qiyofasi Ko'qon xonligiga qarunlik davrida ancha

o'zgarishlarga uchragan. Shahar hududi kengaygan. Yunusxo'ja o'rdasi buzib tashlanib, Anhorning so'lschilida Yangi O'lda qurilgan. Shahar 1865 yilgacha xonlik tarkibida bo'lgan, 1865 yil iyunda Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, dasilab Turkiston viloyati, 1867 yil iyuldan boshlab Turkiston general gubernatorligi markaziga aylantirilgan.

4. Xonliklar aholisi va mashg'ulotlari

Buxoro amirligi aholisi XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tez ko'paya boshlaydi. XIX asrning boshlariga kelib amirlik aholisi taxminan 2 mln.dan oshiq, 50-yillariga kelib taxminan 2,5 mln.dan ortiq kishini tashkil etgan. Buxoro shahrida taxminan 60 mingdan ziyodroq, Samarqand shahrida esa taxminan 50 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgan.

Amirlik aholisining katta qismini o'zbeklar tashkil qilgan bo'lib, juda ko'plab o'zbek urug'lari vakillari amirlikning deyarli barcha hududlarida yashaganlar. Aholi tarkibidagi tojiklar Samarqand, Buxoro, Nurota, Urgut, Kitob kabi shaharlarda, tog'li tumanlarda, jumladan, Panjikent, Vaxsh, Hisor, Qorategin, Ko'lob, Shahrisabz, Qobadiyon, Yakkabog' beklklarida, Zarafshonning yukori kismida istiqomat qilganlar¹.

Turkmanlar ham Buxoro amirligi aholisining son jihatdan katta kismini tashkil etganlar. Ular amirlikka qarashli bo'lgan Amudaryoning ikki qirg'og'ida joylashgan yerlarda, ya'm, amirlikning janubiy va g'arbiy xududlarida istiqomat qilishgan. Buxoro amirligi hududida aholining kichik qismini arablar tashkil etgan bo'lib, ular asosan Qarshi va Sherobod beklklarida yashaganlar.

¹ R. Shamsiddinov, X. Mo'minov, O'zbekiston tarixi, Mu'vaz mahabir S. 105-106, - Y. "Sharq", 2013, - II. 323.

Shuningdek amirlik qudud da hindlar, eroniylar, yaqudiyalar, lo'litlar, afg'onlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va qaliniqlar ham istiqomat qilganlar.

Buxoro amirligida istiqomat qilgan nomaxalliy xalqlar, jumladan hindlar va yaxudiyalar ijtimoiy qat'am sifatida to'li huquqqa ega emas edilar va ular aloqida mavzela da yashaganlar. Amirlikda o'troq aholidan tashqari tog' oldi va dast hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi ham yashagan.

Xiva xonligi aholisining ko'pchilik qismini o'zbeklar tasakil qilib, ulardan eng ko'p sonlilari qo'ng'iroq, nayman, qiyot, uyg'ur, nukuz, qang'li, xitoy, qipchoq qabilalari edi. O'zbek qabilalari asosan Amudaryo tarmoq yoygan qismida, kanal bo'ylarida joylashgan. Aholining anchagina qismini (taxminan to'rt dan birini) turkmanlar tashkil etgan.

Qoraqalpoqlar yashaydigan Amudaryoning quyi havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari ham Xiva xonligi tasarrufida edi. Dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik, ovchilik qoraqalpoqlarning asosiy mashg'uloti edi. XVIII-XIX asrlarda Amudaryoning sharqiy tarafidan oqib, Orol dengiziga quyilgan Ko'ko'zab daryosi bo'yidagi ko'psonli qoraqalpoqlar bilan o'lik o'zbeklarda dexqonchilik, chorvachilik, baliqchilik gullab yashnagan. XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlarning ijtimoiy-siyosiy xayotida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarish avvalo ularning endi ko'proq dexqonchilik bilan shug'ullana boshlashida namoyon bo'ldi. Qoraqalpoqlar xayotida baliqchilik muxim axamiyat kasb etadi. Endilikda baliqchilarning qishloqlari vujudga keldi. Sol ustiga qurilgan suzib yuruvchi uylar paydo bo'ldi. Bu davrda xunarmandchilik ma'lum darajada qaddini rostlab bormoqda edi. Qoraqalpoqlar endilikda olacha, dag'al ip gazlama mato, gilam to'qiy boshladilar, yog'ochdan turli buyumlar yasay boshladilar, teri pishirdilar, egar, yugan, ayil, kig'iz tayyorlash bilan shug'ullandilar. XIX asrning o'rtalarida Chimboy shaxri barpo etildi. O'zining qu'ay geografik xolati tufayli shaxar ma'muriy markazga aylandi.

Qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotida urug'-qabilachilik an'analari ustun edi. Yerga jamoa egaligi xukmron edi. XIX asr boshlarida qoraqalpoq yerida yangi-yangi urug'lar vujudga keldi. Masalan, 1810 yilda el qabilasidan chiqqan qiyotli qoraqalpoqlar biyi Ekilikning 400-500 o'toviga qo'ng'iroq va mang'itlardan 200 o'tov qo'shilgan. Buncay xolat boshqa o'tovlarda ham sodir bo'lgan. Natijada 14 ulus deb nom olgan yirik urug'lararo birlashma tashkil topgan. XIX asr o'rtalaridan boshlab qoraqalpoq yerida ham urug' qabilachilik munosabatlarida o'zgarish boshlandi. Ayni paytda yerga jamoa bo'lib egalik qilish ham burxam topa boshladi. Endilikda uning o'rnida yirik zamindorlik qaror topdi.

Qoraqalpoqlar Nukus, Qiyot, Qo'ng'iroq, Qipchoq kabi shaxarlarda yashaganlar. Zarafshon vodiysida XIX asming birinchi yarmida qoraqalpoqlarning 37 ovuli mavjud bo'lgan. Mazkur shaxarlarning eng yirigi Qo'ng'iroq bo'lib, u Orolliklar markazi bo'lgan. Xo'jayli Orol birlashmasi bilan Xiva orasidagi savdo markazi bo'lib, bojxona shu shaxarda joylashgan. Yana Mang'it, Chimboy, Jenga qal'a, Oydo's qal'a, Ernazar qal'a, Ko'k o'zak, Eshon qal'a shaxarlari qoraqalpoq xalqi tomonidan yaratilgan madaniy va me'morchilik yodgorligi markazlari hisoblanadi.

Turkmanlar. Xo'jalik madaniy jihatdan turkmanlar ko'chmanchi (chorvador) va o'troq dehqonlarga bo'lingan. Turkmanlarning ko'pchilik urug'lari orasida chorvachilik yetakchi soha sanalgan. Chorvachilikda asosan quyruqli qo'ylar boqilgan. XVI-XVIII asming boshlari turkmanlarning shimoliy hududlarga ko'chib o'tishlari ularning xo'jalik hayotida dehqonchilikning o'rnini oshirdi. Chorvachilik bilan birga yilqichilik ham rivojlangan bo'lib, turkmanlar o'zlarining axalteke zotli otlarini butun dunyoga mashhur qilganlar. O'rta Amudaryo hududlarida yashovchi turkmanlar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Chorvachilik bilan

slug'ullanuvchi turkmanlar forslarga aralashmasdan haqiqiy turk-
mo'g'ul irqi ko'rinishlarini o'zlarida saqlab qolganlar⁹⁵.

Bu yerlarda turkmanlarning boshqa hududlarga qaraganda sug'orish tizimlari va suv ta'minoti yetarli daraja bo'lgan. Bundan tashqari turkmanlar pillachilik, tikuvchilik, teri oshlash bilan ham slug'ullaniganlar. Dehqonchilikda paxta, kunjut, a'pa, bug'doy, donli va dukkakli ekinlar ekkanlar. Xorazm atrofidagi turkmanlar XVII asrdan boshlab yarim o'troq xo'jalik tarziga o'ta boshlaganlar. Xo'jalik hayotida dehqonchilik, chorvachilik va baliqchilik yetakchilik qilgan bo'lib, dehqonchilikda paxta, bug'doy, an'pa, guruch, mosh, qovun, tarvuz hamda tamaki yetishtirganlar. Bu yerda ham xo'jalikning muhim tarmoqlaridan biri pillachilik bo'lgan. Murg'ob va Tajan viloyatlarida yashovchi turkmanlarning asosiy mashg'ulotlari chorvachilik bo'lgan. XIX asrning oxirlarida bu yerlarda ham xo'jalik hayotida sug'orma dehqonchilik yetakchilik qila boshladi. Ayni vaqtda qotako'l qo'ylar ham chorvachilikning yetakchi sohasi hisoblangan. Turkmanlarning janubi-g'arbiy hududlarida, Kaspiy dengizi bo'ylarida yashovchi turkmanlarning xo'jalik hayotida dehqonchilik va baliqchilik yetakchi soha sanalgan. Bu yerda yashovchi turkmanlar Kaspiy dengizi sohillarida neft va tuz konlarida mehnat qilganlar. Turkmanlarda ovchilik hali keng tarqalgan sohalardan biri bo'lgan. Turkmanlar hunarmandchiligida temirchilik, qurolsozlik, zargarlik, ko'nehilik, duradgorlik, gilamdo'zlik kabi tar yetakchi sohalari sanalgan.⁹⁶ Turkmanlar Eron, Buxoro, Xiva bilan faol savdo aloqalari olib borganlar, turkmanlarning ayrim shahar va qal'alari, ovullarida katta bozorlar ham bo'lgan.

Qo'qon xonligining aholisi ko'p millatli bo'lib, tarkibi o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, qozoqlar, uyg'urlar, qoraqalpqlardan iborat edi. Aholi soni XIX asr o'rtalarida 3 mln ga yaqin bo'lgan bo'lsa, Rossiya

⁹⁵ Туркменов П.А. Кухонные рецепты и рецепты географических "Туркестан туника" да срифтанинг. "Тарих фони методологияси ва тарих таълимининг дастлаб маламатлари". Педагогика ва тарих фони методологияси ва тарих таълимининг дастлаб маламатлари. Наманган 2019. 111-212-бб.

⁹⁶ Довнардов А.Х., Буряков О., Аширков А. Марксовой Оленг халқлари этнографияси, этнологияси ва уллик тарихи. Т.Янмишар, 2011. 150-156-бб.

imperiyasi tomonidan xonlikning Toshkent bekligi va uning atroflarigacha bo'lgan hududlar bosib olingandan so'ng xonlik chegaralari asosan Farg'ona vodiysi hududlari bilan chegaralanad va aholining soni ham keskin kamayib ketadi. Ma'lumki, Farg'ona vodiysi va unga tutash hududlar aholisi azaldan poliyetniklik xususiyati bilan O'rta Osiyoning boshqa hududlaridan ajralib turgan. Bunday etnik o'ziga xoslik, Qo'qon xonligi davrida ham saqlanib qolgan edi.⁹⁷

Qo'qon xonligi hududida asosan o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, uyg'ur va qoraqalpoqlar istiqon at qilganlar. Bundan tashqari xonlik hududida son jihatidan kamroq bo'lsada yahudiylar, tatarlar va boshqa etnik jamoa vakillari ham yashar edilar.

O'zbeklar. O'zbeklar Qo'qon xonligi aholisining asosiy qismini tashkil qilgan. Ta'kidlab o'tish o'rinishi, XX asr boshlariga qadar o'zbeklarning bir qismini o'troq qolgan qismi esa yarimo'troq (yarimko'chmanchi) holda yashaganlar. Buxoro o'zbeklari esa Buxoroda qadimdan yashovchi forslar, Eron hududidan kelgan qullar bilan aralashib turk-mo'g'ul irqining ko'rinishlarini deyarli yo'qotganlar. Xiva o'zbeklarini to'liq yuzidan, kichik peshonasidan, og'iz qismining kattaligidan, Buxoro o'zbeklarini esa do'ng peshonasidan, jag' qismi uzun va uchliligidan ajratib olish mumkin. Qo'qon o'zbeklari esa qirg'izlarga o'xshab ketgan⁹⁸.

XX asr boshlariga kelib, vodiyl o'zbeklarining 828 mingdan ziyodrog'i o'troq holda yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lganlar. Turli urug'-qabilaviy tuzilishga ega bo'lgan yarimo'troq (yarim ko'chmanchi) o'zbeklarning vodiydagi umumiy soni o'sha davr ma'lumotlariga ko'ra 215 ming nafardan ko'proqni tashkil etgan. Bular ichida turk, ming, qirochoq, qurama, yuz,

⁹⁷ У.А.Худайбергит "Кухон хонлигини ахборотида этник таркиби" номли маълумот манбаидан фойдаландим. Қаради: <http://www.d-baryk.uz>.

⁹⁸ Худайбергит Ш.А. Кухон хонлиги вакоиллари ва аҳоли географиясидаги "Тожикистон сўзлари" да ердилари: "Тожикистон метрополитаник ва тарихий шайричилик доғлари аҳолилари". Республикалий илмий-адабий конференцияси материаллари. Наманган 2019. 211-212-66.

na'yman kabilar Qo'qon xonligi hududidagi yirik etnografik guruhlar hisoblangan.

Tojiklar. Tojiklar Qo'qon xonligi hududidagi aholining salmoqli qismini tashkil qilganlar. Ular asosan vodiyning g'arbiy va shimoli-g'arbiy qismida joylashganlar. Tojikistonning hozirgi So'g'd viloyati hududida tojiklar aholining asosiy qismini tashkil etadilar. Ayni vaqtda Qo'qon xonligining boshqa bir qator manzilgohlarida ham ular g'uj yashaganlar. Etnografik adabiyotlarda Farg'ona vodiysida yashagan tojiklar shartli ravishda ikki guruhga – voha tojiklari va tog'lik tojiklarga ajratiladi. Voha tojiklari – bu ushbu o'lkaning azaliy xalqlaridan biri bo'lib, qator etnik xususiyatlari bilan Qo'qon xonligi davrida va undan keyingi davrlarda ham boshqa etnoslardan ajralib turgan. Tog'lik tojiklar Qo'qon xonligi hududiga asosan Tojikistonning tog'lik hududlarida joylashgan Mastchoh, Qorategin, Darvoz, Ko'lob, Hisor kabi joylardan ko'chib kelganlar. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, ko'plab tog'lik tojiklar Qo'qon xonligi qo'shinlarida xizmatda ham bo'lganlar.

Qirg'izlar. Tarixiy nambalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, XVII va XVIII asrlarda Tyanshan tog'ining shimolida yashovchi qirg'izlarning katta guruhi Farg'ona erlariga kelib o'rtnashdilar. Turli urug'-qabilaviy tuzilishga ega bo'lgan qirg'iz etnosi ham Qo'qon xonligi hududidagi tog' va tog'oldi manzilgohlarida yashab, vodiyning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida faol ishtirok etganlar.

Uyg'urlar. Uyg'urlar Sharqiy Turkistonning eng qadimgi turkiy etnoslardan biri hisoblanadi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran, ayniqsa XIX asrda X to'y feodallariga qarshi ko'tarilgan musulmonlar qo'zg'oloni mag'lubiyatga uchraganidan keyin Sharqiy Turkistonning ko'plab musulmon aholisi, xususan juda ko'p uyg'ur oilalari Farg'ona vodiysiga qochib o'tdilar. XIX asrning o'rtalaridayoq Qo'qon xonligida 300 mingga yaqin uyg'urlar yashagan.

Qoraqalpog'lar. XVIII asrdan Buxoro xonligida yuz bergan siyosiy inqiroz ko'plab xalqlarni bu hududni tashlab ketishga majbur edi. Oqibatda Buxoro va Samarqand atroflarida yashagan aholining bir

qismi Qo'qon xonligi hududiga kelib o'mashdi. Xususan, Sirdaryoning o'rtta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlar Qo'qon xonligi hududiga kelib qo'nim topdilar. Qo'qon xonligi hududiga ko'chib o'tgan qoraqalpoqlar Sirdaryo va Qoradaryo bo'ylariga o'mashib, an'anaviy xo'jaligini yuritishni davom ettirdilar. Qo'qon xonligi o'zining etnik qiyofasining turli-tumanligi bilan ham xarakterlanadi. Holbuki, bunday etnik turli-tumanlik vodiy aholisini o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalarini rivojlanishida muhim omillardan biri bo'lgan.

5. Xonliklar iqtisodi va iqtisodiy markazlar

Buxoro amirligi iqtisodi va iqtisodiy markazlar. Buxoro amirligidagi asosiy xunarmandchilik markazlari sifatida shaxarlar katta o'rin tutsada, ayrim yirik qishloqlarda xunarmandchilikning ba'zi turlari rivoj topdi. Butun o'rtta asrlarda bo'lganidek, xunarmandlar bu davrda xam o'z uyushmalari-kasaba, sexlarga ega bo'lib, ularning tashkil topishi ma'lum turdagi maxsulot ishlab chiqarish jarayoni ustidan nazorat o'rnatishga, bu soxada o'z monopoliyasini, ya'ni maxsulotni ishlab chiqarishga bo'lgan yagona xuquqini saqlash va raqobatga dosh berishga intilish bilan bog'liq edi. Xunarmandchilikning barcha soxalarida bunday uyushmalar mavjud bo'lib, uni saylab qo'yiladigan kishi-ra'is yoki eqsoqol boshqargan. Odatda bunday lavozimga tajribali va katta xurnatga ega bo'lgan kekxa kishilar saylangan.

Xunarmandlar ishlab chiqargan maxsulotlarining narxini belgilashda, turli soliqlarni yig'ishda, usta va yollanib ishlaydigan shogir (xalfa) munosabatlarini, xo'jalik munosabatlarini olib borishda uyushma raisining vazifasi katta bo'lgan.

Xunarmandlar o'z uyushmalariga ega bo'lsalarda, o'zlariga tegishli aloxida ustaxonalarda ishlaganlar. Xar bir ustaning o'z yordanchilari, shogirdlari bo'lib, odatda shogirdlikka ustaning o'g'illari yoki qarindoshlari olingan. Chertdan shogird yollash juda

kam uchraydigan xolat bo'lib, xunarmandchilik sirlari avlodlardan avlodga, otadan-o'g'ilga o'tib, kelgan.

Buxoro amirligida oldingi davrlardagidek to'qimachilik xunarmandchilikning yetakchi tarmog'i bo'lib qoldi. Uning taraqqiyoti, bir tomondan ichki va tashqi bozorda bu turdagi maxsulotlarga talab kattaligi tufayli, ikkinchi tomondan maxalliy xom ashyo manbalari (paxta, jun, ipak) yetarli ekanligiga bog'liq edi. To'qimachilikning ip yigirish, matolar (bo'z, alacha, chit) to'qish, tayyor kiyimlar tikish, gilamchilik va boshqa soxalari ancha rivojlangan edi. Buxoroning zarhof to'nlari, Shaxrisabzning Iroqi do'ppiari, Samarqandlik ustalarining ipak buyumlari, ayniqsa mashxur edi.

Kulolchilik amirlikning ko'pgina joylarida rivojlangan edi. Uning asosiy markazlari G'ijduvon, Qarshi, Shaxrisabz, Kattaqo'rg'on va boshqa shaxarlar bo'lib, bu yerlik kulollar maxsulotiga talab ancha yuqori bo'lgan. Bu davr kulolchiligida O'rta Osiyoning ko'pgina kulolchilik rayonlariga xos bo'lgan motivlar (turli gul va o'simliklar tasviri, geometrik naqshlar), turli xayvonlar, qushlar, xasharotlarni yoki ular tanasining bir qismini shartli ravishda tasvirlash kosagar ustalar tomonidan keng qo'llanilgan.

Rossiya istilosidan keyin bu mamlakatdan keltirilayotgan fabrika maxsulotlari (chinni) ning ko'payishi bilan O'rta Osiyoda kulolchilik bir qadar orqaga ketdi. Lekin bu narsa ko'proq Turkiston general-gubernatorligi xuludidagi yerlarga qarashli bo'lib, amirlikda esa bu soxa yanada rivojlanib bordi. Maxalliy kulollar engi gul uchun vazalar, yirik dekorativ vazalar, mevalar qo'yish uchun mo'ljallangan idishlar yasab, o'z maxsulotlari turlarini yanada ko'paytirdilar.

Metallsozlik Amirlikda metallga ishlov berish va metall buyumlar yasash xam yetarlicha rivojlangan edi. Xonlikning tog'lik tumanlari (Shaxrisabz, Boysun, Sherobod)da qadim davrlardan boshlab turli ma'danlar qazib olingan bo'lib, bu konlardan foydalanish ba'zi tanaffuslar bilan to' XX asr boshlarigacha davom etdi.

Metallga ishlov berish va metall bumlari yasashni o'z navbatida yanada mayda tarmoqlarga bo'linib ketadigan: 4 asosiy turi -

temirchilik, misgarlik, cho'yan quyish (degrezlik), rixtagarlik turlari xam mavjud bo'lib, bu soxalarda mexnat qurollari bilan bir qatorda kundalik va maishiy turmushda boshqa soxalarda zarur bo'ladigan ko'plab buyumlar ishlab chiqariladi. Temirchi ustalar (chilangarlar) qishloq xo'jaligida va kundalik turmushda ishlatiladigan mexnat qurollari yasaganlar. Ko'pgina shaxarlarda temirchi ustalarning maxsus maxallalari (Temirchi, Guzari chilangaron) bo'lib, xunarnandchilikning bu turi ancha taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Misgarlik asosan yirik shaxarlarda rivojlangan. Misgar ustalar turli idishlar, chilim va boshqa buyumlar yasashgan. Mis asosan Rossiyadan keltirilgan. Misdan ishlangan idishlarga nafis naqshlar tushirilgan bo'lib, ular ichki bozor ehtiyojini to'liq ta'minlab qo'shni o'lkalarga xam chiqarilgan. Cho'yan quyish yoki degrezlik metallga ishlov beruvchi kustar sanoat turlari ichida katta ahamiyatga ega edi. Degrezlar asosan shaxarlarda maxsus guzarlarda yashaganlar. Ular cho'yandan qozon, chiroq, manqaldon va boshqa buyumlar yasashgan. Rixtagarlikda bronzadan ko'proq foydalanilgan. Rixtagarlar Buxoroning deyarli xamma shaxarlarida mavjud edi. Bu ustalar turli buyumlar, taqinchoqlar yasaganlar, ba'zi mis idishlarning qismlari, bo'yni, dastasi kabilar bronzadan yasalgan.

Xunarnandchilik turlari ichida zargarlik xam qadimiy xunarnandchilik soxalaridan biri sanalgan. Zargar ustalar qimmatbaxo toshlar va metallardan, rangli shishalardan turli taqinchoqlar yasaganlar. Buxoro zargarlarining maxsulotlari o'z chiroy va nafisligi bilan ancha mashxur bo'lgan.

Xunarnandchilik turlari ichida ko'nehilik (teriga ishlov berish, channigar), yog'ochga ishlov berish-duradgorlik, turli oziq-ovqat maxsulotlari tayyorlaydigan (nevvoylar, oshpazlar, baqqollar va boshqalar) xunarnandchilik turlari xam mavjud bo'lganligini aytib o'tish lozim.

Amirlikdagi xunarnandchilik faqatgina shaxarlardagina emas, balki yirik-yirik qishloqlarda xam rivojlangan bo'lib, xunarnand

ustalarning asosiy maxsulotlari ichki bozor ehtiyojini to'liq ta'minlab qolmasdan, tashqi bozorga xam chiqarilgan.

XIX asming ikkinchi yarmida Buxoro amirligi hududlarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi davlat iqtisodiy hayoti va moliya xo'jaligida katta yo'qotishlarga olib keldi. Xazinaga kelib tushadigan soliqlar va turli yig'imlarning miqdori davlat hududlarining qisqarishi evaziga yildan-yilga kamayib bordi. Ayni vaqtda amirlikning qolgan hududlarida Rossiya imperiyasi sanoatchilari tomonidan bir qator zavod va fabrikalarning qurilishi, temir yo'lining kirib kelishi, rus banklari filiallarining ochilishi esa bu yerda sanoat ishlab chiqarishning yuzaga kelishi, ayni vaqtda qishloq xo'jaligi, xususan chorvachilik, qorako'chilik, ipakchilik, paxtachilik maxsulotlariga talabning ortib borishi esa bu sohalarning ma'lum darajada kengayib borishigi sharoit yaratdi.

Buxoro amirligida yerga egalik munosabatlari iqtisodiy hayotda katta ahamiyatga ega bo'lib, yer egaligining davlat, xususiy, vaqf kabi turlari bo'lgan. Qishloq aholisining katta qismi yeriz dehqonlar bo'lib, ular ijaraga yer olib ishlaganlar. Shahar aholisining asosini tashkil qilgan hunarmandlar hayoti ham og'ir soliqlar sababli juda qiyin kechgan. Buxoro amirligining xalq xo'jaligida dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq sohalari katta ahamiyat kasb etgan. Aholidan xiroj, zakot, boj, to'la, yaksara, nimsara kabi soliqlar undirib olingan¹⁰.

Xiva xonligi va Buxoro amirligining Rossiya imperiyasining mustamlakalari ekanligi va bu davlatlarning hoshqaruvi va ayni vaqtda ularning tashqi siyosiy va iqtisodiy munosabatlari ustidan nazorat qilish bevosita Turkiston general-gubernatorligi vakolatlariga kiritilgan.¹¹

Amirlik iqtisodiyotidagi bu sifat o'zgarishlari soliqlar tarkibi va yo'nalishlarini o'zgartirishga va ularni zamon talablariga moslashtirishga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi va ularning miqdori

¹⁰ O'zbekiston tarixi. II. Murtaziyeva tahr. osti. Toshkent, 2005. 253-6

¹¹ Даниелова Б.А. Экономические отношения Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX-начало XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург: -2016. С. 40.

lumda soni o'zgarib bordi. XX asr boshlariga kelib (1912 y) Buxoro amirligida jami soliqlarning taxminan 55 foizi yer solig'ini tashkil qilgan bo'lsa, savdodan olinadigan soliq miqdori 37 foizga yaqin, chorvadan keladigan soliq daromadi esa 8 foizdan ortiqroq bo'lgan. Pul ko'rinishida bu tegishli ravishda taxminan 1850 ming so'm, 1225 ming so'm, 270 ming so'mni, jami 3345 ming so'mni tashkil qilgan.¹⁰⁴

Yer solig'i ikki xil shaklda olingan bo'lib, birini muvoziif – bir xil miqdorda to'lanadigan xiroj tashkili etgan bo'lsa, ikkinchisi muqosimadeb atalib, bu xirojning miqdori har yili yig'ilgan hosilning miqdoriga qarab mahsulot bilan to'lanishi belgilangan. Bunda bog'dorchilik mahsulotlariga deyarli bir xil miqdorda soliqlar belgilangan.

Yerga egalik qilish shakllari (vaqf, mulk, amlok) orasida amlok yoki davlat yerlari ustunlik qilardi. Amlok yerlar davlat mulki hisoblanib, mayda tarqoq daxxon xo'jaliklari tasarrufida edi. Amlok yerlardan olingan butun mahsulot ikki qism: amir va dexqonlarnikidan iborat bo'lardi. Ulardan olingan xiroj va jami mahsulot o'rtasidagi nisbat viloyatlarda bo'yicha turlicha miqdorda bo'lgan.

Buxoro qo'shbegisining 1912 yil 14 oktabrda Rossiya siyosiy agentligiga bergan ma'lumotida ta'kidlanishicha, «xiroj bazi viloyatlarda aholidan hosilning o'ndan biridan beshdan birigacha, boshqalarda to'rtidan biridan uchdan birigacha miqdorda, boshqalari esa bir tanga (15 tiyin)dan undirimoqda». Bunda xirojdan tashqari, mahalliy ma'muriyat foydasiga ko'plab qo'shimcha yig'imlar ham yig'ib olingan.¹⁰⁵

Tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bilan xiroj pul shaklida undiriladigan bo'ldi. Bunda soliq miqdori hosilga qarab soliqlar tomonidan belgilangan hamda amir tomonidan tasdiqlangan baholarga asosan o'rnatilgan.

Mustamlaka tizimining iqtisodiy sohada amalga oshirib borgan siyosati natijasida XIX asrning oxiri-XX asrning boshlariga kelib, Buxoro amirligi bazorlari ham imperiya sanoat mahsulotlari tomonidan

¹⁰⁴ "Древний Бухара" фондация маърузалар majlasi. T.2007. 5-6.

¹⁰⁵ "Древний Бухара" фондация маърузалар majlasi. T.2007. 6-6.

egallandi. Amirlikning qishloq tumanlari esa mustamlaka manfaatlarini va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda paxta yetishtirishga moslashtirila boshlandi. Ayniqsa bu davrda paxtaning Amerika navini yetishtirish joriy etildi. Garchi bu paxtachilik sohasida mahalliy dexqonlar uchun yangilik bo'lsada, biroq u kutilgan natijani bermadi.

Bu paxta navi mahalliy paxta navlardan farqli ravishda munosabat talab qilib, chanoqlar ochilgach, hosilni zudlik bilan terib olishni talab qilar edi. Hosilni baholash esa bir qancha kechikishlar bilan, ya'ni u o'z qimmatini yo'qota boshlagan va amalga oshirilishi natijasida paxtakorlar bu navni yetishtirishda voz kecha boshladilar. 1912 yilda Buxoroda banklar, paxtachilik sarofit vakillari ishtirokida o'tkazilgan kengashda hosilni oldindan baholash maqsadga muvofiq emasligi va soliqqa tortishning tanob tizimiga o'tish haqidagi masala qo'yildi. Biroq bu takliflarni Buxoro hukumati qo'llab-quvvatlamadi.

Buxoroda tanob yig'imi yettita solig'i turlaridan biri edi. U xirojmuqosima qo'llanilib bo'lmaydigan tez buzuladigan mahsulotlardan olinardi. Masalan, hir tanob uzun zordan 12 tanga, bedazordan 8 tanga undirildi edi.¹⁰³

Buxoro amirligi iqtisodiyotida chorvachilik alohida o'rin egallardi. Bu yerda bir necha yuz ming bosh mol boqilardi. Chorvachilikdan ko'rilgan daromadlarga maxsus soliq-zakot joriy qilingandi. 1902 yilda zakotning rasmiy ravishda quyidagi miqdorlari joriy etilgan: besh bosh tuyadan - bitta qo'y; 40-100 bosh qo'y yoki echkidan - bitta qo'y yoki echki; 101-200 tasidan - ikkita qo'y yoki echki va xokazo. Chorva mollari vaqti-vaqti bilan ro'yxatdan o'tkazilib, har 500 boshdan qo'shimcha bitta qo'y yoki echki olinardi.

Tovar-pul munosabatlarning rivojlanib borishi natijasida zakotni pul shaklida undirish uchun sharoit yaratildi. Yigirmanchi asrning dastlabki o'n yilligida xo'jalikda kamida 40 ta qo'y yoki echki bo'lganida, har bir qo'y xisobida 0.5 tanga, har bir echkidan chorak tanga miqdorida soliqni undirilgan.¹⁰⁴

¹⁰³ "Доклад бюджета" финансовый отдел, Самарканд, Т. 2017, 7-6.

¹⁰⁴ Там же.

Buxoro amirligining soliq tizimida savdo va xunarmandchilik ko'riladigan daromadlarga soliq solish ikkinchi o'rinda turardi. Buxoro amirligining 1884 yilda Rossiya bojxona chegarasiga kiritilganligi Angliya-Xindiston tovarlarining amirlikka kirish yo'lini to'sdi hamda Rossiya imperiyasi bilan savdo munosabatlarning yanada kengayishiga olib keldi. Buxoro bilan tuzilgan shartnomaga ko'ra rus savdogarlari Rossiyada chor xukumatiga qancha miqdorda boj to'lasalar, shuncha miqdordagi zakotni to'lash majburiyatini oldilar.

Zakot bilan xunarmandchilik daromadiga solinadigan soliq darajalari o'rtasida farq mavjudligini Rossiya va Buxorodagi bir xil sarmoyadan olinadigan soliq miqdorlarida ko'rinadi. Sarmoya 30 ming so'mgachani tashkil etsa, zakot foydali edi. 30 ming so'mdan oshganda soliq miqdori asosan bir-biriga to'g'ri kelardi. Ammo sarmoya bir mln so'mdan ortiq bo'lganida xunarmandchilik solig'i 750 so'm, zakot esa 25 ming so'm miqdorida undirilgan.¹⁰⁷

Shunday qilib, zakot yirik Rossiya firmalari uchun zarar keltirsa, mayda va o'rta savdogorlar uchun foydali bo'lgan. Xunarmandchilik solig'idan buxorolik savdogorlar manfaat ko'rishgan.

Ichki savdoda zakotga qo'shimcha tarzda aminona-chetga chiqariladigan tovarlar va mahalliy ishlab chiqarish buyumlaridan yig'imlar olingan. Ushbu yig'im miqdorlari tovarlar bo'yicha tabaqalashtirilib, qisman eksport mollariga ham qo'lanilgan. Masalan, bir bonnon paxtadan 5.5 tanga (82.5 tiyin), bir bonnon jundan 7 tanga, qorako'l terilaridan – ular qiymatining 2 foizi, bir bosh otdan bir tanga 2 puli, tuyadan – 2 tanga, qo'ydan - 24 puli undirilgan.¹⁰⁸

Boj – savdodan olinadigan soliqlarning bir turi bo'lib, u o'rta asrlarda ham mavjud bo'lgan. Mazkur yig'im karvonlardan yoki bir hududdan boshqasiga mol olib beradigan savdogarlardan undirilardi. Bundan tashqari, savdodan bir martalik yig'im-tagijoy va tarozu haqi ham olingan. Xorijiy va maxalliy savdogorlar, shuningdek, bir qator qo'shimcha rasmiy yig'imlarni ham to'lashgan.

¹⁰⁷ "Давлат бозорлари" фондидан маълумотлар мат. ас. Т. 2007, 8-б.

¹⁰⁸ Ҳисоб китоби.

Buxoro amirligida tashqi savdo. Xiva xonligi va Buxoro amirligining Rossiya imperiyasining mustamlakalari ekanligi va bu davlatlarning bosinqaruvi va ayni vaqtda ularning tashqi siyosiy va iqtisodiy munosabatlari ustidan nazorat qilish bevosita Turkiston general-gubernatorligi vakolatlariga kiritilgan.¹⁰⁷

Bunda Buxoro amirligining tashqi iqtisodiy va siyosiy aloqalardagi har bir xatti-harakati diqqat bilan kuzatib turilgan. Agar-da Buxoro amirligiga yoki u bilan hududlari tutash bo'lgan turkmanlar yerlariga general-gubernatorlikning Angliya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan nazoratisiz yoki ruxsatisiz savdo uchun tovarlar kiritiladigan bo'lsa, u holda bu mollar ortga qaytarib yubrilgan yoki musodara etilib, kim oshdi savdosiga qo'yib sotib yuborilgan, ayrim hollarda agar mollarning egasi aniqlanmasa, tovarlar yo'q qilingan.¹⁰⁸ Aksariyat hollarda inglizlar nazorati ostida bo'lgan hududlardan Buxoro amirligiga sitrus mevalar, ziravorlar, qunnatbaho toshlar, bo'yoqlar olib kelinilgan.¹⁰⁹

Tadqiqotchi B.Alimdjanovning ko'rsatib o'tishicha, Buxoro amirligi XIX asrning so'nggi choragida aniqrog'i 1894 yilga qadar Rossiya va Turkiston general gubernatorligi uchun choy savdosida mintaqadagi asosiy raqobatchilardan biri bo'lib, ikkinchi raqobatchi sifatida Hindistonning Bombay viloyati bo'lganligi ko'rsatib o'tiladi.¹¹⁰

Choy Turkiston o'lkasiga asosan ikkita yo'nalish bo'ylab yetkazib berilgan bo'lib, birinchi yo'nalish Bombaydan, Temir yo'l orqali Peshovarga, undan so'ng karvon yo'llari orqali Afg'oniston orqali Amudaryo bo'yidagi Kalifga va u yerdan Buxoroga keltirilgan bo'lsa, ikkinchi yo'nalish Bombay portlaridan dengiz orqali Karochi shahriga yoki Bandar Abbas portiga, u yerdan esa karvon savdo yo'llari orqali Eronning Dushak shahri orqali Buxoroga keltirilgan va har ikki

¹⁰⁷ Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX-начала XX вв.), С. 40.

¹⁰⁸ Курского воевр. С. 126.

¹⁰⁹ Утин воевр.

¹¹⁰ Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX-начала XX вв.), С. 130.

holatda ham Buxoro orqali choy Turkiston general-gubernatorligi va Rossiya hududlariga yetkazib berilgan.¹¹

Bu yo'llar birinchidan, savdo-sotiq va yuk tashish nuqtai-nazaridan juda havfli yo'nalishlar sanalsa, ikkinchidan, yo'lga va yuk tashishga ketadigan harajatlarning o'zi ham anchagina qimmatga tushardi, shuning uchun 1894 yilda Xitoydan Batumi portiga tranzit savdo yo'li yo'lga qo'yilgach, choy savdosidagi munosabatlarda keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Bombay choy savdosidagi mavqei yo'qotgan bo'lsa, aksincha, choy bilan savdo qiluvchi savdo shirkatlari o'zlarining faoliyatini endi Xitoyning Shanxay shahriga qaratdi. Choy Shanxaydan Batumiga yo'naltirildi, u yerdan Bokuga va Krasnovodsk orqali Buxoroga va Samarqandga keltirila boshlandi. Yo'l harajatlari 8-9 rubldan 4 rublgacha kamaydi va Buxoroning O'rta Osiyoda choy savdosidagi yetakchilik mavqeiga katta zarba berilgan edi.¹²

Amirlik xukumati chet ellik va rus savdogarlarining Buxoro bozoriga shiddat bilan yopirilib kelayotganliklarini, natijada mahalliy savdogarlarni siqib chiqarilayotganini nazarda tutib, buxoroliklar manfaatlarini muxofaza qilish maqsadida bir qancha chora tadbirlarni ko'rdi. Zakot qorako'lga ham joriy etila boshlandi. Rus savdogarlariga 2.5% miqdorida soliq solindi, xorijliklar esa, har 10 ta qorako'l terisi uchun 500 so'm miqdorida qo'shimcha soliq to'laydigan bo'ldilar. Buxorolik savdogarlarga boshqa mamlakatlarning savdo firmalari bilan raqobatda tenglashtirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Rossiya-Buxoro savdo va diplomatik aloqalari ancha rivojlandi. Bunda 1774-1776, 1779-80 yillarda Ernazar Maqsudov boshchiligida va 1797-yildagi Polvonquli qo'rchiligi katta ahamiyat kasb etdi. XIX asr boshlarida Rossiya-Buxoro aloqalari ancha faollashdi. Bu XIX asrning 20-yillarida O'rta Osiyoga siqilib kirishga harakat qilayotgan inglizlar bilan ruslar o'rtasidagi raqobatning keskinlashuviga olib keldi. Amirlik qo'shni xonliklar Afg'oniston, Hindiston, Eron davlatlari bilan ham

¹¹ Yana aroflga.

¹² Kiyevskiy arxiv, t. 131.

savdo aloqalari olib bordi. Yirik savdo-sotiq markazi bo'lgan Buxoro da 1848 yilda 38 ta karvonsaroy, 9 ta tim va ko'plab bozorlar mavjud bo'lgan¹⁰¹.

Buxoro amirligida asosan xunamandchilik sanoati rivoj topib, u ip, yarim ipak va shoyi gazlamalar, gilamlar, kigizlar, poyabzal, ot ezar-jabdug'i, metall va sopol idishlar, cho'yan, temir va chilangarlik buyumlari, kunjut va zig'ir moyi, kalava va gazlama bo'yoqlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi. Rossiya sarmoyasining suqulib kelishi oqibatida xunamandchilik sanoatining ayrim tarmoqlari raqobatga dush berolmadi. Uning ba'zi tarmoqlarigina taraqqiy topdi.

Amirlikda davlat daromadlarini xasash (davlat xazinasiga tushuvchi daromadlar) va beshlik (maxalliy ma'muriyat tasarrufiga tushuvchi daromadlar) tashkil etadi.

Bulardan tashqari aholi majburiy xashar ishlariga ham jalb etib turilgan.

Xiva xonligi iqtisodi va iqtisodiy markuzlar. Xiva xonligi iqtisodiy hayotida qishloq xo'jaligi alohida muhim o'ringa ega edi. Xonlikda yer egaligi uch hil shaklda bo'lib, davlat yerlari, vaqf yer egaligi va hususiy yer egaligi shakllaridan iborat bo'lgan. Davlat yerlari odatda xon va uning yaqinlariga tegishli bo'lib, odatda ular suv manbalariga yaqin hosildor yerlardan iborat bo'lgan. Davlat xazinasiga xonning shaxsiy mulki sifatida qayash hukmron edi.

Hususiy yer mulklar ichida yirik mansabdor, harbiy-ma'muriy va diniy amaldorlarga tegishli yer-mulklar katta foizni tashkil etardi. Qishloq jamolari egalik qiladigan yerlar dexqonlarga odatda 8-12 tanobdan bo'lib berilgan.

Vaqf yerlariga odatdagidek, masjid va madrasalarga, qabristonlarga tegishli yerlar kirgan va ulardan olinadigan daromad shu joylarning sarf-harajati uchun ishlatilgan. Voha iqtisodining asosini dehqonchilik va chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq tashkil etib, dehqonchilikda Amudaryoning quyi oqimidan olingan ko'plab

¹⁰¹ O'zbekiston tarixi. R.N. Utaeviyeva tahr. ost. Toshkent, 2005. 253-b.

kanallar va ariqlar muhim o'rin tutgan. Bu ariq va kanallar orasida eng yiriklari quyidagi 11 ta sugorish shaxobchasi edi: Pitnak kanali, Polvon kanali, Kazovot kanali, Shohabbaz kanali, Yannish kanali, Qilich Niyoz biy kanali, Qorako'z kanali, Arna kanali, Bo'zsvu kanali, Suvvoli Xon kanali.

Bulardan tashqari yana ko'plab o'rtacha kattalikdagi va uzunlikdagi sugorish kanallari va ariqlari ham voha dexqonchiligi uchun qo'l kelgan. Qishloq xo'jaligida paxta, sholi va ekinlar yetishtirish, bog'dorchilik va poliz ekinlari ekish keng tarqalgan va rivojlangan edi. Biroq xonlik xududlarida ipakchilik yaxshi rivojlanmagan edi. O'troq ahvoli ham o'z xo'jaliklarida chorva mollari boqsalarda, biroq chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan asosiy talablarini chorvadorlar tomonidan yetishtirilgan mahsulotlar yordamida qondirganlar. Chorvachilikda asosan bir o'rkachli tuyalar, ot va qo'y boqilgan.

Hunarmandchilik ham xonlik iqtisodiy hayotida alohida o'ringa ega bo'lib, hunarmandchilik va xalq amaliy san'atning Xiva xonligi xududlarida o'ziga xos maktabi yaratilgan edi. Xonlikda har bir shaharda ko'plab hunar turlari bilan shugullanuvchi hunarmandlar mavjud edi. Ular faqatgina ichki bozorni o'z mahsulotlari bilan ta'minlabgina qolmasdan, balki tashqi savdoga ham ajoyib hunarmandchilik mahsulotlarini chiqarar edilar. Tashqi savdoda chetdan qo'rg'oshin, nus, temir, chuyun kabi metallar va metall buyumlar asosan Rossiyadan, oltin, kumush, hunarmandchilik mahsulotlari hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari Buxoro, Qo'qon, Eron va Rossiyadan keltirilgan va o'z navbatida Xiva xonligida ham chetga shunday mahsulotlar va nafis hunarmandchilik mahsulotlari chiqarilgan.

Xivalik savdogarlar tranzit savdo aloqalarida ham faol ishtirok etganlar va bu yerlardan o'tadigan savdo karvonlaridan olinadigan boj yig'inlari ham xonlik xazinasiga kattagina daromad keltirib turgan.

Xiroj va zakot kabi asosiy soliqlardan tashqari turli yigimlar va majburiyatlar mavjud bo'lgan.

Savdo munosabatlarining taraqqiyoti Xorazmni Buyuk Ipak yo'lining Markaziy tarmoqlari kesishgan markazlardan biriga aylanishiga, turli sohalarga ixtisoslashgan ayniqsa, savdo munosabatlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan savdo markazlarining vujudga kelishiga olib kelgan. Butun Sharq shaharlari iyerarxik tuzilishidagi muayyan shaharlarning tutgan o'rnini, ko'p hollarda, uning ijtimoiy - iqtisodiy imkoniyati va karvon yo'llari bilan aloqasi, savdo munosabatlariga qanday tortilganligi bilan belgilangan. Xullas, aynan shu sabablarga ko'ra, Xorazm savdo markazlari to'g'risidagi turli-tuman ma'lumotlar IX asrdayoq paydo bo'la boshlagan edi. Shaharlarning taraqqiy qilishda savdoning ahamiyatini sharq geograflari, tarixchi va sayyohlari ham tushunib yetganlarki Xorazm shaharlari tavsifnomasida, albatta, bozorlar, karvonsaroylar, atrofidan qanday karvon yo'llari o'tganligi haqida qayd qilib o'tganlar. Bu asarlar Xorazm savdo markazlari haqida ma'lumot beruvchi birinchi darajali va tengi yo'q manbalar hisoblanadi. Bular ichida Istaxriy va Muqaddasiy asarlari ayniqsa ajralib turadi. Chunki ular asarlarida Xorazm savdo markazlarining tavsifi, Xorazm iqtisodiy geografiyasi, shaharlar va qishloqlarning savdo munosabatlari, bozorlari va karvonsaroylariga katta e'tibor berilgan. Umumai, IX-XIII asrlar manbalarining deyarli barchasida Xorazm nafaqat Movarounnahr balki butun Musulmon Sharqining eng taraqqiy qilgan, shaharlari ko'p, dehqonchilik chorvachilik, hunarmandchilik gullab-yashnagan, va, bu bilan bog'liq ravishda savdo munosabatlari juda rivojlangan hududlardan biri sifatida ko'rsatib o'tiladi. Ammo, bu iqtisodiy va madaniy yuksalish mo'g'ul boqini munosabati bilan biroz to'stab qolgan. Bir oz vaqtgacha Xorazm shaharlari vayrona ichida qoldi. Lekin shuni ta'kiillash kerakki, mo'g'ul bosqini ham juda qadimdan shakllanib, rivojlanib kelayotgan Xorazm shahar madaniyati tarqqiyotini butunlay to'xtatib qo'ya olmadi. Xorazm volasi mehnatkashlarining yaratuvchanlik mehnati tez orada, iqtisod va madaniyat bilan bir qatorda, Xorazm savdo markazlarining, ayniqsa uning Oltin O'rda davlati tarkibiga kirgan qismi (mo'g'ul bosqinidan

so'ng Xorazm Oltin O'rdaga kiruvchi Shimoliy Xorazm va Chig'irtoy ulusiga kiruvchi Janubiy Xorazmga bo'lingan edi) shaharlarning o'z qaddini tiklab olishga olib keldi.

XIX asrning 50-yillarida Kaltaminor, Bog'yop, Amirobod, Saribiy kanallari va boshqa qator-qator katta kichik sun'iy sug'orish inshootlari barpo etildi.¹¹²

Bulardan tashqari yana ko'plab o'rtacha kattalikdagi va uzunlikdagi sug'orish kanallari va ariqlari ham voha dexqonchiligi uchun qo'l kelgan. Qishloq xo'jaligida paxta, sholi va ekinlar yetishtirish, bordorchilik va poliz ekinlari ekish keng tarqalgan va rivojlangan edi. Biroq xonlik xududlarida ipakchilik yaxshi rivojlanmagan edi. O'troq aholi ham o'z xo'jaliklarida chorva mollari boqsalarda, biroq chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan asosiy talablarini chorvadorlar tomonidan yetishtirilgan mahsulotlar yordamida qondirganlar. Chorvachilikda asosan bir o'rkachli tuyalar, ot va qo'y boqilgan.¹¹³

Asosiy sug'orish manbai Amudaryo edi. U Hinduqush tog'ining 4000 metr balandlikdagi Shimoliy yonbag'ridan boshlanib, Pomirdaryoga kelib qo'shilguncha Vaxandaryo deb ataladi. Pomirdaryo Vaxshga kelib quyilguncha Panjdaryo deb ataladi. Ular: Vaxandaryo, Pomirdaryo, Gung, Fartangdaryo va Vang.

XVIII asrning 70-yillarida Davkar ko'liga quyiladigan irmoqlarda te'g'onlar qurildi. Ayni vaqtda Amudaryo deltasidagi aholi yangi ariqlar ochib, Chumanoy va Changli Posu irmoqlaridan g'arb tomondagi yerlarda ekin ekishardi.

XIX asrning birinchi yarmida bir qancha kanallar qurilganligini esga olish lozim. 1815 yilda Daryoliqning o'ng sohilidagi yerlarni sug'orish uchun Qilich Niyozboy katta kanali qurilgan, 1831 yilda Ko'qna Urganchni sug'orish uchun Lavzan ko'lidan ariq chiqarilgan, 1846 yilda kanalidan chiqarilgan suv Amudaryoning eski o'zaniga yanb

¹¹² Ўзбекистондаги екин тарихи. Биринчи китоб. Тарихтом чор Россияси мустанлакка...

¹¹³ Ўзбекистон тарихи. 2-киتاب ва жаъми тарихи. 2-6-0.

kelgach, bu yerda to'g'on qurilib. Ko'ma Urganch janubidagi yerlarni sug'orish imkoni yaratildi. 1847 yilda bu yerdagi kanallar kengaytirildi va o'zaytirildi.¹⁰⁰

Amudaryo oqimining doimo o'zgarib turishi, uning toshqin vaqtlari keltiradigan tashvishlari serloyqa Amu suvining ama va ariqlarga qum uyumlarini to'plash mahalliy deqqonchilik uchun har yili qo'shimcha meqnat sarflanishini talab etgan ayniqsa, Amudaryoda aprel, may, iyun oylari suv toshqini ko'p bo'lgan. Toshqinlar paytida qudratli daryo oqimini qirg'oqdagi sun'iy inshootlarni, uy hovlilarni, ekin dalalarini yemiradi, qishloq va to'qayzorlarni suv bosib ketar edi. Bunday ofatdan saqlanish uchun aholi daryo bo'ylab tuproqdan katta damba (qachi) tiklaganlar. Aksincha suv tanqis bo'lgan paytda sun'iy kanallarning saqasiga qo'shimcha inshootlar qurganlar. Masalan, Xivaning asosiy suv manbai Polvonypoda suv yetmaganda ishlatish uchun 6 ta saqa qurilgan - Toshsaqa, Piryongan, Chag'allaqarka, Xavazak (Beshariq), Kacheneva va To'g'riteshik. Bundan tashqari, qishda va erta bahor paytlari barcha suv tarnoqlarini, ayniqsa, boshkanal va yonlarni bir necha marta qazib chuqurlashtirganlar, qo'shimcha dambalar qurganlar. Qo'shimcha kanal, amalar qazish, ularni ta'mirlash, yo'llarni va qal'alarni tuzatish kabi turli jamoatchilik ishlari majburiy tarzda o'tkazilgan.

Odatda bunday ishlar erta bahorda boshlanib 12 kun yoki undan ko'proq vaqt davom etgan. Har 10 tanob yer "bir suv" hisoblanib, bir qazuvchiga ajratilgan. Agar yer hajmi undan oz bo'lsa, bir necha deqqon xo'jaligi birikib suv jamoasi (jabdi)ni to'zib bir qazuvchini o'zlari odatda 20 tadan birikib bir guruh tashkil qilganlar va qar guruh o'z orasidan rais (jabdi boshi), jamoa ishlarini bajaradigan xizmatkor va qo'shchini saylagan. Bunday ishlar suv ochilguncha baxor paytida o'tkazilgan. Zarur oziq-ovqat, ish qurollari va ko'p ta to'shakni qar bir qazuvchi o'zi keltirgan. Undan tashqari har bir qazuvchi maxsus soliqliq "afanak puli" to'lagan. Har bir jabdiga muayyan ariq (yon) qismi

¹⁰⁰ Ужесткой переписи. Косачини маълумотида 141-6

ajratilgan. Qazuvni boshqaruvchi xon amaldorlari (sohibkor) tayinlangan, unga har bir qishloqning vakili (yasovul) bo'ysungan.

Xiva xonligida suv inshootlarini ta'minlash va tozalash uchun 700 mingga yaqin ishchi kuni sarflangan.

Suv taqsimoti muayyan tartibda maxsus ma'nuriyat (mirobchilik) tomonidan boshqarilgan. Qazuv odatda suv boshidan boshlangan. Yop har yili qazilavergan, undan chiqqan loyqa chiqindisi yon tomonga otilaverib, ikki tomonda tuproq uyumi paydo bo'ladi, buni tosh deyдилar. Loy ishi uchun kancha degan bel yasatilgan, u temir belkurakning kichik nusxasi bo'lib, ust tomoniga yarim doira shaklida qalin sim tortilgan bo'lgan. Eng keng tarqalgan ish quroli bel va ketmon bo'lgan.

XIX asrda Xiva xonligining 380 ming botmon sug'oriladigan yerining 100 ming botmonidan ko'prog'i xon, to'ra, katta amaldorlar va mulkdorlarning boshqa toifalariga tegishli edi. Yer sug'orilgan - axya va sug'orilmagan - adra yerlarga bo'linar edi. Dashtlar, to'qaylar, botqoqliklar va yaylovlar adra yerlariga kirar edi. Davlatga qarashli yerlar podshohlik yoki amlok yerlari deb atalardi. Ularga ijarachi deqqonlar ishlov berardi. Bunday tashqari yarimchilar ham bor edi. Ular ijara uchun xosilning yarmini berardi.

Hunarmandchilik ham xonlik iqtisodiy hayotida alohida o'ringa ega bo'lib, hunarmandchilik va halq amaliy san'atning Xiva xonligi xududdarida o'ziga xos maktabi yaratilgan edi. Xonlikda har bir shaharda ko'plab hunar turlari bilan shug'ullanuvchi hunarmandlar mavjud edi. Ular faqatgina ichki bozorni o'z mahsulotlari bilan ta'minlabgina qolmasdan, balki tashqi savdoga ham ajoyib hunarmandchilik mahsulotlarini chiqarar edilar. Tashqi savdoda chetdan qo'rg'oshin, mis, temir, chuyun kabi metallar va metall buyumlar asosan Rossiyadan, oltin, kumush, hunarmandchilik mahsulotlari hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari Buxoro, Qo'qon, Eron va Rossiyadan keltirilgan va o'z navbatida Xiva xonligida ham

chetga shunday mahsulotlar va nafis hunarmandchilik mahsulotlari chiqarilgan.¹¹⁷

XIX asrgacha mavjud bo'lgan pul zarb qilish ishlari Muhammad Rahimxon davriga kelib isloh qilindi. XIX asr boshida Xivada yangidan zarbxona tashkil etilib, oltin tangalar (tilla), kumush (tanga), mis (pul yoki qora pul) hamda Abbosiy, Shoxi pullar zarb qilingan. Zarb qilish vaqtida oltin tangalarning yuza tarafiga hukmronlik qilayotgan xonning ismi yozilgan bilan, teskari tomoniga esa, zarb qilingan joy nomi bitilgan. Mis tangalarning yuza tarafida "puli" so'zi, teskari tomonida esa "Xorazm" so'zi zarb etilgan. Xiva xonligida Rossiya mustamlakachiligi o'rnatilgunga qadar tillaning kattasi (3 so'm 60 tiyin), pul (5 tiyin), shoxi (32 tanga) pullar muomalada bo'lgan.

Asosiy pul birligi tilla va tanga bo'lgan. Katta tilla 18, kichigi esa 11 tangaga teng bo'lgan. Tanga 32 pulga teng bo'lgan. Lekin tilla daim ham tangaga teng bo'lavermagan.

Neholsin so'zlariga qaraganda, Xiva tillasining bir misqoli tibbiy o'lchamga xos bo'lgan (69-70,5 g) og'irlikka teng bo'lgan. Uning narxi kumushda 3 so'm 43 tiyindan 4 so'm 30 tiyinchacha borgan.¹¹⁸

Tanga zarb qilish uchun foydalaniladigan oltin va kumushlar aralashmasiz bo'lgan. Xiva tillasidagi metall og'irliqi o'rtacha 60 dolni, tangada esa 54,8 dolni tashkil etgan. 1892 yilda Peterburgdagi zarbxonada Xiva va Buxoro kumush tangalarining tekshiruvida ularning tarkibidagi qimmatbaho metallarning ulushi aniq ko'rsatib berilgan¹¹⁹. Xiva tangasida kumushning vazni va sifati Buxoro amirligidagi kabi bo'lmasa ham Xiva pul birligi boshqa O'rta Osiyo xonliklari pul birliklaridan kam farq qilgan. Xonlik iqtisodiyotida pul muomalasi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Xiva pul birliklari qiymati kumush va tillaning narxlariga qarab o'zgarib turgan.¹²⁰ Xiva pul birligi qiymatining o'zgarishini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin. Xivaga

¹¹⁷ Xiva xonligi.

¹¹⁸ Нобельский П.Н. Статуистические заметки о монетной торговле России со Средней Азией. СПб, 1856, с. 55.

¹¹⁹ Xiva xonligi.

¹²⁰ Статуистические заметки о монетной торговле России со Средней Азией. Стр. 16-17

tangalarni zarb qilish uchun kumush Rossiyadan quyma va tanga tarzida keltirilgan. XIX asrning so'nggi choragida kumushni Ni'niy Novgoroddan bir funtini 24-26 so'mdan soxib olganlar. Har bir funt kumushdan 163-165 tanga zarb qilingan. Bundan xazina 7-8 so'm daromad olgan.

Shu tariqa pullardagi kumush va oltin tarkibi tartibsiz belgilangan. Bundan tashqari muomala jarayonida ular o'zining dastlabki vaznini yo'qotib borgan. Lekin shunday bo'lsa ham tangalar o'zining pul vazifasini bajargan va muomala vositasi bo'lib xizmat qilgan.

1890 yilda Rossiya moliy vazirligi davlat banki va xazinasiga xazina to'lovlari sifatida O'rta Osiyo tangalarini qabul qilish to'g'risida ko'rsatma berdi. Bu choralar muomaladagi tangalarni banklarga yig'ishga qaratilgan edi. Lekin ko'zlangan natijaga erishilmadi. 1893 yilda jaxonda kumush narxining tushib ketganligi sababli tijorat bankining Buxoro bo'limi Buxoro va Xiva hududlariga tangalar olib kelishni kuchaytirdi. Tanga kursi birdan tushib ketadi. Lekin 90-yillar oxirida u yana yigirma tiyigacha ko'tariladi.¹²¹

Pul qiymatining o'zgarib turishi mehnatkashlar ahvoriga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Soliqlar to'lash va mahsulot sotib olishda ularga tanga kursiga qarab to'lashga to'g'ri keladi. Pul qiymatining o'zgarishi faqat qishloq xo'jalik mahsulotlari narxiga ta'sir qilgan, sanoat mahsulotlari narxi esa o'zganshisiz qolgan. Muomalada bo'lgan Xiva kumush tangalari miqdori ichki bozor talablariga mos kelmasdi. Tanga qiymati birdan o'zgarardi. Buni quyidagi ma'lumotlarda ko'rishimiz mumkin.

Shu tariqa XX asr boshida Xiva tangalari qiymati Buxoro tanga qiymatidan yuqori edi. Tashqi bozorda ularning narxi rus dvugriveni (20 tiyin tanga) bilan teng edi.

Xiva bozorlarida ikkita rus va Xiva pul birliklarining muomalada bo'lishi Xiva sarroflarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ular o'z manfaatlaridan kelib chiqib, tanga qiymatini sun'iy ravishda oshirar

¹²¹ Исламов И. Россиянин Урта Осиётга ва Эрон Осиётга бериши билан бундан аввалда Никитий Новгородда яшарканларнинг ахволини. (XIX аср вақти XX аср бора); т. 1. Фан. Д. Т. 1973, 106-бет.

¹²² Россиянин Урта Осиётга ва Эрон Осиётга бериши билан бундан аввалда Никитий Новгородда яшарканларнинг ахволини. 128 бет.

Xiva xonligining Rossiya bilan qilgan savdosida O'rta Osiyo temir yo'li goyat katta rol o'ynaydi, uning qurilishi o'lkalardagi ichki savdoni ancha kengaytirib, savdo yo'llarini ham o'zgartirdi va ikki davlat o'rtasida savdo munosabatlari rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Kaspiy Orti temir yo'lining qurilishidan keyin xonlikda rus savdo-sotiq doiralarning faohiyati yanada kengaydi, xonlik shaharlarida savdo omborxonalari va aksionerlik jamiyati idoralari ochila boshlandi. Bu davrda Rossiya te'qimachilik sanoati uchun eng kerakli xom ashyo paxta bo'lib O'rta Osiyo xonliklari esa paxta yetkazib beruvchi davlatga aylanib qoldi. Ular O'rta Osiyoda paxtachilikni rivojlantirib Rossiya kapitali yurt sanoatini chet el xom ashyosidan ajratib olmoqchi edi. Rus kapitali firmalari O'rta Osiyoda sifati yaxshi bo'lgan Amerika paxta navini o'stirish bilan qiziqqan edilar. 1885 yildan boshlab O'rta Osiyoda Amerika paxtasi ekila boshlanib, 80-yillarning oxirida paxta sotuvga chiqarila boshlandi. Rus firmalari xonlikda paxta tozalash zavodi qurish uchun, omborxona va idoralar qurish uchun yer maydonlarini sotib ola boshladilar.¹²⁵

Yuqorida aytganimizdek ikki davlat o'rtasidagi savdo munosabatlarida rus savdogarlariga xonlikda savdo qilish uchun rus hukumati tomonidan barcha sharoitlar yaratilgan. Rus savdogarlari xonlik savdogarlaridan ancha ushun turgan. Rus savdogarlari Xiva bozorlarida o'z mahsulotlarini xoxlagan narxlarida sotib, savdoda ancha foyda ko'rishgan.

Xiva savdogarlarining ham savdo munosabatlarida o'z o'rni bo'lib ularning ayrimlari rus savdogarlari bilan birga savdo-sotiq ishlarida teng huquqli bo'lib, yuqori mavqega ega bo'lishgan.¹²⁶

80-yillarga kelib xonlik savdogarlarining soni Rossiyada ancha oshgan Xiva xonligi kanselyariyasining bergan ma'lumotlariga ko'ra 1887 yil Rossiyaga Xivadan 30 ta savdogar kelgan. Ulardan 25 tasi Xivalik savdogarlar, 5 tasi Yangi Urganchlik savdogarlardan bo'lgan. Xiva savdogarlari xonlikda turli xil mahsulotlar asosan paxta xom

¹²⁵ Садыков А.С. Экономическое развитие Хивы с 1860-х годов. Т. II. 1965. С. 58.

¹²⁶ Садыков А.С. Экономическое развитие Хивы с 1860-х годов... с. 59.

ashyo eksporti bilan shug'ullanganlar. Rus savdogarlari ham xonlikda asosan paxta savdosini bilan shug'ullanganlar. 1831 yilda Orenburg-savdogarlari Dyukova va Ropsovlar xonlikda 45 ming pud paxta olib chiqqan bo'lsalar, 1882 yil 60 ming pud, 1884 yil 75 ming pud paxta Rossiyaga chiqarilgan.¹²¹

Yuqoridagilardan shuni ko'rish mumkinki Rus Xiva savdo eksportida asosiy o'rinda paxta xon-ashyosi turgan. XIX asming 70-90 yillarga kelib ikki davlat o'rtasidagi savdo-sotiq ishlarida Orenburg va Nijniy Novgorod yarmarkalari o'mi katta ahamiyat kasb eta boshladi. Bu yarmarkalar ikki davlat o'rtasidagi savdo munosabatlarida asosiy vazifa bo'lib xizmat qilardi.

Rossiya bilan Xiva o'rtasidagi bu yarmarkada savdoning eng rivojlangan davri XIX asming oxirlari bo'lgan. Xiva savdogarlari yarmarkaga paxta, chirm, qorako'l, hunarmandchilik buyurlar chiqarganlar. Ma'lumotlarda xonlik savdogarlari Nijniy Novgorod yarmarkasiga 1879 yil 4082700 so'mlik, 1880 yil 5354725 so'mlik, 1881 yil 5793125 so'mlik, 1882 yil 6931200 so'mlik, 1883 yil 4444725 so'mlik, 1884 yil 3812045 so'mlik, 1885 yil 4606750 so'mlik, 1886 yil 6177525 so'mlik, 1887 yil 596515 so'mlik, 1887 yil 5965150 so'mlik, 1888 yil 6953460 so'mlik, 1889 yil 5686625 so'mlik mahsulot olib borganlar.¹²²

Xiva savdogarlari yarmarkada o'z mahsulotlarini sotish bilan birga, bu yerdan rus mollarini xonlik bozorlariga ham olib kelib sotishgan. Xiva savdogarlari mahsulotlarni kumush tangada sotib olganlar. Yarmarka ikki davlat o'rtasida savdo-sotiq munosabatlarida mahsulot sotish va sotib olishdagi asosiy bozor bo'lgan.¹²³

XIX asming 80-yillarida xonlikka Rossiyadan ko'proq sanoat mahsulotlari eksport qilingan. Xonlikdagi savdo vositachilarining mag'lumotiga ko'ra yiliga bu yerga hammasi bo'lib, 43770 pud mahsulot olib kelingan. Shulardan 1000 puddan ortiq temir, 1000 pudga

¹²¹ Ушакова

¹²² Российские Ураи Центра на Ураи Центр Оу.шав савдо-асоосияти Нисоми Номоро: хроникасизини асосини 106-бет.

¹²³ Ушакова

yaqin choʻyan, 17000 pud manufaktura mahsulotlari, 1100 pud atmorlik mollari va 1682 pud boshqa mahsulotlar tashkil etgan.¹⁰⁹

Xonlik bozorlarida rus savdo firmalari mahsulotlari narxi baland boʻlgan, ular xonliklarda yetishtirilgan mahsulotlarning narxlarini tushirishga harakat qilganlar. Natijada 80-yillarda paxta, teri, ipak ishlab chiqarish kam sayin oʻsishiga qaramasdan, Xiva dehqonlari 70-yillarga qaraganda bu mahsulotlar bilan kam daromad olardi.¹¹⁰

Xiva xonligidan XIX asrning 80-yillarida 400 m. pud maxsulot eksport qilingan boʻlsa, bu koʻrsatkich 90-yillarga borib 1265 m pudga yetdi.¹¹¹

XIX asr mobaynida Xiva xonligi savdo munosabatlarni faqat Rossiya bilan olib bormasdan xonlik kam miqdorda boʻlsa ham oʻzining qoʻshni davlatlari bilan ham savdo-soliq aloqalarini olib borgan. Rus-Xiva savdo aloqalari davrini ikki bosqichga boʻlish mumkin: birinchi bosqich 1868 yildan 1895 yilgacha boʻlib, bunda Xiva xonligi oʻzining qoʻshni davlatlari bilan muhim savdo aloqalarini olib borgan. Bu davlatlar, Buxoro, Turkiston oʻlkasi, qozoqlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar va Amudaryo boʻlimi, Afgʻoniston, Fors, Hindiston, Xitoy davlatlari boʻlib xonlikning iqtisodiy xayotida ushbu davlatlar muhim ahamiyat kasb etgan. Xonlikning tashqi savdosida Buxoro amirligi muhim oʻrin tutgan. Buxorodan Xivaga choy, doka, nil buyogʻi, ipak mahsulotlari, barxat, oyoq kiyimlar, gilamlar, tamaki mahsulotlari, buxoro qogʻozi, mayiz, yongʻoq, bodom, pista, turli xil mevalar, davolovchi vositalar, xunarnandchilik buyumlari, rus va chet davlatlarning mahsulotlari olib kelingan.

Qozoq, qoraqalpoq, turkmanlar va Amudaryo boʻlimidagilar xonlikka kigiz, pista koʻmir, qoʻy, tuya, arxar va boshqa turli xil mahsulotlarni olib kelishgan.

¹⁰⁹ Садыков А.С. Экономическая жизнь Хивы в России... 67-6

¹¹¹ Прудников М.И. Хива в контексте феодальной России на примере изучения хозяйства - Т, Узбекистон давлат наприети, 1959, 38-9.

¹¹² Российская Урта Асияга га Эрон билан булган савдо-алоқаларда Насирий Номурод ас-Садиковнинг ахбороти: 112-бет.

Turkiston o'lkasidan esa oziq-ovqat mollari kiritilgan. Ayniqsa xonlikning o'ziga yaqin qo'shni bo'lgan turkmanlar bilan savdo-sotiq ishlari ahamiyati katta bo'lgan. Turkmanlar Xivaga ko'proq chorva, hunarmandchilik sanoat buyunlarini, mis tangalar, eksport qilgan bo'lsa, xonlikdan mahalliy mahsulotlar eksport qilingan. Turkman savdogarlari xonikka chek davlat mollarini ham olib kelishgan. Ashxobod va Chorjo'y shaharlarida xivaliklarning karvonsaroylari bo'lgan.

Shu tariqa xonlikning qo'shni davlatlari bilan savdo-sotig'ida asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlari asosiy savdo mollari bo'lgan. Chunki bu davlatlarning iqtisodiyoti qishloq xo'jaligiga asoslangan edi.

Qo'qon xonligi iqtisodi va iqtisodiy markazlar. Qo'qon xonligi shaharlarida hunarmandchilikning turli sohalari rivojlangan. Shuningdek, ba'zi shaharlar hunarmandchilikning ayrim turlari faqatgina shu yerda rivojlanganligi bilan ajralib turgan. Hunarmandlarining asosiy mashg'ulotlaridan biri to'qimachilik hisoblangan. To'qimachilikning asosiy xom-ashyosi mahalliy dehqonlar tomonidan yetishtirilgan paxta edi. Xonlikda keng tarqalgan to'qimachilik mahsuloti bo'z yoki karbas deb nomlangan. XVIII asr 70 - yillarida O'rta Osiyo xonliklari, xususan, Qo'qon xonligida bo'lgan Filipp Yefremov - "Qo'qon va uning shaharlarida ipak va yarim ipak mahsulotlari, bo'z ishlab chiqarish hamda ulardan chopon va boshqa buyumlar tayyorlash rivojlangan, qo'qonliklar savdoda buxoroliklar bilan raqobatlasha oladilar", - deb yozgan edi¹²¹.

Xonlikda Qo'qon va Toshkent shaharlarida bo'z to'qish rivojlangan va sifati bo'yicha lam taniqli hisoblangan. Xususan, Toshkentda "ko'k bo'z" va "oddiy bo'z" turlari ko'p to'qilgan va mahalliy aholi bilan bir qatorda qo'shni hududlarda yashovchi chorvodor aholi tomonidan ko'plab harid qilingan. Xonlik shaharlarida to'qilgan mahsulotlarning bir qismini olacha tashkil etgan. Olacha

¹²¹ Qo'qon xonligi va uning shaharlarida ipak va yarim ipak mahsulotlari, bo'z ishlab chiqarish hamda ulardan chopon va boshqa buyumlar tayyorlash rivojlangan, qo'qonliklar savdoda buxoroliklar bilan raqobatlasha oladilar, - deb yozgan edi.

matosining asosiy haridori chorvador qozoq va qirg'izlar hisoblanib, ular savdo qiladigan asosiy markazlar - Toshkent va Namangan shaharlarida bu matoni tayyorlash rivojlangan. XIX asr 70 - yillarida Namangan bozorida bir rubl tuadigan arzon va chidamli olacha matosining bir yaktak va bir ishton chiqadigan bo'lagi uchun qirg'izlar bir yarim yasharlik echki bergan bo'lsa, shunday matoning ikki bo'lagiga esa yetilgan qo'yni almashirganlar.¹³¹

Qo'qon to'quvchilarining mahsulotlaridan yana biri chit edi. Chitgarlar bo'zga mahsus tayyorlangan qoliplarda turli rangdagi gul bosishgan va bu mato chit hisoblangan. Chitgarlik nihoyatda nozik va murakkab kasblardan bo'lib, xonlik shaharlari orasida sifatlil chit tayyorlashda Toshkent yetakchi bo'lgan. XIX asrga oid ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qon va Qashg'ardan Toshkentga har yili katta miqdorda oq bo'z keltirilib, chitgarlarga topshirilgan. Chitgarlar matolarni bo'yashda buzg'unj, tuhmak, sa'sar rang, mosh rang, ro'yan kabi mahalliy bo'yoqlardan foydalangan.¹³²

Qo'qon xonligi aholisining asosiy mashg'ulotlaridan biri ipakchilik bo'lib, ipak va ipak matolar mamlakatning tashqi savdodagi asosiy mahsulotlaridan biri edi. XIX asr 60 - yillari oxirlarida, Qo'qon va Marg'ilonning o'zida to'qqiz yuzga yaqin xonadon ipakchilik bilan shug'ullangan bo'lib, har bir oilada 1 tadan 3 tagacha to'quv dastgohi bor edi. Oilaning 2 - 3 a'zosi shu ish bilan mashg'ul bo'lgan va har bir oila haftasiga ikki qadoqdan besh qadoqqacha ipak tayyorlagan. Taxminiy hisoblarga qaraganda Qo'qon va Marg'ilonda ishlab chiqarilgan ipakning yillik miqdori 5.560 pudga teng bo'lgan.

Xonlikda tayyorlangan ipak ancha sifatlil bo'lib, mamlakat bozorlari xom ipak va ipak matolari bilan mashhur edi. Qo'qon xonligi hunarmandlari tomonidan tayyorlangan ipak sifati ga qarab - "chilla", "tafil", "sarnoq" va boshqa navlarga bo'lingan. Shuningdek, xonlikda ipak mahsuloti yigirilib, kalava ham tayyorlangan. Mamlakatdagi eng

¹³¹ Шум барда 34-5

¹³² Агамова Г. А. Сунги Урта асрлар Урта Осиё пайкарларида хунармандлик ва савдо. - Ъ. Улканот, 2000. - Ъ. 19.

yuqori sifatli kalava "namanganniki" hisoblangan. Ipsikdan turli matolar to'qishgan. Qo'qon, Marg'ilon, Namangan va Xo'jand hunannamlari ipak matolar (shoyi, atlas va h.k.), yarim ipak matolar (beqasam, banoras, adras) ishlab chiqarganlar. Xonlikning yirik bozorlaridan biri hisoblangan Marg'ildonda ipak va ipak matolar savdosi yil davomida qizg'in amalga oshirilgan. Qo'qon xonligi xunannamlari tomonidan tayyorlangan matolar orasida atlas tanikli hisoblangan. Marg'ildonda bu gazlama "atlas" yoki "jiba arqoq" nomi bilan mashhur bo'lgan. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1876 yil Qo'qonda 276 ta shoyi, 428 ta ip-gazlama to'qish ustaxonasi, 232 yigiruv dastgohi va yiliga 3000 arshin atlas ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'lgan ko'plab ustaxonalar ishlab turgan.¹⁰ Shuningdek, Xo'jandda ham "duriya" nomi bilan ataluvchi atlas turi ishlab chiqarilgan bo'lib, bu matoo Marg'ilon hamda Qo'qonda tayyorlangan atlaslardan qolishmagan va xonlik bozorlaridan tashqarida ham ancha mashhur bo'lgan. Vodiyl shaharlarida tayyorlangan matolar katta miqdorda Toshkent bozorlariga keltirilgan va bu mahsulotlar shu turdagi Toshkent matolar bilan raqobat qila olgan¹¹.

Qo'qon xonligida yetishtirilgan ipak va paxta xom-ashyosi hamda ulardan tayyorlangan mahsulotlar O'rta Osiyoning ichki bozorlarida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan. Biroq, bu mahsulotlar qo'l mehnati asosida tayyorlangan va aksariyat xollarda ularning sifati talab darajasida etmasligi, XIX boshlaridan Urta Osiyo bozorlariga ingliz va rus mollarini kirib kelishi bilan raqobatbardoshlik qobiliyatini yo'qotdi. Natijada, Qo'qon xonligi ham boshqa Urta Osiyo xonliklari kabi xom-ashyo yetishtiruvchi manlaktarlardan biriga aylana boshlagan.

O'rta Osiyo xalqlari orasida ro'zg'orda keng ishlatiladigan kulolchilik mahsulotlariga talab doimo katta bo'lgan. Buxoro va Xiva xonliklari kabi Qo'qon xonligi ham o'ziga xos kulolchilik maktabiga ega edi. Qo'qon xonligi kulolchilik markazi Rishton shahri hisoblanib,

¹⁰ Агаханова Г. Марг'илон хунаннасталикнинг олд айрмас эвбулуқотлар // Марг'илон шайхонаси Жилди қонилиқиндоси тарғиблаган Умумий Марг'илон шайхонаси 2000 йиллик эвбулуқот ва бунёдларини эвбулуқот қилди қонилиқиндоси тарғиблаган - Тошкент - Марг'илон, 2007. - Б. 115.

¹¹ Куконовнинг бу сўзига муносабатларим, 88-3

bu yerda tayyorlangan mahsulotlar nafaqat shahar, balki qishloq aholisi ehtiyojini qondirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Xonlikda ko'plab qurilishlar olib borilishi natijasida katta shaharlarda g'isht quyadigan xumdonlar vujudga kelgan. Xususan, Rossiya istilosiga qadar Namangandagi Yangiariq kanalining chap qirg'og'ida g'isht quyuvchi xumdonlar bo'lgan va ularda tayyorlangan g'ishtlar mahalliy inshootlarni barpo qilishda, madrasa, masjid, karvonsaroy va boshqa qurilish ishlarida keng foydalanilgan.

Xonlikda yog'och va metallga ishlov berish, temir buyumlar ishlab chiqarish ham o'ziga xos tarzda rivojlangan. Qo'qon, Toshkent, Namangan va Andijon shaharlarida yog'ochga ishlov beruvchi, temir buyumlar ishlab chiqaruvchi va boshqa ko'plab ustaxonalar mavjud bo'lib, ular asosan bozorlardagi xunarmandchilik do'konlarida joylashgan. Ularda tayyorlangan mahsulotlar do'konlarning o'zida sotilgan. Xonlik shaharlarida hunarmandlarning bunday do'konlari ko'pchilikni tashkil etib, XIX asrda birgina Qo'qonning o'zida 400 ga yaqin misgar, 100 ga yaqin kandakor faoliyat yuritgan. Shuningdek, Rossiya istilosiga qadar Toshkentda 100 dan ortiq temirchilik ustaxonasi mavjud bo'lib, ularda tayyorlangan buyumlar xonlik va qo'shni dastl aholisi tomonidan qadrlangan¹⁰⁸. Xonlikning daryo bo'ylarida va ularga yaqin hududlarida joylashgan shaharlarida qayiqsozlik va kemasozlik ham taraqqiy etgan. Bu shaharlar jumlasiga Qo'qon, Toshkent, Namangan va Xo'jand shaharlarini misol qilish mumkin. Metallga ishlov berish va undan turli buyumlar yasash markazi sifatida xonlikdagina emas, balki O'rta Osiyoda ham o'z omiga ega bo'lgan shaharlaridan biri Namangan hisoblangan. Kurolozlik rivojlangan bu markazda miltiq va qilichlar tayyorlangan¹⁰⁹. Temirchilik xonlikning boshqa shaharlarida ham taraqqiy etgan. Xususan, Chust, Siahrixon, Qo'qon, Poytug', Qorasuv

¹⁰⁸ Абдуллаев Т. XIX - XX асрларда Ўзбек хандаронида. - Т., 1974. - Б/103

¹⁰⁹ Мусалов Д., Хондорлов Х. Андалогонин: XIX аср оқари - XX аср болларини тарихи куларманчонини тарихини ўри ажланишга доир // Марғабил шаҳридаги Жалол шаҳидлари вакили тарихияти ўрни Марғабил шаҳридаги 2000 йиллик юбилейига бағишланган чаларо илмий конференцияни материаллари - Тошкент - Миллатин, 2007. - Б. 123.

shaharlari Farg'ona vodiysining 5 ta metall buyumlar, asosan, pichoq ishlab chiqarish markazlari bo'lib, ularning uchtasining bozori Andijonda joylashgan.

Qo'qon xonligida taraqqiy etgan o'ziga xos hunarmandchilik turlaridan biri aravasoziлик edi. Aravasoziлик Qo'qon, Toshkent, Namangan va Marg'ilon shaharlarida rivojlangan bo'lib, xonlikda tayyorlangan aravalar "Qo'qon arava" nomi bilan O'rta Osiyoda tanilgan. Chunki, Qo'qon aravasoziлик va egar-jabduq tayyorlash bo'yicha O'rta Osiyoda yetakchilik qilgan. Qo'qon arava 25 - 40 pudgacha yuk ko'tara olgan va asosan otlar yordamida manzilga olib borilgan. Bu aravalardan ichki va tashqi savdoda faol foydalanilgan.

Zargarlik qadimdan O'rta Osiyo xalqlari orasida qadri kashlardan bo'lgan. Qo'qon xonligida ham bu soha o'ziga xos tarzda taraqqiy etgan bo'lib, O'rta Osiyo xalqlari an'anasiga mos ravishda zargarlik ustaxonalari yirik shaharlarning markazlarida joylashgan. Zargarlik buyumlari tayyorlash borasida poytaxt Qo'qon yaqqol ajralib turgan va O'rta Osiyoda faqatgina Buxoro u bilan raqobat qila olgan. Shuningdek, Toshkent zargarlari ham o'z uslubiga ega bo'lganlar. Ular qo'shni dasht hudud aholisi uchun mo'ljallab, nisbatan arzon zargarlik buyumlarini ko'proq tayyorlaganlar.

Xonlik aholisining ko'chmanchi xalqlar bilan iqtisodiy aloqalarining rivoji mamlakatda ko'nychilik va teriga ishlov berish xunarining taraqqiyotiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Bunday hunarlar rivojlangan markazlar shaharlar edi. Qo'qon, Toshkent, Andijon va O'sh shaharlari ko'nychilik markazlari bo'lib, bu yerlarda terini quyta ishlash va undan poyabzal tayyorlash bilan hirga teridan kiyim-kechak, bosh kiyim, suv va qimiz uchun meshlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Xususan, mamlakat poytaxti Qo'qonda chorva terilarini oshlash, ishlov berish, turli rangga bo'yash va ulardan etik, kavush, mahsi tayyorlash ham ancha ravnaq topgan edi. XIX asr 60 - yillarida Toshkentda teridan tayyor mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan 60

1. Пуд - оғирлик ўчоги (Карман бунди), 1884 йилги маълумотларга кўра 11 Кўхан пуди 167,805 кг га тенг бўлган.

ta do'kon shug'ullangan. Xonlikda tayyorlangan poyabzallarga mahalliy aholi bilan bir qatorda chorvachilik bilan shug'ullanuvchi cho'l va tog' oldi hududlar aholisi, asosan, qozoq va qirg'izlar orasida talab katta bo'lgan.

Xonlik shaharlarida sovun ishlab chiqarish hunari ham o'ziga xos tarzda rivojlangan. Sovungarlar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar orqali mahalliy aholining sovungaga bo'lgan ehtiyoji qondirilgan. Marg'ilon o'zining ipak matolari qatorida kulrang va qora rangdagi sovuni bilan mashhur bo'lgan bo'lsa, Toshkentda tayyorlangan kulrang sovungaga mahalliy aholi orasida talab katta edi.¹⁴¹

Poytaxt Qo'qonda tayyorlangan qog'oz O'rta Osiyoda mashhur hisoblangan va ilm-ahli orasida qadrlangan. XVIII asr boshlarida Qo'qonda ikkita qog'oz ishlab chiqarish korxonasi mavjud bo'lib, ularning biri shaharning "Mo'yi Muborak" darvozasi yaqinida, ikkinchisi shahar yaqinidagi Chorsu qishlog'ida joylashgan edi. Qo'qonda ishlab chiqarilgan qog'oz butun O'rta Osiyo bozorlariga olib ketilgan.¹⁴²

Xonlikning poytaxti Qo'qonda muqovasozlik hunari ham rivojlangan bo'lib, Namangan Qo'qon kabi muqovalash hunari rivojlangan shaharlardan bo'lgan, bu yerda charm va qog'ozdan yasatilgan muqovalar O'rta Osiyoning yirik markazlari - Samarqand va Xivada tayyorlangan muqovalardan qolishmas edi.¹⁴³

Xonlik shaharlarida o'simliklardan turli rangdagi bo'yoq tayyorlash va ip-gazlama, ipak hamda ipak matolarni bo'yash hunari rivojlangan edi. Xonlikda bu sohada Namangan yetakchilik qilgan. Bu shaharda ipakni bo'yashda asosan norpus (qora anor) bo'yog'idan foydalanilgan bo'lib, xonlikning turli hududlaridan bu yerga katta miqdorda ipakni bo'yatish uchun olib kelganlar¹⁴⁴. Qo'qon xonligida O'rta Osiyoning boshqa xonliklari kabi ro'yan (marena) deb nomlangan butasimon o'simlik ildizidan tabiiy qizil rangdagi bo'yoq tayyorlangan

¹⁴¹ Yana sahifa. 42-6

¹⁴² Yana sahifa

¹⁴³ Yana sahifa

va u bilan qizg'in savdo amalga oshirilgan. Bu bo'yoq ham xonlik hududida asosan Namanganda tayyorlangan⁹⁷.

Xonlik shaharlari aholisi dehqonchilik, bog'dorchilik bilan ham faol shug'ullangan. Shaharlar va ularning atroflaridagi dalalar, polizlar va bog'larda yetishtirilgan mahsulotlar bilan xonlik bozorlarida qizg'in savdo amalga oshirilgan. Jumladan, Farg'ona vodiysi qadimdan bog'dorchilik mahsulotlari bilan qo'shni hududlarda ham tanilgan. Qo'qon xonligi davrida ham vodiya bu borada o'z mavqeini saqlab qolgan. Namangan, Marg'ilon, Qo'qon bog'lari o'zining mo'l-ko'lligi, nevalarining ta'mi va sifati bilan mashhur hisoblangan. Bu sohada Namangan yaqqol ajralib turgan. P.I.Neholsinning yozishicha, XIX asr o'rtalarida Namanganda mevalarning turlari ko'p bo'lib, xususan, o'rik juda lazzatli bo'ladi va Toshkentga sotish uchun ko'plab olib boriladi, deb qayd etadi. Yana bir rus olimi N.Aristov uzumning sifati bo'yicha eng yaxshisi Namanganniki, deb ta'riflagan.⁹⁸

Sayyoh va shifokor I.Krauze ma'lumotlariga ko'ra, xonlikda anjir va anor yetishtirishda Namangan mashhur bo'lib, anjir mevasi, anor guli, ildizi, po'stlog'i va yaprog'idan mahalliy tabiblar turli kasalliklarni davolashda foydalanganlar. Shuningdek, Namangan oimlari xonlikdan tashqarida ham tanikli va xaridorgir hisoblangan.

Bog'dorchilik Farg'ona vodiysining boshqa ko'plab shaharlari, ularning atrofi va qishloqlarida ham taraqqiy etgan. Marg'ilonning "Dona Kalon" nomli anori va Konibodom bodomi ham xonlik bozorlarida tanikli edi. Farg'ona vodiysi bog'larida yetishtirilgan mevalarga qo'shni hududlarda talab katta bo'lib, yil davomida bu yerdan quruq va xo'l mevalar ortilgan karvonlar qo'shni xonliklar, dasht hududlari va boshqa mamlakatlarga borib turgan.

Xonlik shaharlari o'zining dehqonchilik mahsulotlari bilan ham mashhur edi. Xususan, Namangan atroflarida bug'doy yetishtirish rivojlangan bo'lib, xonlik davrida Qo'qon va uning atrofi bug'doy bilan o'zini ta'minlay olmagani va Namangan dehqonlari yetishtirgan

⁹⁷ Агаханов Г. А. Султон Урта кыргыз Урта Кенé шаарларында кыргызча савдо - Т., 9-Боккетон, 2000 - 8, 31.

bug'doy poytaxt Qo'qon bozorlariga yil davomida yetkazib turilgan¹⁴⁷. Namangan o'zining tamakisi bilan ham mashhur bo'lgan. XIX asr 30. yillarida Qo'qon xonligida bo'lgan kazak Maksimov xonlikning eng boy va yirik shaharlari Qo'qon va Toshkent bo'lsa-da, aholi hayotining farovonligi bo'yicha Namangan xonlikda ajralib turadi, bu yerdagi bog'larning o'xshashi yo'q. Namangan tamakisining sifati yuqori bo'lib, u sarq rangda va huddi Amerika tamakisiga o'xshaydi, - deb yozgan edi. V.V Velyaminov-Zernov xudsi shunday fikrni keltirib, O'rta Osiyoda Namangan tamakasi bilan raqobatlasha oladigan tamaki yo'q - deb, ta'kid aydi.¹⁴⁸

XIX asr boshlarida O'sh atroflarida yashovchi aholi katta yerlarni o'zlashtirganligi sababli Andijon atroflariga Oqibura daryosi suvi kelmay qolgan. Natijada, Andijon atroflaridagi botqoqliklar qurib, sholikorlik taraqqiy etgan va Andijon sholisi atrofda mashhur bo'lgan. Xo'jand atroflari ham sholi yetishtirish markazlaridan bo'lib, har yili katta miqdorda guruch xonlik shaharlariga va Buxoro bozorlariga olib borib sotilgan.

XVIII asr boshlarida tashkil topgan Qo'qon xonligida asta-sekin iqtisodiy hayot izga tushdi. Ichki va tashqi savdo taraqqiy etib, aholining farovonligi oshdi. O'z navbatida xonlik hukmdorlari ham savdoning rivojlanishiga xomiylik qilib, bozorlar, karvonsaroylar, savdo rastalari va do'konlar barpo etdilar, bozorlardagi savdo-sotiq jarayonini nazorat ostiga oldilar. XVIII asr oxirlarida Qo'qon xonligining o'z puliga ega bo'lishi savdo munosabatlari rivojida muhim omil vazifasini o'tadi. Savdo-sotiq xonlik aholisi hayotining ajralmas qismi hisoblanib, yirik shaharlarda ikki va uch marta, katta qishloqlarda hanida bir nechta kichik qishloqlarni tutashtiruvchi hududlarda haftada bir marta bozorlar tashkil etilgan.

XVIII asr ikkinchi yarmida Qo'qon xonligida iqtisodiy islohotlarning o'tkazilishi va uning natijasida xonlik o'z puliga ega bo'lishi ham savdoni munosabatlari taraqqiyotida muhim omillardan

¹⁴⁷ Курганов Ибрагимович. Савдо тарихи ва шарт-шароитлари. 44-5

¹⁴⁸ Исмаилов Ибрагимович. Тарих ва Фароғат. 1. Мерос. 1991.

biri vazifasini hajargan. Xonlik bazorlarida turli mahalliy og'irlik va uzunlik o'lchov birliklari bo'lganligi, bu yerda asrlar davomida shakllangan savdo madaniyati davom etirilganligi, bu birliklar tarixiy taraqqiyotga qarab o'zgarib turganligini ko'rsatadi. Ichki va tashqi savdo munosabatlarining taraqqiy etishi natijasida xonlik hududiga Yevropa og'irlik va uzunlik o'lchov birliklari kirib kelgan.

Xonlik shaharlari yirik iqtisodiyot markazlari edi. Ularda istiqomat qiluvchi aholining asosiy mashg'uloti hunarmandchilik, savdo, qisqan dehqonchilik va bog'dorchiilikdan iborat bo'lgan.

Avvallari unchalik ahamiyati yuqori bo'lmagan, xonlik davrida yirik iqtisodiy markazlardan biriga aylangan shaharlardan biri Namangan hisoblanadi. XIX asr boshlariga kelib, Qo'qon xonligida iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri sifatida Namangan shahrining mavqei ortib bordi. 1803 yilda Norin daryosidan suv oluvchi Yangiariq kanalining qazilishi va uni 1819 yili kelib Umarxon tomonidan kengaytirilishi qo'riq yerlar o'zlashtirilishiga va Namangan shahri yanada kengayishiga sabab bo'ldi. Siyosiy va iqtisodiy jihatdan yuksalib borgan Namangan 1842 - 1845 yillarida mudofaa devori bilan o'ralgan¹⁰. Ma'lumotlarga qaraganda, XIX asr 20 - yillarida Namanganda taxminan 5000 uy bo'lgan va ularda 25 mingdan ortiq aholi yashagan. XIX asr o'rtalarida Qo'qon xonligida bo'lgan rus sharqshunosi V. V. Velyaminov-Zernov, Namangan shahri xonlik hayotida Qo'qon va Toshkent shaharlari kabi muhim ahamiyat kasb etishi, yerlari asosan Yangiariq va Podsho Ota kanallaridan suv ichishi va shahar aholisining asosiy qismini Chig'atoy urugiga mansub o'zbeklar tashkil etishi xususida malumot keltirib o'tgan¹¹.

Qo'qon xonligi davrida tashkil topib, yirik savdo markazlaridan biriga aylangan shaharlardan yana biri Avliyoota bo'lib, u Qo'qon xoni Muhammad Alixon tomonidan 1826 - 1827 yillarda qurdirgan harbiy qal'a asosida rivojlangan. Bu yerda dastlab faqatgina harbiylar turgan

¹⁰ Дюва А., Якубов Б., Сидиков Н., Чирков Г. Города Ферганской долины. - Т., 1963. - С. 170.
¹¹ Вельяминов-Зернов В. В. Горное земледелие Кокандского ханства. // ИРГО. - СПб. 1854. - С. 42.

bo'lsa, asta-sekin chorva savdosi bilan shug'ullanuvchi savdogarlar joylashgan. 1837 yil qal'ada qo'y savdosi bilan shug'ullanuvchi savdogarlarning "Namangan" deb ataluvchi ko'chasi paydo bo'lgan. Avliyoota asta-sekin kengayib, yirik savdo shahriga aylangan va bu yerda O'rta Osiyoga mashhur "qo'zoq bozori" faoliyat yuritgan.¹⁴⁰

Qo'qon xonligi davrida asos solingan va asta-sekin yirik iqtisodiy markazlardan biriga aylangan shaharlardan yana biri Shahrixon hisoblangan. Qo'qon xoni Umarxon (1810 - 1822) ning zamondoshi Dilshodi Bamoning "Tarixi Muhojiron" asaridagi ma'lumotga ko'ra, Umarxon Shahrixonga 1821 - 1822 yillarda asos solgan¹⁴¹. Umarxon yangi shaharga asos solganidan so'ng, xonlikning turli hududlaridan hunamandlarni ko'chirib keltirgan va bu yerda savdoni rivojlantirish maqsadida savdogarlardan bir necha yil boj olmaslikni buyurgan. Shuningdek, Umarxon Shahrixonsoy kanalini qazdirganidan so'ng, ko'p yerlar o'zlashtirilgan va Shahrixon yanada kengaygan. Tarixchi Mirzo Olim Mushrif, "Shahrixon obod bo'lib, g'allasi Xo'qand askariga kifoyat qilib, yana ziyodasi ombor qilinur edi", - deb yozgan edi.¹⁴²

XIX asr boshlarida xonlikda siyosiy va iqtisodiy yuksalish davri boshlangan. Natijada, mamlakat shaharlarining mavqei ko'tarilishi bilan bir qatorda, Toshkent, Turkiston, Chimkent, Sayram kabi yirik siyosiy va iqtisodiy markazlar qo'shib olindi. Shuningdek, xonlikning chiqara hududlarida Oqmasjid, To'qmoq, Pishpak va boshqa qal'alarga asos solindi. Toshkent O'rta Osiyoning yirik iqtisodiy markazlaridan bo'lib, xonlikning ichki va tashqi savdo aloqalarida muhim ahamiyat kasb etgan. Xonlikning Rossiya va qozoq dashtlari bilan savdo aloqalarida hamda mamlakat bozorlarini chorva bilan ta'minlashda Turkiston, Chimkent, Sayram va Oqmasjid shaharlari muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Shuni alohida qayd etish lozimki, xonlikning aytim shaharlari yirik karvon yo'llarida joylashgan bo'lib, bu ularning

¹⁴⁰ Kўxon хонлигида савдо марказлари, 30-4.

¹⁴¹ Ш. Воҳидов, Кўxon тарихининг асосий масаллари, Тар. фан. док. дисс. Т. 1997.

¹⁴² Мирзо Олим Мўшриф, Кўxon хонлиги тарихи, Т. 1993.

taraqqiyotga erishishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ular jumlasiga Toshkent, Qo'qon, O'sh, Xo'jand, Turkiston, Chimkent shaharlarini kiritish mumkin.

Shaharlar - atrof qishloqlarda istiqomat qiluvchi aholining iqtisodiy farovonligi ko'tarilishida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Xususan, qishloq aholisi tomonidan yetishtirilgan mahsulotlar shahar hunarmandlari uchun xom-ashyo vazifasini o'tagan. O'z navbatida, shahar hunarmandlari tomonidan tayyorlangan mahsulotlarning asosiy iste'molchilari qishloq aholisi hisoblangan. Bu esa, qishloq aholisining hayot tarzini yaxshilanib borishiga va o'z navbatida shahar hunarmandchiligi taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Xonlik shaharlari yirik iqtisodiyot markazlar edi. Ularda istiqomat qiluvchi aholining asosiy mashg'uloti hunarmandchilik, savdo, qisman dehqonchilik va bog'dorchilikdan iborat bo'lgan.

Iqtisodiy markazlarning ko'payishi xonlik aholisining hayoti farovonlashishiga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Shaharlarda hunarmandchilikning taraqqiy etib borishi natijasida ustaxonalarda atrofda qishloqlarda yetipgirilgan xom-ashyodan tayyor mahsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Xonlikda ma'lum bir hunarmandchilikning rivojlanganligi va o'ziga xos mahsulot turlari bilan alohida markazlar ajrala boshladi. Xususan, Qo'qon qogoz, zargarlik buyumlari, egar va ot-aravalari, Toshkent qo'shni dasht aholisi orasida talab katta bo'lgan ipdan tayyorlangan matolari va hunarmandchilik buyumlari, Marg'ilon va Xo'jand ipak mahsulotlari, O'sh va Andijon ko'ng'irlik va chorvachilik mahsulotlari, Namangan bog'dorchilik mahsulotlari va yog'och buyumlari, Turkiston, Chimkent, Avliyoota, So'ymon shaharlari chorva va chorvachilik mahsulotlari bilan ajralib turgan. Shaharlarda hunarmandchilikning taraqqiy etib borishi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarilishini ham ko'paytirdi. Natijada, mahalliy o'troq aholi bilan bir qatorda cho'l va tog' zonalarida yashovchi aholi xonlik hunarmandlari tomonidan tayyorlangan mahsulotlar bilan o'z ehtiyojlarini qondira boshladi. Iqtisodiy markazlar sonini ko'payib, hunarmandchilikning taraqqiy etib borishi

qo'shni xudud aholisini shaharlarga intilishini kuchayishiga olib keldi va emo-integratsion jarayonlarni tezlashtirdi.

Mamlakat bozorlariga shahar va qishloq aholisi dehqonchilik hamda hunarmandchilik mahsulotlari, tog'li hudud aholisi va ko'chunanchi chorvadorlar chorva va chorvachilik mahsulotlarini olib chiqqan. Mahalliy savdogarlar xonlikning chekka qishloqlariga berib, o'sha hududda yetishtiriladigan yoki tayyorlanadigan mahsulotlarini arzon bahoda, ulgurjasiga sotib olgan va yirik shahar bozorlariga keltirgan. O'z navbatida, hunarmandlarning mollarini sotib olib, o'zlarini bozorma-bozor, shahar-ma-shahar, qishloqma-qishloq sotib yuruvchi savdogarlar ham faoliyat yuritgan.

Bu davrda xonlikdagi to'kin-sochinlik va arzonchilik haqida Muhammad Aziz Marg'iloniy, - "Qo'qon xonlari vaqtida Farg'ona ahli orasida pul oz va narx arzonchilik edi. Yoz faslida bir arava xandalak ikki yarim tangadan 5 tangagacha turgan, bir arava qovun 3.5 tangagacha sotilgan, bir savat o'rik uch miri va 1 tanga, bir chaksa gurunchning baxosi bir tangadan ikki tangagacha, bir chaksa toza un bir tangadan ziyodroq, toza pista ellik paysadan bir tangagacha, toza sariq mag'iz yuz paysagacha, qandak o'rik, sabzi va piyozni bir puldan olti pulgacha xarid qilinib, zo'rg'a ko'tarib ketardimuz, bir tangaga 40 chaqa berur, bu chaqani hamyoningizga solib bozorga borib to kuchgacha sarf qilishingiz mumkin va hammasi sarf bo'lmasdan qaytib ham keladi" va yana "...bozorlarda narxlar arzonligi uchun fuqarolar paxsholik xaqlarini o'z vaqtida jamlab berolmasdan ko'p qiynalardilar", - deb yozgan edi.¹⁰²

Qo'qon shahri xonlikning yirik iqtisodiy markazi bo'lib, ichki savdoda ham muhim ahamiyat kasb etgan. Mahalliy aholi Qo'qon bozorlariga hunarmandchilik va shahar atroflaridan dehqonchilik mahsulotlarini olib chiqqan. Shuningdek, xonlikning turli hududlarida tayyorlangan va yetishtirilgan mahsulotlarning sarasi Qo'qon bozorlarida sotilgan. Qo'qon bozori Farg'ona vodiysiga qo'shni

¹⁰² Muhammad Aziz Marg'iloniy "Tarihiy Avjlar". Hujjatli yigiruvchi III. Hoxand, D. Samarqand - T., Mamlakat, 1999. - B. 70 - 71.

hududlardan kirib kelayotgan mollarning asosiy tarqatuvchi markazi bo'lib, uning bozorlarida xonlikning turli hududlaridan kelgan savdogarlarni ko'rish mumkin edi.

Qo'qondan Toshkentga xom-ashyo paxta, xom ipak hamda ipak va yarim ipak, ip matolar, xo'l va quruq mevalar, Qashqar va Xitoy mollari keltirilgan. Toshkent bozori - Xo'jand, Buxoro, Qo'qon, Marg'ilon ipak matolarining o'zaro raqobat qiladigan markaz hisoblangan. XIX asrning o'rtalarida Farg'ona vodiysidan Qo'qon orqali Toshkentga har yili 10-15 ming tuyada paxta, qog'oz, xom ipak va ipak matolar, quritilgan mevalar, Namangandan to'g'ridan-to'g'ri Toshkent bilan savdo qilish imkoniyatiga ega bo'lgani uchun har yili 500 tuyada quritilgan meva, 1000 tuyada ipak va ipak matolar, to'yan bo'yog'i va boshqalar olib borilgan.¹³³ Namangan mevalari, Qo'qon, Xo'jandxonlik bozorlarida, xususan, Toshkentda "namanganniki" nomi bilan tanilgan. Shu asr boshlarida, Farg'ona vodiysidan har yili fevral oyidan aprelgacha paxta, oktabr va noyabr oylarida quritilgan mevalar otilgan karvonlar Toshkentga kelgan. Toshkent bozorida 1847 - 1848 yillarda 1 botmon¹³⁴ paxta 4 tillo, bir tuya paxta esa 9-10 tillo dan hisoblangan. XIX asr 60 - yillarida Namangan bozorida paxtaning botmoni 15 tillo. 1871 yil oktabr oyida Qo'qon bozorida paxta puda naqd pulga 17 tillo, 1 oyga nasiyaga 18 tillogi 121 sotilgan. Bu ma'lumotlar siyosiy vaziyatning yomonlashib borishi natijasida narx-narvoning yildan-yilga ko'tarilib borganligini ko'rsatadi. XIX asrning birinchi yarmida Farg'ona vodiysiga Toshkentdan har yili 10 mingdan ortiq tuyada g'alla, temir, po'lat, cho'yan, mis va ulardan yasalgan buyumlar, shakar, chamm, mo'yna va boshqa rus sanoat mollari, qozoq dushtlaridan chorva olib ketilgan. Qo'qon xonligi davrida Farg'ona vodiysi - Toshkent savdo aloqalarida vodiylilik savdogarlar katta o'rin tutgan bo'lib, ikki o'rtadagi savdoning faqat 30 foizi toshkentlik savdogarlar hissasiga to'g'ri kelgan. XIX asrning o'rtalarida vodiyan

¹³³ Купон хонлигинин савдо муносабатлари, 42-4

¹³⁴ Ботмон - савдода 9 тундан беш дин бундо, 187-1. Россия империясидаги кундаги бир Ботмон 10 тундан ва 163,805 алты тундан бундо.

Toshkentga 4 mln. 580 ming rubllik mol olib borilgan bo'lsa, Toshkentdan 2 mln 375 ming rubllik mol olib ketilgan. Bu davrda Toshkent va Qo'qonning yillik savdo aylanmasi 7 mln. rublga teng bo'lgan.¹⁵⁶

Qo'qon xonligi aholisining asosiy mas'g'ulotlaridan biri ipakchilik bo'lib, ipakchilik markazlari Marg'ilon, Namangan hisoblangan. Tayyorlangan pilla, xom ipak va ipak mahsulotlari xonlik bozorlariga va u yerdan qo'shni mamlakatlarga olib chiqilgan. Ipakchilikning ilk mahsuloti hisoblangan pilla yangi yetishtirilgan xolatda baxorda va quritilgan xolatda kuzda bozorlarga keltirilgan. Xususan, Xo'jandda (1871) yiliga 1000 pud atrofida pilla yetishtirilgan hamda bahorda pudi 7 rub. 60 kop. dan 12 rublgacha, kuzda 32 rubldan 38 rublgacha sotilgan.¹⁵⁷

Mahalliy aholi tomonidan tayyorlangan ipak turli navlarga ajratilgan va sifatiga qarab narx belgilangan. 1871 yil oktabr oyida Qo'qon bozorida eng sifatli ipak hisoblangan "chilla" ning pudi 50 - 52 tillo, "tafil" 50 tillo, Qo'qon kalavasi 28 - 30 tillo, sarnoq 3.5 - 4.5 tildan sotilgan.¹⁵⁸

Ichki savdoda muhim o'rin tutgan mahsulotlarning katta qismi to'qimachilik mahsulotlari hisoblangan. Bu borada faol ichki savdo olib borilgan mahsulotlarining katta qismini bo'z (karbas) tashkil qilgan. Bu mato asosan astarik uchun ishlatilgan va arshimi Qo'qon bozorida 4 - 6 kop., bosma - oddiy bo'z 5 - 6 kop. dan sotilgan. Rossiya istilosi arafasida Toshkent bo'zining 18 arshinli bo'lagi 1.5 tangadan 2.5 tangagacha sotilgan. Ichki savdoda bo'yalgan ipdan tayyorlangan yo'l-yo'l mato olacha ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan va undan yaltak va choponlar tikishda foydalanilgan. XIX asr o'rtalarida olachaning arshini Qo'qonda 10-15 kop., Toshkentda 8 arshinli bo'lagi 50 - 75 kop., bir bo'lagining jufti 2 tangadan sotilgan.¹⁵⁹ Xonlik hududida shit eng haridorgir matolardan hisoblangan. 1874 yilda Qo'qonda oliy navli

¹⁵⁶ Купон торговле с Востоком. Ташкент, 1873. - 153.

¹⁵⁷ Ушан жойда.

¹⁵⁸ Ушан жойда.

¹⁵⁹ Мухоммад Абду Муъиниддин. Тарихи Анхива - 1, 1909. - Б. 71.

qizil chitning bir to'lagi 26 tangadan 1,5 tillogacha, xushvaqt (och qizil rangli chit) deb nomlanuvchi chit esa 4 - 5 oy mudlatga qarzga 68 - 78 tangaga sotilgan. Qo'qon bozorlarida ipak gazlamalar hamda ip va ipak aralashgan matolar rang-barangligi bilan ajralib turgan. XIX asr o'rtalarida Qo'qon bozorida shoyi, duniya, beqasab, adras, banoraslarning aishini 70 - 95 kop.dan sotilgan. Atlas mahalliy bozorlarda yuqori baholangan bo'lib, XIX asr o'rtalarida poytaxt bozorida 12 arshin atlas 7 - 8 rublga baholangan. Vodiy shaharlarida tayyorlangan yarim ipak matolarning sifatlilari asosan Toshkent bozorlarida sotilgan. Ko'rsatilgan davrda, Toshkent bozorlarida Marg'ilonida ishlab chiqarilgan bir choponlik banoras 20 - 25 tanga, beqasam 14-18 tanga, adras 18-20 tangadan baholangan.¹⁰⁹

Qo'qon xonligining Turkiston, Chimkent, Avliyoo'a, Toshkent, Xo'jand va boshqa shaharlari Rossiya tarkibiga kir itilganidan so'ng, xonlik hududi asosan Farg'ona vodiysidan iborat bo'lib qoldi. Shunday bo'lsada, xonlik bozorlari Turkiston general-gubernatorligining shaharlari bozorlaridan mahsulotlar narxining arzonligi bilan ajralib turgan. XIX asr 60 - yillari oxirlarida Qo'qonda ipakning funti 3 rub. 50 kop., O'rateparla 4 rub. 40 kop., Toshkentda 5 - 6 rub., bug'doyning pudi Qo'qonda 20 - 30 kop., Toshkentda 50 - 60 kop., arpa Qo'qonda 10-15 kop., Toshkentda 40 kop., tarik Toshkentda 40 - 50 kop., Qo'qonda ikki barobar arzon, guriuch Qo'qonda 50 kop., Toshkentda 1 rub. 10 kop., XIX asr 70 - yillarida paxta tolasi Toshkentda pudi 3 - 7 rub., Qo'qonda 50 kopdan 1 rub.gacha sotilgan.¹¹⁰

O'rta Osiyo xonliklariga xos ravishda Qo'qon xonligi bozorlarida o'g'irlik xolatlari juda kam ro'y bergan va shunday xolat yuz bersa jiddiy jazo qo'llanilgan. Xususan, 1814 yil xonlikda bo'lgan F.Nazarovning yozishicha, qo'y o'g'irlagan kishining barmoqlari kesilgan va qaynab turgan chelakka tiqilgan hamda eshakka teskari o'tkazilib, bozor aylantirilgan. Tarozidan urgan kishi esa yalang'och holda bozorda qumchilab yurilgan. Bu kabi keskin chora-tadbirlar

¹⁰⁹ Ёаъоаоаоа Х, Қўқон эрпурт. - Т., 1996. - Ё. 112.

¹¹⁰ Ёаъоаоаоа.

bazorlarda handor va sotuvchilarni erkin harakat qilishlariga imkoniyat yaratgan.¹⁶¹

Qo'qon xonligining tashqi iqtisodiy aloqalari. XVIII asr boshlarida tashqi topgan Qo'qon xonligi O'rta Osiyodagi qudratli davlatlarning biriga aylana bordi. Buning natijasida mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy hayot iziga tushdi, ichki va tashqi savdo rivojlandi. Yangi bozorlar, savdo rastalari, do'konlar qurildi, mavjuclari ta'mirlandi. O'z navbatida savdo-sotiq jarayoni ham tartibga solindi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab siyosiy mavqecini tiklab olgan Qo'qon xonligi o'z puliga ega bo'ldi va tovar-pul munosabatlari nazorat ostiga olindi. Savdo xonlik iqtisodining ajralmas qismini hisoblab, mamlakat uchun ham muhim daromad manbai bo'lgan.

Qo'qon xonligi Rossiya, qozoq dashtlari, Qashqar, Xitoy, Afg'oniston, Eror, Hindiston, arab mamlakatlari, Turkiya va boshqa davlatlar bilan faol savdo aloqalarini olib borgan.¹⁶²

Qo'qon xonligi bilan tashqi savdo aloqalariga ega mamlakatlardan biri Hindiston edi. Ikki davlat hududi bir biridan uzoqligi va karvon yo'llari bir necha mamlakatlar hududlaridan o'tishi savdo aloqalariga muayyan salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsada, bu aloqalar davom etavergan.

Qo'qon xonligidan Hindistonga asosan xom ipak, ipak va yarim ipak matolar, quritilgan mevalar, ro'yan, echki inomigi jo'natilgan. Shuningdek, qo'qonlik savdogarlari tomonidan Hindistonga mahalliy hunarmandchilik mahsulotlaridan tashqari, Urta Osiyoning boshqa hududlarida tayyorlangan va Rossiya mollari ham olib borilgan. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, XIX asr 60 - yillarida o'rtalarida Qo'qon xonligidan yiliga Buxoro amirligi, Afg'oniston va Hindistonga 200,000 rublik mol chiqarilgan. Ular ichida 8000 pud ipak ham bo'lgan.¹⁶³

¹⁶¹ Кукош хонлигида савдо муносабатлари, 47-3

¹⁶² Кукош хонлиги III Кукош хонлиги ва Қашқар ўртақчилиги савдо алоқалари // "Қукош ва улар сиёсий ҳаёти" Республикаси иттиҳоди-назарий ахбороти-Қукош, 2004. -Б. 301-303; Кукош хонлигидаги Ширкати Тармондон билан иттиҳодий алоқалари, Маълумотлар қўлдан ўттири // "Маълумотлар ва улар сиёсий ҳаёти" Республикаси иттиҳоди-назарий ахбороти-Қукош, 2005. 77-80-86

¹⁶³ Кукош хонлигида савдо муносабатлари, 64-5

Qo'qon xonligida tayyorlangan ipakning «chilla» deb ataladigan nomi Sharq mamlakatlarida, xususan, Hindistonda ham mashhur bo'lgan. "Chilla" ipagining bahosi o'sha davr uchun ancha yuqori bo'lib, XIX asr 60 - yillarida Qo'qon xonligi bozorlarida bir pud 197 rub. 60 kop. dan sotilgan bo'lsa, uning Buxoro bozorlaridagi narxi 240 rublgacha bo'lgan hamda u Hindistonga ko'plab olib ketilgan.¹⁴

XIX asr 30 - yillarida Hindiston, Afg'oniston orqali O'rta Osiyoga kelgan ingliz ofitseri A. Berns ma'lumotlariga ko'ra, sifatli Qo'qon ipagi Qobul orqali Hindistonga olib borilgan. 1867 yil Hindistonga Qo'qon va Buxoro amirligidan 1000 tuyada ipak o'natilgan va uning og'irligi o'rtacha 12 ming pud atrofida bo'lgan. Ipakning katta qismi Mo'ltonda tayyor mahsulotga aylantirilgan va bir qismini Bombeyga jo'natilgan. Bombeyda ipak savdosi samarali bo'lib, bu port shahar orqali Qo'qon ipagi Yevropa davlatlariga ham olib ketilgan.¹⁵

Qo'qon xonligidan Buxoro va Qobul orqali Hindistonga ipaklavaya, xususan, Namangan kalavasi olib borilgan. Ingliz G. Morgan ma'lumotlariga ko'ra, XIX asr o'rtalarida yiliga O'rta Osiyo xonliklaridan Buxoro orqali Hindistonga 800 to'p ipak, 6000 pud ipak mahsulotlari - kanaus, ro'mol, dasturxonlar keltirilgan.¹⁶

Hind savdogarlari Qo'qon xonligidan oltin yombi va tilla tangalarni ham olib ketganlar.

V.V. Velyaninov-Zernov ma'lumotlariga ko'ra, XIX asr o'rtalarida qorateginliklar xonlik bozorlariga mahalliy usulda tayyorlangan oltin yombilarni olib kelganlar va Qo'qon bozorida Qorategin oltinining misqoli 16,5 tanga, kichikrog'i 14,5 tangadan sotilgan. Ba'zi vaqtlarda bir misqol Qorategin oltinining narxi 18 tanga, kichikrog'ining misqoli 16 tanga sotilgan hamda hu oltinning katta qismi hind va afg'on savdogarlari tomonidan harid qilinib Buxoro orqali vatanlariga olib ketilgan. Shuningdek, hindlarning Qo'qon xonligi bozorlaridan mahalliy oltin va kumush tangalarni o'z pullariga

¹⁴ Учен журнал

¹⁵ Краткие сведения о восточных странах Азии, 66-71

¹⁶ Учен журнал

almashtirib, Hindistonga olib ketish holatlari ham ko'plab uchragan. Xususan, D.I.Romanovskiy 1865 yilda hindlar Toshkent bozorida Qo'qon va Buxoro oltin, kumush tangalarini qimmat narxda sotib olayotganliklari haqida ma'lumot bergan.¹⁴⁵

Hindistondan mosh rangdag koshenil bo'yog'i ham keltirilgan bo'lib, bu bo'yokdan ham asosan ipakni bo'yashda foydalanilgan. Hindistondan keladigan mollarning katta qismini choy tashkil etgan. Hindistondan Qo'qon xonligiga keltiriladigan mahsulotlarning bir qismini mashhur Kashmir ro'mollari tashkil qilgan. Hindiston va Qo'qon xonligi savdo aloqalarining ijobiy samarasi sifatida XIX asrdayoq Marg'ilon, O'ratapa va Qo'qonda Kashmir ro'mollariga o'xshash jun ro'mollar to'qish yo'lga qo'yilgan¹⁴⁶. Hindistonning Qashqar orqali Qo'qon bilan savdo aloqalari ham ancha samarali va daromadli bo'lgan. 1812 yil 7 mayda Rossiya imperiyasi generali Glazenapanning tatar savdogari Mehti Rafilov bilan uchrashuvidan so'ng rus hukumatiga bergan hisobotida, Kashmir-Oqsu-Qo'qon shaharlarining savdo aylanmasi yiliga bir necha million rub. bo'lganligi haqidagi ma'lumoti buni tasdiqlaydi.¹⁴⁶

Rossiya hukumati 1868 yilda Turkiston general-gubernatorligi hududiga Yevropa mollari keltirishni ta'qiqlab qo'ygan.¹⁴⁷ Shu sababli, Buxoro amirligi orqali Turkiston general-gubernatorligi hududiga o'tgan karvonlar tazyiq ostiga olingan va ulardan kana miqdorda boj undirilgan.

Oqibatda, chetdan keltirilgan mahsulotlarning tannarxini oshib ketishi, Qo'qon xonligiga Buxoro amirligi orqali ingliz va hind mollari kirib kelishini kamayishiga, Qashqar orqali kirib kelishining kuchayishiga sabab bo'lgan. Qo'qon xonligi Afg'oniston bilan ham faol savdo aloqalarini o'rnatgan edi. Afg'oniston shaharlari bilan Qo'qon xonligini bog'lovchi karvon yo'llari asosan Buxoro amirligi hududidan o'tgan va amirlik bozorlari orqali ham Afg'oniston - Qo'qon

¹⁴⁵ Қўқон қолтириш ҳақида муносафатлари. 67-3

¹⁴⁶ Ушбу жойда.

¹⁴⁷ Ушбу жойда.

¹⁴⁸ Ушбу маълумот, II. 1 - қисм, 20 - бора, 1394 - 20 э. 8 - китоб.

xonligi savdo aloqalari amalga oshirilgan. Buxoro amirligi orqali Afg'onistonning Maymana, Saripul, Axcha, Andloy, Qobul va Xirot shaharlariga Qo'qon xonligidan savdo karvonlari qatnagan. Shuningdek, Afg'oniston va uning shaharlari O'rta Osiyo xonliklari uchun muhim bo'lgan tranzit yo'lida joylashgan bo'lib, ularning aksariyati Qo'qon xonligining Hindiston, Eron, arab mamlakatlari, Turkiya va Yevropa mamlakatlari bilan savdo aloqalarida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qo'qon xonligi Afg'oniston bilan Buxoro orqali o'tgan karvon yo'lidan tashkari Qorategin - Darvoz orqali Badaxshonga va u yerdan afg'on shaharlari va shimoliy Hindistonga olib beruvchi karvon yo'li orqali ham savdo qilish imkoniyatiga ega bo'lgan. Xonlikning Afg'onistonga eksport qiluvchi asosiy mahsuloti ipak hisoblangan. Bu davlat shaharlariga keltirilgan ipakning bir qismi mahalliy hunarmandlar tomonidan harid qilingan bo'lsa, katta qismi qo'shni mamlakatlarga olib ketilgan. Hindistonda bo'lgan yevropalik sayyolar ma'lumotlariga ko'ra, XIX asr 50 - yillarida Xirotdan Shikorpurga oliy navli "Qo'qon ipagi" olib kelingan bo'lib, Qobulda ham eng sifatli ipak "Qo'qon ipagi" nomi bilan tanikli bo'lgan. Qo'qon xonligi Afg'onistonning Qashqar va Xitoy bilan savdo aloqalarida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Xonlik savdogarlari mahalliy mollar bilan bir qatorda Qashqar va Xitoy mollarini Buxoro amirligi orqali atqon shaharlarga olib borgan. Xitoydan Afg'onistonga Qashqar va Qo'qon orqali choy olib kelingan bo'lib, bu choy dengiz orqali Xitoydan Hindiston va Afg'onistonga keltiriladigan choydan ta'mi bo'yicha ajralib turgan. Xitoydan keltirilgan choyning turli navlari Qashqar orqali Qo'qon savdogarlari vositachiligida Buxoro va Afg'onistonga ham olib kelingan¹⁴. O'rta Osiyoning bir qismini Rossiya tomonidan istilo qilinishi va Turkiston general-gubernatorligi hududida Yevropa mollariga cheklov joriy qilinishi Afg'onistondan mol kirib kelishini kamaytirgan.

¹⁴ Қўқон хонлигининг савдо муносабатлари. 71-8

Qo'qon xonligining Eron bilan savdo aloqalari Buxoro amirligi va Afgoniston bozorlari hamda ularning hududidan o'tgan karvon yo'llari orqali amalga oshirgan. Biroq, O'rta Osiyo va Eron aholisi o'rtasidagi diniy kelishmovchilik ikki hudud savdo aloqalariga salbiy ta'sir ko'rsatgan. O'rta Osiyo savdogarlari Eron shaharlarida ko'plab to'siqlarga uchragan, fors savdogarlaridan O'rta Osiyo xonliklarida xristianlar kabi besh foiz miqdorida boj olingan. Natijada, asosan sunniy mazhabida bo'lgan o'rta osiyolik savdogarlar Eronga, shia mazhabida bo'lgan forslar esa O'rta Osiyo shaharlariga juda kam tashrif buyurganlar. Shuningdek, ikki hudud karvon yo'llari uncha uzoq bo'lmasa-da, g'oyat xavfli bo'lib, ko'chmanchi qabilalar xujumi ko'p kuzatilgan. Biroq, bu to'siqlarga qaramasdan ikki hudud o'rtasidagi muayyan savdo aloqalari mavjud bo'lgan. Xususan, N. Xanikov, XIX asr 40 - yillarida Erondan Mashhad orqali Buxoroqa yiliga 4 marta, A. K. Geyns ma'lumotlariga ko'ra, shu davrda bir yilda bir marta karvon kelgan. Mashhaddan yo'lga chiqqan savdo karvonlari afg'on va Xuroson shaharlari orqali Buxoro, Samarqand, Xo'jand, Qo'qon, Yorkent, G'arbiy Xitoy va Kashmirdacha borgan. Qo'qon xonligidan Eronga asosan xom ipak, ipak gazlama va yarim ipak gazlamalar va xonlik hududi orqali hamda savdogarlari tomonidan Qashqar ipagi va ipak matolari, Xitoy chinni idishlari, attorlik mollari, choy va boshqalar olib borilgan. 1870 yilda Buxorodan Eronga 23 ming pud, ya'ni 2 mln. 120 ming rubllik ipak jo'natilgan va bu ipakning bir qismi Qo'qon xonligidan olib berilgan.¹⁷²

Xonlik savdogarlari Usmoniylar davlati (Turkiya) va arab shaharlariga savdo maqsadida borib turganlar. Ulur arab mamlakatlari va Turkiya shaharlari bilan ham asosan Buxoro, Afgoniston yoki Xuroson, Eron hududlaridan o'tgan karvon yo'llari orqali savdo aloqalarini olib borganlar. Qo'qon xonligidan arab mamlakatlari va Usmoniylar davlati shaharlariga ipak va yarim ipak matolar, mahalliy hunarmandlar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar va Xitoy mollari

¹⁷² QO'QON XONLIGI VA UNING SAVDO ALOQALARI, 73-74.

olib borilgan. Bu mamlakatlarga xonlik savdogarlarining har bir safari bir necha oylab, yillab davom etgan.¹⁷¹

Qo'qonlik savdogarlar O'rta Yer dengizining sharqiy sohillarida joylashgan arab shaharlari bilan qizg'in savdo aloqalarini olib borgan. O'z navbatida, xonlik savdogarlarining arab hukmdorlari xizmatiga kirish jarayoni ham kuzatila boshlangan. Misr hukumatida O'rta Osiyodan kelgan savdogarning faoliyat olib borishi ikki mintaqa manfaatli yo'lida savdo aloqalari olib borilishi uchun xizmat qilgan. Misrning poytaxti Qohira bozori va Iskandariya shahri portida ko'plab o'rta osiyolik, jumladan qo'qonlik savdogarlarni uchratish mumkin edi. Iskandariya porti janubiy Yevropaga jo'natilayotgan Osiyo mollarining asosiy bandargohi hisoblanib, bu yerdan O'rta Osiyodan ham olib borilgan oynalar, gilam, echki terilari Yevropaga chiqarilgan. "Muntaxab ut-tavrix" asarining muallifi Muhammad Hakimxon to'ra Misrga qilgan safari chogida Qohira bozorida savdo ishi bilan yugan ikki qo'qonlik savdogarni uchratgan¹⁷². Bu shundan dalolat beradiki, Misr bilan aloqalar tufayli Qo'qon mollari Afrika qit'asiga va Misr portlaridan Yevropa mamlakatlariga chiqarilgan.

Tashqi savdoning taraqqiy etib borishi natijasida xonlikka bozorlariga zamonaviy Yevropa tajribalari ham kirib kela boshlagan. Xususan, XIX asr 60 - yillaridan boshlab xonlikning yirik shaharlarida turli savdo kompaniyalari tashkil etila boshlangan. Xususan, 1864 yil Solih Olimjonov va Muhammadjonovlar Qo'qonda manufaktura va paxta bilan savdo qiluvchi, 1870 yilda G'ofur Jabayev va Mirvohid ismli savdogar manufaktura, gilam, mo'yna, ipak va paxta bilan savdo qiluvchi kompaniya tashkil qilgan. Shuningdek, 1874 yil esa Bobokalon Ne'matullayev Qo'qonda choy bilan savdo qiluvchi savdo kompaniyasi ochgan. Bunday savdo kompaniyalarining tashkil etilishi natijasida, muayyan bir turdagi mahsulotlar savdosi bir kompaniyaning qo'liga o'tib o'tgan.¹⁷³

¹⁷¹ Узоқ жойда 77-б

¹⁷² Хуриятун Ошвер. Хизматонини қисми та савдо ишлари - Т., Фен, 1981. - Б. 32

¹⁷³ Кукетин мана вақтда савдо муносабатлари. 82-5

XVIII - XIX asr 70 - yillarida mavjud bo'lgan Qo'qon xonligi O'rta Osiyo xonliklari bilan bir qatorda, Rossiya, Xitoy, Qashqar, Hindiston, Afg'oniston, Eron, arab mamlakatlari, Turkiya va boshqa hududlar bilan faol savdo aloqalarini olib borgan. XIX asr boshlarida Toshkent shahrining xonlik tarkibiga qo'shib clinishi Qo'qonning tashqi savdo aloqalari yanada rivojlanishiga sabab bo'lgan.

Qo'qon xonligining yirik - Qo'qon, Toshkent, Namangan, Marg'ilon, Andijon, O'sh va boshqa shaharlarida turli davlatlardan kelgan savdogarlarni va turli mamlakatlar mollarni uchratish mumkin bo'lgan. O'z navbatida xonlik hunarmandlari ishlab chiqargan mahsulotlar dunyoning ko'plab mamlakatlari bozorlariga olib borilgan.

Qo'qon xonligi Hindiston, Afg'oniston, Eron, Turkiya, arab va Yevropa mamlakatlari bilan asosan Buxoro amirligi va uning hududidan o'tgan karvon yo'llari orqali savdo aloqalarini olib borgan. Shuningdek, Turkiya va arab mamlakatlari bilan qisman Rossiya hududidan o'tgan karvon yo'llari orqali, Xitoy va Hindiston bilan Qashqar va uning hududidan o'tgan karvon yo'llari orqali savdo aloqalari o'rnatilgan. O'z navbatida Qo'qon xonligi orqali Buxoro amirligi, Afg'oniston, Eron, arab mamlakatlari - Qashqar va Xitoy bilan savdo qilish imkoniyatiga ega bo'lgan. Qo'qon xonligining tashqi savdosida xonlik savdogarlari faol ishtirok etganlar va o'z navbatida tashqi savdoning samarasi o'laroq xonlik shaharlarida turli mamlakatlardan kelgan savdogarlarni tez-tez uchratish mumkin bo'lgan.

**Tayanch
tushunchalar:**

tarixiy geografiya, xonliklar aholisi va mashg'ulotlari, xonliklar iqtisodi va iqtisodiy markazlar, tashqi iqtisodiy munosabatlar, Kitob bекligi, Denov bекligi, Karmana bекligi, Boysun bекligi, Sarifo'y bекligi, Sherobod bекligi, bекlik, noblik, sajon, arslun, daryolar, verst. shaharlar, Xazorasp bекligi, Marg'ilon bекligi, Toshkent bекligi

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN SAVOLLAR:

1. Xonliklar hududlari haqida ma'lumot bering
2. Buxoro xonligi iqtisodiy geografiyasi haqida ma'lumot bering
3. Xiva xonligi iqtisodiy geografiyasi haqida ma'lumot bering
4. Qo'qon xonligi iqtisodiy geografiyasi haqida ma'lumot bering
5. Buxoro xonligi iqtisodiy markazlari va ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotdagi o'mi?
6. Buxoro amirligining iqtisodiy markazlari va ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotdagi o'mi?
7. Xiva xonligining iqtisodiy markazlari va ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotdagi o'mi?
8. Qo'qon xonligining iqtisodiy markazlari va ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyotdagi o'mi?
9. Xonliklar aholisi va ularning mashg'ulotlari, xo'jalik turlari haqida ma'lumot bering
10. Xonliklarning tashqi iqtisodiy aloqalari va tashqi munosabatlari haqida ma'lumot bering.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Buxoro amirligining hududi XIX asrda ... ming kv. km dan ortiqroq edi.
A 100
B 200
C 100
D 600
2. Buxoro amirligining chegarasi XIX asrda janubda qayergacha borgan?
A Pomir tog'lari
B Amudaryoning chap qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha
C Xiva xonligining chegarasigacha
D Kaspiy dengizigacha
3. Buxoro amirligining chegarasi XIX asrda sharqda qayergacha borgan?
A Pomir tog'lari
B Amudaryoning chap qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha
C Xiva xonligining chegarasigacha
D Kaspiy dengizigacha

4. O'rtta Osiyo xonliklarida dehqonlar ijaraga olgan yerlari uchun hosilning bir qismi ko'p hollarda hosilning qancha qismini siroj sifatida to'laganlar?
 A 1/5
 B 1/3
 C 4/6
 D A va B
5. Xiva xonligida ijaraga yer olgan dehqonlar qanday nom bilan atalgan?
 A kadivar
 B "yanmchi"
 C "adra"
 D "qo'shchi"
6. Buxoro amirligining chegarasi XIX asrda g'arbda qayergacha borgan?
 A Pomir tog'lari
 B Amudaryoning chap qirg'og'idan beshlanib, Sirdaryogacha
 C Xiva xonligining chegarasigacha
 D Kaspiy dengizigacha
7. XIX asr o'rtalarida Buxoro amirli bilan chegaralash bo'lgan?
 A Eron, Afg'oniston
 B Qo'qon, Xiva xonligi
 C qozoq juzlari
 D ABC
8. XIX asrda Buxoroning yirik savdo-sotiq, hunarman-ichilik markazlar hisoblangan shaharlarni belgilang?
 A Buxoro, Shahrisabz, Samarqand, Qashgi, Kitob, G'uzor, Termiz
 B Sherobod, Hisor, Ko'lob
 C Vaxsh, Kofimihon
 D ABC
9. XIX asrda Buxoroning markaziy qismi Buxoro va Samarqand shaharlari joylashgan ... hisoblangan.
 A Qashqadaryo vodiysi
 B Sirdaryo havzasi
 C Zarafshon vodiysi
 D ABC
10. XIX asrda Buxoroga hozirgi Tojikistondagi qaysi hududlar qarashli bo'lgan?
 A Buxoro, Shahrisabz, Samarqand, Qashgi, Kitob, G'uzor, Termiz
 B Sherobod, Hisor, Ko'lob

- C Vaxsh, Kofimihon, Panj daryolari vodiysidagi yerlar
- D Murg'ob daryosi vohalaridagi joylar

11. XIX asrda Buxoro ga hozirgi Turkmanistondagi qaysi hududlar qarashli bo'lgan?

- A Buxoro, Shahrisabz, Samarqand, Qashq, Kirob, G'uzor, Termiz
- B Sherobod, Hisor, Ko'lob
- C Vaxsh, Kofimihon, Panj daryolari vodiysidagi yerlar
- D Murg'ob daryosi vohalaridagi joylar

12. XIX asrda Buxoro amirligida nechta bekkik bo'lgan?

- A 40
- B 27
- C 45
- D 34

13. Xiva xonligining hududi XIX asrda ... ming kv. kni dan ortiqroq edi.

- A 300
- B 200
- C 400
- D 130

14. Xiva xonligining hududi XIX asrda janubda qayergacha borgan?

- A Eron
- B Amudaryoning chap qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryogacha
- C Qo'qon xonligining chegarasigacha
- D Kaspiy dengizigacha

15. Xiva xonligining hududi XIX asrda sharqda qayergacha borgan?

- A Pomir tog'lari
- B Buxoro amirligi
- C Qo'qon xonligining chegarasigacha
- D Kaspiy dengizigacha

16. Xiva xonligining hududi XIX asrda g'arbda qayergacha borgan?

- A Pomir tog'lan
- B Buxoro amirligi
- C Qo'qon xonligining chegarasigacha
- D Kaspiy dengizigacha

17. Xiva xonligining hududi XIX asrda shimolda qayer bilan chegaradosh bo'lgan?

- A Eron, Afg'oniston

- B. Qo'qon
- C. Qozoq juzlari
- D. ABC

18. Xiva xonligining XIX asrdagi yirik shaharlarini belgilang?

- A. Xiva, Kat, Yangi Urganch
- B. Hazorasp, Qo'ng'iroq, Xo'jayli
- C. Vaxsh, Kofirnihon
- D. A va B

19. XIX asrda Xiva xonligida nechta beklik bo'lgan?

- A. 40
- B. 27
- C. 45
- D. 34

20. XVIII asrning boshlarida asosan, Farg'ona vodiysi va Sirdaryoning qiyi qismigacha bo'lgan hududlar... dan ajrab, mustaqil davlat - Qo'qon xonligi tashkil topdi.

- A. Xiva xonligidan
- B. Buxoro xonligidan
- C. Qozoq juzlaridan
- D. A va C

21. Qo'qon xonligining hududi XIX asrda sharqda qayergacha borgan?

- A. Sharqiy Turkiston
- B. Qorategin, Ko'lob, Darboz, Shog'non singari tog'li o'l'lalarni
- C. Xiva xonligining chegarasigacha
- D. Buxoro amirligi va Xiva xonligigacha

22. Qo'qon xonligining hududi XIX asrda g'arbda qayergacha borgan?

- A. Sharqiy Turkiston
- B. Qorategin, Ko'lob, Darboz, Shog'non singari tog'li o'l'lalarni
- C. Xiva xonligining chegarasigacha
- D. Buxoro amirligi va Xiva xonligigacha

23. Qo'qon xonligining hududi XIX asrda janubda qayergacha borgan?

- A. Sharqiy Turkiston
- B. Qorategin, Ko'lob, Darboz, Shog'non singari tog'li o'l'lalarni
- C. Xiva xonligining chegarasigacha
- D. Buxoro amirligi va Xiva xonligigacha

24. Qo'qon va Buxoro amirligi bilan tez-tez to'qnashuvlar bo'lib turgan hududlar?

- A Sharqiy Turkiston
- B Qorategin, Ko'lot, Darboz, Shog'non singari tog'li o'lkalarni
- C Xiva xonliginiig chegarasigacha
- D Buxoro amirligi va Xiva xonligigacha

25. XIX asrda Qo'qonning yirik savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniy markazlar hisoblangan shaharlarni belgilang?

- A Qo'qon, Toshkent, Andijon, Marg'ilon
- B Namangan, O'zgan, O'sh
- C Pishpek, Turkiston, Chimkent
- D ABC

26. ... ga kelib Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari aholisining etnik tarkibi bir-biriga yaqin bo'lib, ularda asosan o'zbeklar yashagan.

- A XVIII asr oxirlari
- B XIX asrning o'rtalari
- C XVII asr o'rtalari
- D A va B

27. Qaysi davrda Buxoro amirligining aholisi soni 2 million atrofida bo'lgan?

- A XVIII asr oxirlari
- B XIX asrning o'rtalari
- C XVIII asr o'rtalari
- D A va B

28. XIX asr o'rtalarida Xiva xonligining aholisining soni qancha edi?

- A 3 millionga yaqin
- B 900 ming
- C 800 ming
- D 4500 ming

29. XIX asr o'rtalarida Qo'qon xonligining aholisining soni qancha edi?

- A 3 millionga yaqin
- B 900 ming
- C 800 ming
- D 4500 ming

30. XIX asrda O'rta Osiyo xonliklari qanday davlat edi?

- A industrial
- B agrar
- C agrar - industrial
- D industrial - agrar

II. O'RTA OSIYONING XIX ASR O'RTALARI-XX ASR BOSHLARI TARIXIY GEOGRAFIYASI

1. Turkiston general gubernatorligi
2. Sirdaryo viloyati
3. Farg'ona viloyati
4. Samarqand viloyati
5. Yettisuv viloyati
6. Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati
7. Turkiston general gubernatorligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot
8. XX asr boshlarida amalga oshirilgan ilmiy ekspeditsiyalar tomonidan Turkiston tarixiy geografiasining yoritilishi

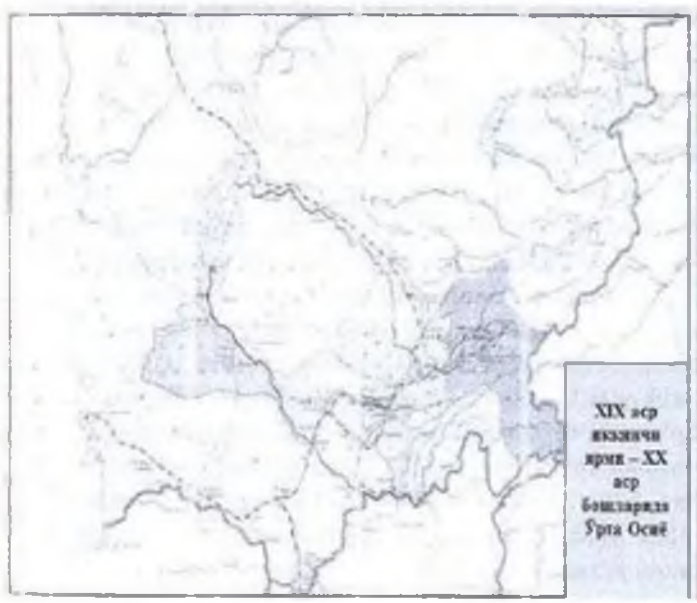
1. Turkiston general gubernatorligi

O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va mustamlakaga aylantirilishi hamda podsho Rossiyasining Turkistonda olib borgan mustamlaka siyosatiga doir manbalar boy va salohiyatlidir. Bu manbalarni bir necha xilga bo'lib o'rganishimiz mumkin. Manbalar orasida eng ishonarli va nufuzli hisoblanganlari mahalliy tarixchilarimiz tomonidan XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida yaratilgan. Ular orasida Muhammad Solix Toshkandiyning «Tarixi jadidi Toshkand», Avaz Muhammad Attor Xukandiyning «Tarixi Jahonnainoy», Muhammad Yunus Toibning «Tarixi Aliqull Amirlashkar», Mullo Holiboy Mambetovning «Urus lashkarlarining Turkistonda tarixi 1269-1281 sanalarda qilgan futuxotlari», Mullo Olim Maxmudxojaning «Tarixi Turkiston», Niyoz Muhammad Xuqandiyning «Tarixi Shohruxiy», Ibratning «Tarixi Farg'ona», Muhammad Yunus Bayoniyning «Shajarai Norazmshohiy» va boshqa bir qator asarlarini alohida ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Bu manbalar bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat

arxivida saqlanayotgan ko'plab hujjatlar, rus harbiyolari va tarixchilari tomonidan yozib qoldirilgan asarlar va hujjatlar ham mavzuni o'rganishda muhim manbalar bo'lib hizmat qiladi. Biroq bu asarlar va hujjatlarni o'rganishda ularga tanqidiy nuqtai nazardan yondashib, haqqoniy va holis xulosalar chiqarish maqsadga muvofiqdir.

XIX asr o'rtalariga kelib chor Rossiyasi va Angliya davlatlarning mustamlakachilik siyosatidagi manfaatlar O'rta Osiyoda to'qnashdi. Har ikki davlatning Turkistonga bo'lgan qiziqishlari bundan ancha avvalroq boshlangan bo'lib, har ikki davlat ham Turkistonni o'z manfaatlarini doirasiga kiritishga harakat qilardilar. XIX asr boshlaridan oq Angliya o'zining Hindiston va Afg'onistondagi mulklaridan turib o'zbek xonliklari bilan savdo-sotiq va diplomatik aloqalarini boshlab yubordi. Angliya siyosatchilari Rossiyaning o'zbek xonliklari bilan tobora iqtisodiy jihatdan yaqinlashib borayotganidan tashvishga tushib, xonliklarning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishidan xavslardi. O'z navbatida Rossiya ham Buyuk Britaniyaning Turkiston va Kaspiy dengizi sharqidagi yerlarni bosib olishdan tashvishga tushgan edi. Bu siyosiy o'yinda Angliyaning asosiy maqsadi o'zbek xonliklarini birlashtirib, Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishiga yo'l qo'ymaslik va shu bilan birga O'rta Osiyo bozorlarini egallashdan iborat edi. Angliya o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun XIX asr 30 - yillaridan boshlab O'rta Osiyo xonliklariga o'z elchilari va missionerlarini yubora boshladi. A. Berns, Studdart, Kannoli, Abbot, Shekspir kabi bir qancha ingliz missionerlari XIX asrning 30-50 yillari davomida bir necha bor o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun kelgan bo'lsalarda, ularning hammasi o'z maqsadlariga yeta olmadilar. XIX asr o'rtalariga kelib, Rossiya va Angliya o'rtasidagi raqobat va keskinlik chuqurlashdi. 1856 yil 19 martda har ikki davlat o'zaro keskinlikni yuqsaltirish maqsadida bitim imzolaydi. Biroq bu bitim ham vaziyatning yumshashiga ta'sir ko'rsata olmadi. 1858 Hindistonda mustamlaka siyosatini amalga oshirish va Turkiston xonliklari bilan savdo aloqalarini kengaytirish ko'zda tutuvchi qarori va mahsus qo'mita tashkil etdi. Bu esa

rus hukumatining qattiq tashvishga soldi va o'zbek xonliklarini bosib olish masalasini kun tartibidagi birinchi o'ringa olib chiqdi. Dastlabki harbiy harakatlar qo'qon xonligiga qarshi qaratildi. Rossiya imperiyasining keyingi yillaridagi olib borgan tashqi siyosati Angliya bilan keskin vaziyatning yuzaga kelishiga olib keldi. Har ikki davlat ham yuz berishi muqarrar bo'lgan harbiy to'qnashuvning oldini olib, 1869 yilda muzokaralar o'tkazdi. Bu muzokaralar ikki davlat o'rtasidagi betaraf hududni aniqlab berishi lozim edi. Biroq Rossiya hukumati Angliyaning betaraf hudud Afg'oniston va O'rta Osiyo bo'lishi kerak degan talabiga qarshi chiqib, betaraf hudud Afg'oniston bo'lishi, yil

mart oyida Angliya parlamenti O'rta Osiyo esa Rossiya imperiyasi ta'sir doirasida bo'lishi kerak degan siyosatni ilgari surdi. Oqibatda bu

masala ochiq qoldi. Keyinchalik Rossiyaning O'rtasiyodagi bosqinchilik siyosatini kuzatib turgan Angliya hukumati vakili, Hindiston vitse-qirolli Forsayt 1873 yildi yashirim va Toshkentga keldi va Kaufman bilan uchrashib, Rossiyaning O'rtasiyoni butunlay bosib olishga roziligini va Afg'oniston betaraf hudud bo'lib qolishni bildirdi. Shu tariqa Angliya va Rossiya o'rtasidagi O'rtasiy masalada yuzaga kelgan raqobatchilik rus diplomatiyasining ustunligi bilan tugadi. Biroq Angliyaning arabushuvi bilan Buxoro amirligi o'z mustaqilligini qisman saqlab qolishga erishdi.

Rossiya imperiyasi XIX asr boshlaridanoq Turkistonni hududiy – geografik, harbiy-siyosiy, ilmiy o'rganishga jiddiy kirishdi. 1803 yilda Ivanov boshchiligidagi dastlabki missiya xonliklar orasida harbiy, siyosiy, iqtisodiy jihatdan katta kuchga ega bo'lgan Buxoroga yetib keldi va amirlik haqida bir qancha ma'lumotlarni qo'lga kiritdi. 1920 yilda A.F.Negri boshchiligida o'z tarkibida olimlardan G.Meyendorf, F.Eversman, Budrinlarga ega bo'lgan ikkinchi missiya amirlik haqida ko'proq ma'lumot yig'ish uchun keldi. G.Meyendorf kelajakda rus qo'shinlarning Buxoroga harbiy bosqinchilik bilan kelganlarida foydalanishlari uchun butun tafsilotlarni o'zida mujasam etgan xaritalar tuzish bilan shug'ullandi. 1834 yilda Buxoroga yangi missiya yuborildi. Bu missiya mutlaqo josuslik maqsadidagi topshiriqlarni bajardi. Bu missiyaga turkiy tillarni va bu xalqlarning tarixini yaxshi bilgan qozon universitetining Sharqshunoslik fakulteti talabasi P.Ch.Demizon rahbarlik qildi. Unga tatar mullasi Mirza Ja'far nomi bilan soxta pasporti va diplomatligini tasdiqlovchi hujjat berildi. Unga yuklatilgan vazifa o'ta muhim bo'lib, Rossiya bilan Xiva o'rtasida urush kelib chiqsa Buxoro bunga qanday munosabatta bo'lishini aniqlashdan iborat edi. 1835 yilda araporshik Vitkevich maxfiy ko'rsatmalar bilan Buxoroga jo'natildi. 1839 yil aprelida Buxoroga muhandis – geolog, kapitan Kovalevskiy boshchiligidagi ekspeditsiya yuborildi va unga Turkistondagi mavjud oltin va boshqa ma'dan konlarini xaritalashtirish topshirildi. Shuningdek Buxoro amirligining geologik tuzilishi, Buxoroda oltin buyumlar bilan savdo qilishning aivoli va amirlikning

tashqi savdo munosabatlari haqida statistik ma'lumotlar to'plash vazifasi yuklatilgan edi. 1841 yil Buxoroga N.Xanikov boshchiligidagi missiya o'z tarkibida N.Zalesov, Lemun kabi olimlar bilan birgalikda keldi va O'rta Osiyo flora va faunasini o'rganishga kirishdi. 1843 yilda N.Xanikov o'z safar natijalari haqida hisobot to'plab tashqi ishlar vazirligiga topshirdi va shu yiliyoq hisobot tegishli idoralar uchun yo'llanma sifatida «**Opisaniye Buxarskogo xanstva**» nomi bilan kitob holida nashr etildi. Bu kitob O'rta Osiyoga yurish qiladigan qo'shinning zobit va askarlariga tarqatish uchun Orenburg general - gubernatorligiga jo'natildi. Kitobda Buxoro xartasi, Samarqand shahri plani ilk marta e'lon qilindi. 1842 yilda Buxoro amirligiga yuborilgan K.Butenevga yanada maxfiy topshiriq berildi. U bu topshiriqlarni qoyil qilib bajardi. Rus hukumatiga «**Buxoroga qo'shin tortib borish imkoniyatlari**» deb atalgan maxfiy ish topshirdi. Unda amirlikni bosib olish mumkinligi aniq tavsiflab berilgan. Hukumatni va rus generallarini amirlikni tezroq bosib olishga undadi. Xuddi shunday nussiyalar Xiva va qo'qon xonliklariga nisbatan ham amalga oshirilgan. 1820 yilda kapitan Muravyov boshchiligidagi missiya Xiva xonligini bosib olish Rossiya uchun Buxoro va Hindistonga yo'l ochadi va butun O'rta Osiyoni Rossiya ta'sirida ushlab turish imkoniyatini beradi degan xulosaga keladi va bu xulosalarga tayangan hamda Muravyovning maslahatlariga amal qilgan grafi Perovskiy rus hukumatining roziligini olib, 1839 yil Xivaga yurish qiladi va to'la mag'lubiyatga uchraydi. Yurish ishtirokchisi M.Ivanin «**Opisaniye zimnego poxoda v Xivu (1839-1840gg)**» nomli asarida Xiva xonligi ustidan tamomla o'lim hukmini chiqarish va unga xatto kerak bo'lsa eklogik urush e'lon qilish, ya'ni Amudaryoni Kaspiy dengiziga burib yuborish takliflarini kiritadi. Bu g'oyalari bilan rus mustamlakachilari shafqatsizlik borasida Chingizxondan ham o'tib ketgan edilar. 1858 yil O'rta Osiyoga yuborilgan polkovnik Ignatyev boshchiligidagi missiya o'z ishini tugatar ekan, «O'rta Osiyo xonliklari bilan teng asosdagi savdo va boshqa aloqalar foyda bermaydi. E-chilarni kutish va jo'natishga ketadigan barcha harajatlarni haqiqiy

yarishgularga sarflab, bu hududlarni bosib olish kerak» – mazmunidagi o'ra shovinistik va bosqinchilik ruhi yaqqol namoyon bo'lib turgan xulosalarni chiqaradi. Yuqoridagi kabi missiyalar va ekspeditsiyalar, elchiliklar yordamida Rossiya imperiyasi O'ra Osiyo xonliklari to'g'risida ko'plab qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ldi. Xonliklar orasida birlikning yo'qligi, ular o'rtasida davoni etib turgan qonli nizolardan foydalanib tezroq xonliklarni bosib olish rejasini ishlab chiqqa boshladi va ularni amalga oshirishni eng tajribali rus generallariga topshirdi.

Rossiya imperiyasi O'ra Osiyo xonliklarini bosib olishi va uning bitmas tuganmas boylıklariga egalik qilishni bir asrlar avval o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan edi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun amaliy harakatlar Petr I davridayoq boshlangan edi. Bir necha bor amalga oshirilgan elchilik va josuslik ma'lumotlariga tayangan holda Petr I O'ra Osiyoni qo'lga kiritish uchun dastlab qozoq juzlarini bo'ysundirish va ulardan keyinchalik vosita sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Degan fikrni ilgari surgan edi. Turli yo'llar bilan qozoq yerlariga kirib kelgan ruslar birin ketin zab etilgan yerlarda harbiy qal'alar va istehkomlar ko'ra boshladi. 1717 yilda qurilgan Omsk, 1718 yilda qurilgan Semipalatinsk, 1720 yilda qurilgan Ust-Kamenogorsk, 1735 (1742 -?) yil qurilgan Orenburg qal'olari kabi mustahkam harbiy istehkomlar ruslarning bu yerdagi harbiy hukmronligi hali uzoq davom etishi va ular faqatgina qo'lga kiritgan yerlar bilan qancalanib qolmasliklarni bildirardi. 1731-1740 yillar davomida Kichik va Katta qozoq juzlarining Rossiya tobeligiga o'tish Rossiya imperiyasining O'ra Osiyoning ichki hududlariga bosirib kirishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yuzaga keltirdi. Yuqoridagi hududlarni qo'lga kiritganlaridan so'ng, Rossiya davlati chegaralari bevosita o'zbek xonliklari chegaralari bilan tutashib qolgan edi. Biroq Rossiyaning Yevropada yuzaga kelgan siyosiy vaziyat va tashqi davlatlari bilan harbiy harakatlarning olib borilishi O'ra Osiyo xonliklariga qarshi qaratilgan harbiy harakatlarni yana bir asr kechiktirishga majbur qildi. Bu davr mobaynida bosib olingan

hududlarda erkparvar qozoq sultonlaridan biri Kenasari qosimov ruslarga qarshi ozodlik kurashlari olib boradi. Bu qo'zg'olonlarni bastirish uchun minglab qurolli kuchlarga ega bo'lgan general Obruchev, polkovnik Lebedev, Dushikovskiy, podpolkovnik Gorskiylar hech qanday natijaga erisha olmadilar. Bunda xalqsa chiqarganrus hukumati bepayon qozoq dashtlarida ko'plab harbiy qal'alar va istehkomlar ko'rishga kirishdi. Natija XIX asr o'rtalariga kelib qozog'iston hududlarida 60 ga yaqin harbiy va 100 dan o'tiq kichikroq istehkomlar barpo etildi. Bu ishlarning hammasi kelganda o'zbek xonliklariga qarshi kurashga puxta tayyorgarlik ko'rilganligini bildirar edi. Chor Rossiyasining xonlikarga qarshi harbiy yurishlardan dastlabkilaridan biri 1839 yilda Xiva xonligiga qarshi Orenburg general gubernatori graf Pervskiy tomonidan amalga oshirildi. 1839 yil 16 fevralda tasdiqlangan rejaga ko'ra Xivagacha bo'lgan 1300 chaqirim masofa uch oy ichida bosib o'tilishi lozim edi. 5333 kishilik armiya mahalliy aholining kuchli qarshiligiga duch keldi va 1045 kishi o'ldirildi, 609 kishi yarador bo'ldi. Harbiy yurish esa to'laligicha mag'lubiyatga uchradi. Keying yillarda ruslar xonliklar bilan chegaralarda kichik-kichik harbiy to'qnashuvlar bilan cheklangan bo'lsalarda, bu hududlarda o'z harbiy imkoniyatlarini kengaytirish va endi qo'qon xonligiga qarshi harbiy harakatlarni boshlashni maqsad qilib qo'ygan edilar XIX asrning 50 - yillariga kelib Rossiya mohiyatiga ko'ra adolatsiz va bosqinchilik xususiyatiga ega bo'lgan mustamlakachilik yurishlarini qo'qon xonligiga qarshi faollashtirib yubordi va xonlikka qarshi rosmana urush harakatlarini boshlab yubordi. Deyarli o'ra asrlarga xos qurollanishga ega bo'lgan qo'qon xonligi zamonaviy quro-yarog'larga ega bo'lgan va Yevropadagi urushlarda katta tajriba orttirgan dahshatli dushmanga qarshi urushga kirdi. Bu vaqtga kelib qozog'iston hududlarini egallab olgan Rossiya imperiyasi harbiy qo'shinlari qo'qon xonligi hududlariga ikki yo'nalishda Orenburg harbiy okrugi va harbiy Sibir harbiy okrugi tomonidan harbiy harakatlarni boshlab yubordi. 1851-1852 yillarda polkovnik Karabashev boshchiligidagi harbiy otryad III

daryosidan kechib o'tib, **To'ychibek qal'asini** bosib oldi. Orent-urg yo'nalishida mayor Engman **Yoqubbek Badavlat** boshchilik qilgan qo'qon xonligi sarbozlarini mag'lubiyatga uchratdi va yordamga yetib kelgan polkovnik **Blaramberg** otryadlari yordamida qushqo'rg'on, Chimqo'rg'on va Kumushqo'rg'on istehkomlarini qo'lga kiritib, vayron qildi. 1852 yilda xonlikning **Oqmachit qal'asiga** qilingan dastlabki hujumda mag'lubiyatga uchragan rus qo'shinlari 1853 yilda general-adyutant **Perovskiy** rahbarligida Oqmachitga ikkinchi marta hujum qildi. Shiddatli o'tgan jang ardan so'ng Oqmachit qal'asi bosib olindi va unga "**Perovskiy forti**" deb nom berildi. qo'qon xonligi Oqmachitni qaytarib olish uchun 1853 yil avgustida ikki marta **Toshkent** hokimi **Shabdonxo'ja** boshchiligida qo'shin jo'natadi, biroq, bu qo'shinlarning barcha harakatlari muvaffaqiyatsiz tugaydi. 1854-1855 yillarda **Kaskelen** daryosi bo'ylarida **Uzuneg'och** mudofaalarida ham shiddatli janglar bo'lib o'tadi. Bu janglarda Sulton **Kenasarin**ning o'g'li Sulton **Sodiq** katta jonbozlik ko'rsatib, ruslarga qarshi qaqshatqich zarbalar beradi. Biroq yordamga yetib kelgan general **Kolpaokvskiy** boshchiligidagi rus qo'shinlari hujumi natijasida Vatan himoyachilari mag'lubiyatga uchraydi. Shu vaqtda Ili vodiysini egallab olgan ruslar avvalgi **Olma-Ota** o'rnida **Verniy** istehkomini ko'radilar. 1858-1860 yillar davomida podpolkovnik **Peremilskiy**, polkovnik **Simerman** boshchiligidagi otryadlar **To'qmoq** va **Pishpek** qal'alarini bosib oldi va vayron qildi. 1861 yil podsho **Aleksandr II** ishtirok etgan saroy kengashida qo'qon xonligiga qarshi hujum harakatlarini kuchaytirish va uning ichkari hududlarga kirish masalalari ko'rib chiqildi. Xonlikni bosib olish uchun yanada ko'proq harbiy kuchlar safarbar etiladi. Natijada shu yilning o'zidayoq **Oqsuv**, **Pishak**, **Choldevor** qal'alari ruslar tomonidan bosib olinadi.

1864 yilga kelib harbiy harakatlari yanada shiddatli tus oldi. Xonlikning ichkari hududlariga suqulib kirayotgan chor qo'shinlari oldida Avliyo ota, Turkiston, Chimkent, Toshkent kabi qudratli harbiy kuchga va muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan shaharlar turardi. 1864 yil 1 may kuni Avliyootaga yetib kelgan polkovnik Chernyayev otryadlari shaharlarga qarshi shiddatli janglar olib berdi. Vatan himoyachilarining qattiq qarshiligiga qaramay shu yilning 4 iyunida ruslar tor onidan bosib olindi. 4 iyulda Chinoz, 11 iyulda esa

Manket bosib olindi. Orenburg yo'nalishi bo'yicha harakat qilayotgan polkovnik Verevkin otryablari 1861 yil Turkiston shahrini qamal qildi. qattiq janglardan so'ng 12 iyunda Turkiston shahri ham ruslar tomonidan bosib olindi. Navbatdagi shahar Chimkent edi. Chimkent shahri ikki yo'nalishni birlashtiruvchi nuqta sifatida ham muhim ahamiyatga ega bo'lsa, vatan himoyachilari uchun xonlikning ichkari hududlariga ruslarning kirib kelishiga to'siq bo'luvchi so'nggi kuchli tayanch edi. Chimkent uchun jangga bosqinchilar ham, himoyachilar ham qattiq tayyorgarlik ko'radilar. Avliyo ota va Turkistondan kelgan harbiy kuchlari iyul oyida Chimkentga hujum boshlaydilar. Vatan himoyachilari rus bosqinchiligiga qarshi kurashlarga rahbarlik qilgan eng mahoratli sarkarda Mullo Aliquli Amirlashkar boshchiligida ruslarga qoqshatqich zarba beradi va 22 iyul kuni mag'lubiyatga uchragan rus qo'mondonlari sulh so'rab Aliquli Amirlashkargi murojaat qiladi. Amirlashkar ularga Oqmachit, Avliyoota, Turkiston shaharlarini qaytarish va 200 ming tillo tovon to'lash sharti bilan omonlik beradi. Biroq ruslar ikki oy davomida qaytadan kuch to'plab, Chimkentga qayta hujum qiladi. Shiddatli kechgan muxorabada ruslarning zamonaviy qurollari ustunlik qilib, himoyachilarni mag'lubiyatga uchratadi. 22 sentabr kuni **Chimkent** bosib olinadi. 1864 yilning kuzida qo'qonga qaytgan Aliquli davlat ishlari mashg'ul bo'ladi. 1 oktabrda general Chernyayevning Toshkentga hujum qilganligi haqidagi habar qo'qonga yetib borishi bilan oq 10 ming kishilik qo'shin bilan Toshkent mudofaasiga o'tiradi. Bu vaqtda esa toshkentliklar Kush parvonachi va Mirzo Axmad boshchiligida ruslarga qattiq zarba berib, ularni Chimkentga qochishga majbur qiladi. Toshkentga yetib kelgan Aliquli Amirlashkar bu yerda bir muncha vaqt bo'lib, Toshkent qal'asini mustahkamlash va ta'mirlash ishlarini amalga oshiradi. 4-6 dekabr kunlari esa ruslarni g'afllatda qoldirib 10 ming kishilik qo'shin bilan bu vaqt ruslar qo'lida bo'lgan Turkistonga qarashli **Ikonga** yurish qilib, yuz boshi Serov boshchiligidagi otryadni mag'lubiyatga uchratadi. Aliqulining bu yurishi rus generallari tomonidan urushlar davridagi eng ajoyib harbiy sam'at sifatida e'tirof

edilgan edi. Keyingi oylarda Amirlashkar tashqi siyosat va elchilik ishlari bilan mashg'ul bo'lib turgan vaqtda rus harbiylari Toshkentni bosib olishga tayyorgarlik qurayotgan edilar. Avvalgi mag'lubiyatdan alamzada bo'lgan rus generali M.G.Chernyayev 1865 yilning aprelida Toshkent bekligiga qarshili va shaharni suv bilan ta'nunlovchi Niyozbek qal'asiga hujum qiladi. Ruslar bilan hozirgi qitray tumanidagi Do'mnon, Uymovui atroflarida bo'lib o'tgan qisqa to'qnashuvlardan so'ng Niyozbek qal'asi bosib olinadi. Bu voqea 29 aprelda sodir bo'lgan va bunda shaharlik ayrim xotin kimsalar ruslarga yordam ko'rsatgan edilar. Bosqinchilar shaharga kiradigan suvni Qurchiq daryosiga burib yuboradilar. Bu habar qo'qonga yetishi bilan Aliquli Amirlashkar barcha harbiy kuchlarni olib Toshkent mudofaasiga o'tibadi. U Toshkentning Mingo'rluk mavzesiga 8 may kechasi yetib keladi va ortiqcha tayyorgarliklarsiz 9 may erta tongdanoq ruslarga qarshi jinglarni boshlab yuboradi. Salor arig'i atroflarida bo'lib o'tgan jangda mudofaachilar dastlab ruslarga qattiq zarba berib ularni chekinishga majbur qiladilar, kunning o'rtalariga yaqin ruslar zambaraklardan o'q o'tib jangni boshlaydilar. Aliquli ham keyingi yillarda takomilla-shirilgan xonlik zambaraklarining ruslarga qarshi o'q o'tishlarini shaxsan o'zi boshqarib boradi. Shu vaqtda uning yaqinida ruslarning zambarak snaryadi portlaydi va Amirlashkar og'ir yarador bo'ladi. Kunning ikkinchi yarmida u vafot etadi va bundan habardor bo'lgan fitnachilarning qirg'iz va qipchoq sarbozlari jang maydonini tashlab ketadilar. Mudofaa ishlarining butun og'irligi shahar aholisi ustiga tushadi. Shahar ulamolarning say-harakatlari bilan Buxoro amridan so'ralishi ham natijasiz tugaydi. Shaharliklar bosqinchilarga qarshi qattiq kurash olib boradilar. Biroq kuchlarning teng emasligi, oziq-ovqat va suvsizlik, qurol-yarog'larining kamligi mudofaachilarning mag'lubiyatiga sabab bo'ladi. Ruslar 1865 yilning 16-17 iyun kunlari shiddatli janglar qilib, Toshkent shahrini bosib oladilar. Ruslar tumanidan bosib olingan joylarning barchasi Rossiya mulki e'yebe lon qoladi.

Jizzaxning bosib olinishi va erjar yonidagi mag'lubiyat amir Muzaffarxonning K.P. Fon Kaufman bilan sulh shartnomasi tuzish fikriga olib keldi va u Kaufmanga sulh shartnomasi imzolashni taklif qildi. Biroq, Kaufman amir Muzaffar oldiga og'ir shartlarni qo'yguch, sulhdan umidini uzgan amir Muzaffar Turkiya sultoni Abdulazizxonga, Afg'oniston amiri Sheralixonga va Turkmanlarga o'z elchilarini yuborib, Rossiyaga qarshi kurashda harbiy madad so'radi. Biroq bu elchiliklar ijobiy natijaga erisha olmadilar. Fon Kaufman Buxoro amiriga qarshi harbiy harakatlarni davom ettirib 1868 yil 1 may kuni Samarqandga qarshi kurash boshladi. Amirlik Rossiya imperiyasi harbiy qo'shinlari o'rtasidagi jang Samarqand yonidagi Cho'ponota tepaligida bo'lib o'tdi. qattiq va shiddatli tarzda kechgan harbiy to'qnashuvdan so'ng, 2 may kuni Samarqanda shahri ruslar tomonidan bosib olindi. O'rta Osiyodagi yuz berayotgan voqealarni kuzatib turgan chet el ommaviy axborot vositalari bu voqealarni o'z matbuotlarida yoritib o'tdilar. Ulardan birida ruslar Samarqandni bosib olishi butun urushlar tarixida eng katta shovqshuvli voqea bo'ldi. Jahongir Temur paytaxtning bosib olinishi rus qurolining qudrati deya baholangan bo'lsa, Samarqandning ruslar tomonidan bosib olinishi halqlarimiz uchun juda katta yo'qotish bo'ldi. Garchi amir qo'shinlari mag'lubiyatga uchragan bo'lsalarca, halq urushni davom ettirish va bir temchi qonlari qolguncha dushmanga qarshi kurashga harakat qiladilar. Samarqanda shahrini qaytarib olish uchun jang Zirabuloqda bo'ladi. Zamonaviy qurol-yarog'lar va 8000 dan ortiq qo'shinga ega bo'lgan Kaufman amir Muzaffar qo'shinlari bilan shiddatli janglar olib borishga majbur bo'ladi. Buxoroliklar Zirabuloq jangida katta qaxramonliklar ko'rsatishga qaramay mag'lubiyatga uchraydilar. Zirabuloqda janglar davom etayotgan bir paytda qarshi, Kitob va Shahrisabz beklari o'z qo'shinlari bilan Samarqandliklarga yordamga yetib keladilar va Samarqandda qoldirgan rus garnizonini mag'lubiyatga uchratadilar. Bundan habar topgan Kaufman zudlik bilan Samarqandga yetib keladi va vatan himoyachilariga qarshi kurash boshlaydi. 1868 yilning 2 iyunidan boshlangan Samarqand

qo'zg'olomda Kitob Begi Bobobek va Shahrisabz begi Jo'rabeklar katta jasorat ko'rsatadilar. Bu qo'zg'olon rus qo'shinlari tomonidan 8 iyunda bostiriladi va juda ko'p bequnoh shahar aholisi qirg'in qilinadi. Samarqanda va Kattaqo'rg'onning bosib olinishi, Cho'ponotp va Zurbuloqdagi mag'lubiyatlardan so'ng amir Muzaffar 1868 yil 23 iyunda general-gubernator Fon Kaufman bilan sulh tuzishga majbur bo'ladi. Bunga ko'ra amirlik o'z musaqilligini yo'qotib, Samarqand, Kattaqo'rg'on, Zarafshon daryosining yuqori oqimidagi yerlardan mahrum etiladi va 500 ming oltin to'lasiga, mustaqil tashqi siyosat yuritmaslikka majbur etiladi. Bu voqealar lan so'ng amirning katta o'g'li Abdunalik to'ra Jo'rabek, Bobobek, Sulton Sodiqlar bilan birgalikda ruslarga qarshi qat'iy kurash olib boradilar. Ruslarga va amir Muzaffarga qarshi qaratilgan bu kurash rus harbiylar tomonidan bostiriladi. Buxoro amirligi esa bundan buyon Rossiya imperiyasining vassal davlatiga aylanadi.

Xiva xonligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlar XIX asrning 30 yillari oxiridan boshlandi. Petri I tomonidan uyushtirilgan harbiy ekspeditsiyaning mag'lubiyatga uchraganligi bu davrga kelganda ham rus hukumatiga tinchlik bermasdi. Ular o'zbek xonliklariga qilinadigan hujumlarining dastlabkilaridan birini Xiva xonligiga qarshi qaratishga intilib, 1839 yil boshlarida Orenburg general al-gubernatori graf Perovskiy boshchiligida Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlarni boshlab yubordilar. Biroq bu harbiy harakat Xivaliklar tomonidan mag'lubiyatga uchratildi va graf Perovskiy shahmandalarcha ortga qaytishga majbur bo'ldi. Natijada rus hukumati harbiy-siyosiy doiralari tomonidan Xiva xonligi "Bo'ysunmagan O'rti Osiyo jazoiri" deya e'tirof etildi. Bundan xulosa chiqagan rus hukumati Xiva xonligini bosib olishga shishilmadi. 1868 yil Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligi bo'ysundirilgach, Xiva xonligi imperiyaga qarashli uchta harbiy okrug-Turkiston, Orenburg va Kavkaz harbiy okruglari qurshovida qoldi. Shuningdek "Orol" harbiy flotiliyasi ham kuchaytirilgan holda Xiva xonligiga qarshi bo'lish mumkin bo'lgan

janglar uchun tayyorlab qo'yildi. Xonlikka qarshi harbiy harakatlarni boshlashdan avval rus harbiylari xonlikka elchilik barcha yo'llar, joylar, xonlikning harbiy qudrati va imkoniyatlarini batafsil o'rganib chiqdilar. Xonlikka qarshi harbiy harakatlar uchun 12 mingdan ortiq harbiy askarlar tayyorlandi. Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlar 1873 yil bahorida boshlandi. Bu yurishda ishtirok etayotgan barcha harbiy kuchlarning bosh qo'mondoni etib general-gubernator Fon Kaufman belgilandi. Bu harbiy harakatlarda ishtirok etayotgan Orenburg harbiy okrugi qo'shinlariga general Verevkin, Mingqishloq o'ryadiga polkovnik Lomakinlar boshchilik qilishdi. "Orol" flotilyasiga qarashli "Samarqand", "Perovskiy" kemalari va uchta barcha ham yurishlarda ishtirok etdi. General Kaufman ushbu harakatlarini boshlar ekan bunga bahona qilib Xiva xoni Muhammad Rahimxon II tomonidan xonlik hududlarda mavjud ruslardan iborat qullarni ozod qilmasligini ko'rsatadi. Ruslarning hujumi haqida habar eshitish bilan o'q xon amaldorlar bilan mashvarati o'tkazadi va Kaufmanning yo'lini to'sish uchun Maunurod devonbegini qo'shin bilan jo'natadi. qo'ng'iroq yo'nalishi bo'yicha hujum qilayotgan general Verevkinga qarshi esa Eltuzar inoq jo'natiladi. Xiva xonligi sarbozlari va ruslar o'rtasida dastlabki to'qnashuv 10-11 may kunlari Uchuchoq yaqinida bo'lib o'tadi va devonbegi qo'shinlari mag'lubiyatga uchraydi. 18 mayda esa Kaufman qo'shinlari Amudaryodan kechib o'tadi. Boshinchilar hujumini kuchaytirib berib, 23 may kuni Xazorasqal'asini egallab oladilar. qat'iq janglardan so'ng birin-ketin qo'ng'iroq, Xo'jayli va boshqa qal'alar bosib olinadi. 1873 yil 29 may kuni esa xonlik poytaxti Xiva shahri ham ruslarga taslim bo'ladi. Bu vaqtda mag'lubiyatga uchrayotganligini payqagan Muhammad Rahimxon II Izmishur tarafga qochib ketgan edi. Xonning nomidan muzokaralar olib bormoqchi bo'lgan Otajon to'ra va Amir to'ralarni Kaufman qaytaradi va faqatgina xon bilan muzokaralar olib bormoqchi ekanligini bildiradi. Bu orada xon saroyi talon-taroj qilinib, ko'plab qimmatbaho boyliklar, nodir qo'lyozmalar imperiya markaziga jo'natiladi. General Kaufman va Muhammad Rahimxon II

o'rtasida muzokaralar Gandimiyen qishlog'ida o'tkaziladi. Gandimiyen shartnomasi deb nom olgan bu hujjatga asosan Xiva xonligi Rossiya imperiyasining vassaliga aylantiriladi va xon huzurida saroy amaldorlari va rus qo'mondonlaridan iborat kengash (devon) tuziladi. Bu devon Xiva xonligining barcha sohalari faoliyatini kuzatib borishi va nazorat qilishi lozim edi. Shuningdek, shartnomaga ko'ra Xiva xoni siyosiy huquqlaridan va tashqi mustaqil siyosat yuritishdan mahrum etildi, quyi Amudaryoning o'ng sohilidagi yerlar Rossiya mulki deb e'lon qilindi va bu yerda Rossiyaga qarashli Amudaryo bo'limi tashkil etildi. Xonlikka 2 million 200 ming so'm miqdorda tovon puli to'lash yuklatildi. Shu tariqa Xiva xonligi ham Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati yo'lida bo'ysundirildi.

Xiva xonligi bosib olingach, xonlikka qarashli bo'lgan hududlarda yashovchi turkman qabilalariga ham tovon puli to'lash yuklatildi. Tovon miqdori turkmanlarga 310500 so'm bo'lsa, yoxmutlarga 106 ming so'm kurnush miqdorida belgilandi. Tovon pulini to'lashdan bu urug'lar va qabilalar bosh torta boshladi. Bunga javoban esa rus hukumati tovon puli to'lashdan bosh tortgan oilalarning mol-mulklarini talash va barcha oila a'zolarini qirib tashlash haqida ko'rsatma berdi va turkmanlarga qarshi jazo otryadlarini kuchaytirdi. Bu jazo otryadlariga general Golovochev boshchilik qildi. Tovon to'lashdan bosh tortib o'z joylaridan ko'chib ketayotgan turkmanlar 1873 yil 9 iyul kuni general Golovochev qo'shinlariga olmachi ariq mavzesida duch kelib qoldi va barchasi qirib tashlandi. Bu barcha turkmanlarga qattiq g'azab uyg'otdi. Ular Xiva xonligi bilan aloqalarini uzdilar va ruslarga qarshi oxirigacha kurashishga qasamyod qildilar. 14 iyuldan 15 iyulgacha kechasi jazo otryadlari turkmanlar turgan joyga hujum uyushtirdilar 700 ga yaqin kishini o'ldirdilar. 17 iyul kuni Kukchuk mavzesida 3000 aravada cho'lga ketayotgan karvon odamlari ham rus jallodlari tomonidan qirib tashlandi. Turkmanlarning ruslarga qarshi g'alayonlari rosmama milliy-ozodlik harakteridagi kurash tusini oldi. Katta harbiy kuchlar bilan rus hukumati turkmanlarga qarshi kurashni 1881 yilgacha davom ettirish majbur bo'ldi. Bundan katta

harbiy tajribaga ega bo'lgan rus generali Skobelev o'zining shafqatsizligi bilan nom chiqardi. U turkmanlarning Gukdepe (Ko'ktepa) qal'asini yer bilan yakson qildi va harbiy jazo ekspeditsiyasi vaqtida 40000 kishini qatl qildirdi. Shu tariqa o'z erki uchun kurashgan turkman halqi ham zo'rlik bilan rus imperiyasi hukmronligiga bo'sundirildi.

Bu davr mobaynida qo'qon xonligida ham siyosiy keskinliklar saqlanib qoldi. Turkiston general-gubernatorligi Qo'qon xonligini Rossiyaning vassaliga aylantirish siyosatini ilgari surdi va 1868 yil 13 fevral kuni polkovnik Shaufusni qo'qon xoni Xudoyorxon bilan shartnoma imzolash uchun muzokaralarga yubordi. Shu kuni tuzilgan shartnomaga ko'ra qo'qon xonligi Rossiya imperiyasining vassal davlatiga aylantirildi. Bu shartnomaning imzolanishi xonlikda katta noroziliklarning boshlanishiga sabab bo'ldi. Bir tomondan siyosiy keskinlik, ikkinchi tomondan soliqlarning oshib ketishi oqibatida yuzaga kelgan iqtisodiy qiyinchiliklar halqning Xudoyorxondan noroziligining oshib ketishiga sabab bo'ldi. Xudoyorxonga qarshi qurolli kurashga aylanib ketgan harakatga Po'latxon nomi bilan mashhur bo'lgan Mullo Isxoq Xasan o'g'li boshchilik qildi. Tarixchi X. Bobobekov Po'latxon qo'zg'olonining borishini uchta davr va olti bosqichga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi. Bunga ko'ra birinchi davr 1873 yil bahoridan 1875 yil avgustigacha ikkinchi davr - 1875 yil avgusti 1876 yil fevralgacha; Uchinchi davr 1876 yil mart-dekabr oylarini o'z ichiga oldi. 1873 yil bahorida asosan qirg'izlardan iborat qo'zg'olonchilar qipchoqlar bilan birgalikda xonga qarshi harakatlar olib bordilar. 1874 yil bahoriga kelib qo'zg'oloniga o'troq aholi ham qo'shildi va qo'qon xonligining turli viloyatlarida qo'zg'olonlar avj olib ketdi. Bahor va yoz oylarida kuchaygan qo'zg'olon kuz oylariga kelib bir oz susaydi, qo'zg'olonning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari bo'lgan dexqonlar xo'jaligi ishlari bilan band bo'ldilar va qo'zg'olonning susayishiga sababchi bo'ldilar. 1875 yil bahoriga kelib yana avj oldi. Endi qo'zg'oloniga rahbarlik vazifalarini Xudoyorxonning nabirasi Nazarbek va Po'latxon bajara boshladilar.

qaratgin va O'zgan atroflarida harakat qilayotgan qo'zg'olonchilarga qarshi Xudoyorxon Abdurahmon Oftobachi, Iso Avliyo va Sarimsoqlar boshchiligida qo'shin jo'natdi. Biroq yuborilgan qo'shin Abdurahmon Oftobachi va Iso Avliyo boshchiligida qo'zg'olonchilar tomoniga o'tib ketdi. 1875 yilning 18 iyulida esa xonning o'g'li Nasriddinbek ham qo'zg'olonchilar tarafiga o'tdi. Yuzaga kelgan qaltis vaziyat Xudoyorxonni general Kaufmandan yordam so'rashga majbur qildi. qo'zg'olonchilar tomonidan O'sh, Asaka, Namangan, Andijon bosib olindi. 20 iyulda esa xonning ukasi Sulton Murodbek ham qo'zg'olonchilar tarafiga o'tib ketdi. Shu kuni xon yordam so'rab Kaufmanga maktub bitdi. Biroq ruslarning tezda yetib kelmasligiga ishonmagani uchun qochib ketish harakatiga tushdi. 22 iyulda xonning ikkinchi o'g'li Muhammad Aminbek ham qo'zg'olonchilar tarafiga o'tib ketdi. Xudoyorxon A.A. Vaynberg va M.D. Skobelevlar ham oxligida qo'qondan Xo'jandga qochdi va u yerdan Toshkentga keldi. U kaufman bilan uchrashgandan so'ng Orenburgga jo'natildi. Keyinchalik u yerdan qochishga muvaffaq bo'lgan Xudoyorxon xajga bordi va ortga qaytishda 1886 yilda Afg'onistonda vafot etdi. Po'latxonni qo'llab quvvatlagan va u tomoniga o'tgan harcha sarkarda va amaldorlar, xonning o'g'illari va qarindoshlari Po'latxonni «qalihal» deb tan olgan edilar. Biroq xon qochub ketgach, taxtga Nasriddinbek o'tirdi. Bu esa Po'latxonning Nasriddinbekka qarshi kurash boshlashiga sabab bo'ldi. Xonhkdagi kuchlar ikki qismga ajralib qoladi. Yuzaga kelishi muqarrar bo'lib qolgan fuqarolar urushining olini olish maqsadida Abdurahmon Oftobachi kuchlarni birlashtirish va ruslarga qarshi kuyish maqsadida g'azavot urushi e'lon qiladi. Po'latxon bu kurashga ochiqdan-ochiq qarshi chiqmasada, o'zining katta janglardan torta boshladi. Xonga va amaldoga qarashli bo'lgan yer-mulklarni halqqa bo'lib hera boshladi. Bu esa xonlikda Po'latxonning ha-biy-siyosiy mavqei kuchayishiga sabab bo'ldi. Shu bilan birga milliy-ozodlik kurashlari ham olib borildi. Kurashlar natijasida Toshkentdan 40 km mas'ofada bo'lgan Parkentgacha bo'lgan yerlar ruslarda ozod etildi. Bundan qattiq tashvishga tushgan rus

hukumati 1875 yil 9 avgusti qo'qon xonligiga qarshi urush e'lon qildi. Bu kurashda Kaufman «bo'lib tashla, hukmronlik qil» aqidasi-ga amal qildi. 1875 yil 22 sentabr kuni Marg'ilonda Nasriddinbek va Kaufman o'rtasida shartnoma imzolandi. Nasriddinbek o'zining Rossiyaga tobe ekanligini bildirdi. Bu shartnomada ko'zda tutilishicha, Sirdaryoning o'ng sohilidagi yerlar, Namangan, Chust Rossiya ixtiyoriga o'tdi va xonlik 2 million so'm tovon to'lash majburiyatini oldi. Bu yerda tashkil etilgan Namangan bo'liniga M.D.Skobelev boshliq etib tayinlandi. Bu voqealardan so'ng qo'zg'olonchilar yana Nasriddinxonga qarshi kurashni kuchaytirib yubor-dilar. qo'zg'olon eng kuchaygan Andijon shahriga ruslar hujum uyushtirdilar va 2 sentabrdan 5 oktabrgacha bo'lib o'tgan janglardan so'ng shahar qonga botirildi. Valixon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar qo'qonni ishg'ol qildilar, Nasriddinxon bu yerdan qochib ketdi. Botir To'ra va Iso Avliyo Namangauni ozod qilish uchun kurashdilar. Keyingi kunlarda qo'zg'olonchilar tomonidan Belyjchi, Andijon, Marg'ilon, O'ratapa, qo'rg'ontepa va boshqa joylar egallab olinib, bu yerlarda Pulatxonning hukmronligi o'rnatildi. Rus hukumati qo'qonda bo'layotgan voqealarni duxshat bilan kuzatib turardi. Ular qo'zg'olonchilarga zarba berish va xonlikni qo'lga kiritish maqsadida «Ikki suv orasi operatsiyasi» nomli tadbir ishlab chiqidilar. Bunga ko'ra qo'zg'olonchilarni Norin va qoradaryo oralig'ida o'rab olib, mag'lubiyatga uchratish ko'zda tutilgan edi. Asosiy zarba esa Andijonga qaratilgan edi. 1876 yil 8 yanvarda rus qo'shinlari general Skobelev boshchiligida Andijonga yurish boshladi. Shu yilning yanvar-fevral oylarida bo'lib o'tgan janglar natijasida qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchratildi. 18 fevraldan 19 fevralga o'tar kechasi Po'latxon xoinlar tomonidan ushlab o'indi va rus xukumatiga topshirildi. 1 mart kuni esa Marg'ilon Bozorida dorga osildi. Kaufmanning Skobelevga bergan ko'rsatmasiga ko'ra qo'qon xonligi butunlay tugatildi va uning o'rnida Turkiston general gubernatorligiga qarashli Farg'ona viloyati tashkil etildi. Shu tariqa asrlar davomida mavjud bo'lib turgan qo'qon xonligi davlat sifatida tarix sahnasidan butunlay o'chirildi va uning davlatchilik faoliyatiga

barham berildi. XIX asrning o'rtalaridan faollashgan Rossiya imperiyasining mustamlakachilik harbiy bosqinchilik siyosati natijasida ikki o'zbek xonligi Rossiyaning vassal davlatlariga aylantirildi va bu yerlarda mustamlaka idora usuli qaror topdirildi.

1867 yilda harbiy vazir Milyutin Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Vaqtli Nizom loyihasini podsholik vazirlar qo'mitasi taqdim etdi va bu qo'mita tomonidan tasdiqlangan ushbu loyiha qonun sifatida kuchga kiritildi. Bunga ko'ra markaziy fuqarolik va harbiy boshqaruv tizimi to'raligicha general gubernator ko'liga topshirildi. U ayni vaqtning o'zida Turkiston harbiy okrugi bosh qo'mondoni ham edi. Markaziy davlat boshqaruvidan boshqaruvning eng quyi pog'onalarigacha hokimiyat harbiy qo'liga topshirildi. Bu boshqaruv tizimi Turkiston o'lkasi va aholisini har tomonlama mustamlakachilik siyosatiga solish bilan mashg'ul bo'ldi va ayrim o'zgarishlar bilan 1917 yilga qadar davom etdi.

Turkiston general-gubernatorligida joriy qilingan boshqaruv usuli mahalliy aholi ustidan to'la nazorat qilish imkonini bera oladigan tarzda qilib tashkil etilgan edi.

1867 yil iyulda tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligi imperiya harbiy vazirligi nazorati ostida bo'lib, u tarkibiy jihatdan viloyatlar, uezdlar va volostlarga bo'lingan edi. XX asr boshlariga kelib Turkistonda "general-gubernatorlik" boshqaruv tizimini to'raligicha qaror topdi.

1886 yilga qadar Turkiston o'lkasi (1886 yilgacha Turkiston general - gubernatorligi) quyidagi to'rtta "Boshqaruv to'g'risidagi vaqtli Nizom" loyihalari asosida, jumladan

1. Sirdaryo va Yettisuv viloyatlari - 1867 yilgi Vaqtli Nizom asosida;
2. Zarafshon okrugi - Turkiston general - gubernatorligi birinchi gubernatori general K.P fon Kauffman tomonidan 1868 yilda ishlab chiqilgan Vaqtli Nizom asosida;
3. Amudaryo bo'limi - 1874 yilda ishlab chiqilgan Vaqtinchalik tartiblar asosida boshqarilgan bo'lsa, shu o'rinda yana bir hujjat haqida

ham ma'lumotlar keltirib o'tiladi, ya'ni, 1873 yil 26 avgustda K.P fon Kaufman "Amudaryo okrugini boshqarish to'g'risida vaqtili Nizom"ni tasdiqladi. Bu Nizomga ko'ra Amudaryo bo'limida Rossiya imperiyasi hokimiyatini ta'nanlovchi lavozim egasining xizmat vakolatlari va majburiyatlari, Amudaryo bo'limining ma'muriy-hududiy bo'linishi, boshqaruv apparatining tuzilishi, boshqaruvdagi amaldorlarning xizmat vaziflari kabilami tartibga solish belgilab qo'yilgan edi.¹⁷⁶

4. Farg'ona viloyati – 1873 yilgi tasdiqlanmagan Nizom loyihasi asosida boshqaruv amalga oshirilgan.¹⁷⁷

Markaziy o'лка boshqaruv general gubernatori, uning Kengashi va mahkamasidan iborat bo'lgan.

Turkiston general gubernatori o'z qo'lida harbiy va fuqarolik hokimiyatini birlashtirgan edi. Ayni vaqtning o'zida u podsho noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni, Yettisuv kazak qo'shinlari qo'mondoni, bosh mirshab va bosh prokuror vazifalarini ham o'z qo'lida birlashtirgan edi.

Turkiston general gubernatori Rossiyaga vassal hisoblangan Buxoro amirhigini Rossiya imperator siyosiy agentligi (1885-1917) va Xiva xonligini Amudaryo bo'limi (1873-1918) boshliqlari orqali nazorat qilingan. O'лка boshqaruvning eng dolzarb masalalari general gubernatorlik kengashi tomonidan hal etilgan. Bu kengash o'z tarkibiga harbiy guernator, sud palatasi raisi, prokuror, okrug sh'abi boshlig'i, general gubernator yordamchisini kiritgan edi.

¹⁷⁶ Шваблов М. Статус Хивинского эмирата в составе Российской империи. <http://xovrim.uz>

¹⁷⁷ Шваблов М.Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в. разносторонняя история Петербурга и Ташкента. <http://shah.uz>

Shuningdek, markaziy boshqaruvda to'rt mahkamadan iborat general gubernator mahkamasining ham o'zmi katta bo'lgan. Birinchi bo'lim ma'muriy va nazorat ishlarini, ikkinchi bo'lim bosh boshqarmaning moliyaviy xo'jalik ishlarini, uchinchi bo'lim soliqlar, shaharlar mablag'lari va boshqaruvga doir loyihalar tayyorlash ishlarini nazorat qilgan bo'lsa, to'rtinchi bo'lim mahsus bo'lim bo'lgan. Bu bo'lim 1886 yilgacha faoliyat yuritgan va harbiy hamda adliya vazirlilari ko'rsatmalariga ham amal qilmagan. General gubernatorning diplomatiya idorasi Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Afg'oniston va Qoshg'ar bilan munosabatlarini muvofiqlashtirish ishlari bilan shug'ullangan. General gubernator mahkamasi ixtiyorida Turkiston ommaviy kutubxonasi, Toshkent muzeyi, markaziy arxiv.

«Turkestanskiye vedomosti» va «Turkiston viloyatining gazeti» gazetaları va bosmaxona ham bo'lgan.

Turkiston o'lkasi markaziy bosh boshqarmasida general gubernatorga ho'ysunmaydigan adliya, moliya, zirotat va davlat mulklari vazirliklariga qarashli idoralar ham bo'lgan va ular to'g'ridan-to'g'ri podshoga ho'ysungan. Turkiston general gubernatorligi beshta viloyatdan iborat bo'lib, ular Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand, Yettisuv va Kaspiyorti viloyatlari edi. Viloyatlar podsho tomonidan tayinlangan harbiy gubernatorlar ixtiyorida bo'lgan. Bir vaqtning o'zida ular viloyat harbiy qo'shinlari qo'mondoni vazifasini ham bajarganlar. Viloyatdagi ma'muriy, politsiya va sud hokimiyatlari ham harbiy gubernatorlarga ho'ysungan.

Viloyatlar o'z navbatida uezdlarga bo'lib beshqarilgan. Uezdlar uezd boshliqlari tomonidan idora etilgan. Viloyatlar tarkibi quyidagi tartibda bo'lingan.

Sirdaryo viloyati Toshkent, Avliyoota, Kazalinsk, Perovsk, Chimkent;

Farg'ona viloyati Marg'ilon, Andijon, O'sh, Qo'qon, Namangan;

Samarqand viloyati Jizzax, Xo'jand, Samarqand;

Yettisuv viloyati Verniy, Kopal, Lersin, Pishpak, Prjevalsk;

Kaspiyorti viloyati Ashxobod, Krasnovodsk, Mang'ish oq, Marv, Tajan, uezdlariga bo'lingan

Balardan tashqari Turkiston general gubernatorligi tarkibiga kiruvchi Amudaryo bo'limi ham mavjud bo'lib, u 1873 yilda Rossiya imperiyasi va Xiva xonligi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng Xiva xonligidan tartib olingan hududlarda tashkil qilingan. Amudaryo bo'limi – Turkiston general- gubernatorligi tarkibidagi ma'muriy-hududiy birlik (1873-1917 yy). Rossiya podsho hukumati Xiva xonligini bo'ysundirgach (1873 y), Amudaryoning so'l qirg'og'ida yashovchi qoraqalpog'lar xonlik tarkibida qoldi, o'ng qirg'og'idagilar esa imperiya tobe'ligiga o'tkazildi. Bu joyda 1873 yilda Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi Amudaryo okrugi, 1874 yildan

Amudaryo bo'limi tashkil etildi. 1886 yilga kelib, Amudaryo bo'limi Sirdaryo viloyatiga kiritildi. Bo'lim hududida 95 ming qoraqalpoq, 55 ming o'zbek, 40 ming qozoq va 16 ming turkman istiqomat qilgan. Amudaryo bo'limi SHo'roxon va Chimboy degan ikki qismdan iborat bo'lib, Biybozor, To'rtko'l, Tomdi, Shayx Abbas Vali, Mingbuoq, Soriboy, Chimboy, Nukus, Davqaron, Ishim, Naupir, Ko'kko'l, Qo'ng'iro't, Toldi va Kegayli (bo'lis)larni o'z ichiga olgan. Amudaryo bo'limining yer maydoni 111,5 ming km² ni tashkil qilgan.

1868 yilda Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlar natijasida buxoro amirligidan tortib olingan hududlarda tashkil qilingan **Zarafshon okrugi** alohida maxsus okrug statusiga ega bo'lgan, bunday mavqega ega okruglar Rossiya imperiyasida 2 ta bo'lgan (ikinchisi Chernomorsk okrugi). Uezdlar uchastkalariga bo'lib idora qilingan. Uchastkalar esa o'z navbatida mahalliy ma'muriy amaldorlar (oqsoqollar, mingboshilar, biylar) boshqaradigan ma'muriy hududlarga bo'lingan.

Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Turkiston general gubernatorligi xaritasi

Buxoro amirligi, Xiva Qo'qon xonliklari mustaqil davlatlar bo'lib, XIX asrning 60-70 yillarida uzoq davom etgan harbiy to'qnashuvlardan so'ng Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olindi. 1867 yilda imperiya tomonidan bosib olingan o'zbek xonliklari hududlarida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Bu davrda O'rta Osiyoga turkibida Rossiya geografiya jamiyati olimlari va mutaxassislari bo'lgan bir necha o'nlab elchiliklar, ekspeditsiyalar yuborilgan holda o'zbek xonliklarining tabiiy va siyosiy xaritalarini yaratish masalasi ham qo'yilgan bo'lib, kartografiya va harbiy topografiya sohaslarida bir qator ishlar amalga oshirildi. O'rta Osiyoning barcha hududlari, jumladan Orol dengizi va uning atroflari ham tadqiq qilindi va bu borada ma'lum natijalarga erishildi. Biroq bu

xaritalar orasida amerikalik sayohatchi Yudjin Skayler tomonidan yaratilgan O'rta Osiyo xartasi alohida o'rin tutadi.

Yudjin Skaylerning Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Turkiston general gubernatorligi tasvirlangan xartasi. 1875 yil.

O'zbek xonliklarining shu vaqtdagi hududlari va Turkiston general - gubernatorligiga qarashli bo'lgan joylar keyinchalik

amerikalik diplomat, yozuvchi, olim va sayohatchi Yudjin Skayler tomonidan XIX asrning so'nggi choragida xartalashtirilgan. 1873 yilda AQSH diplomatik idorasining kotibi sifatida Sankt-Peterburgda faoliyat olib berayotgan Yudjin Skayler (1840-1890 yy) rus hukumatining taklifi bilan O'rta Osiyoga sayohat qiladi.

8 oy davom etgan sayohati davomida Yudjin Skayler juda katta hajmdagi geografik ma'lumotlar to'plash bilan birga o'zining ilmiy izlanishlari yuzasidan AQSH Davlat departamentida ilmiy ma'ruza qildi. Keyinchalik uning ma'ruzasi va to'plagan ma'lumotlari umumlashtirilgan holda 1876 yilda AQSH va Buyuk Britaniyada ikki jildlik kitob tarzida nashrda chiqarildi¹⁷⁸.

Yudjin Skaylemling Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi va Turkiston general gubernatorligi tasvirlangan xartasi esa 1875 yilda alohida bosib chiqarildi.

1. Sirdaryo viloyati

Sirdaryo viloyati 1867 yil 11 (23) iyulda rasman tashkil etilgan. hududlari asosan Rossiya imperiyasi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng bosib olingan va Qo'qon xonligidan tortib olingan yerlarda tashkil etilgan, viloyatning ma'muriy markazi Toshkent shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 452840,0 vyorst² (504700 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga ko'ra 1478398 kishidan iborat bo'lib, aholisining asosiy ko'pchilik qismini asosan o'zbeklar, tojiklar va qozoqlar tashkil qilgan.

¹⁷⁸ Юджин Скайлер. "Турнестран: сведения о туркестане и Русской Туркестане. Контатт. Бухара и Коканд". 1876.

Sirdaryo viloyati xaritasi

2. Farg'ona viloyati

Farg'ona viloyati 1876 yil 5 (17) mart kuni rasman tashkil etilgan, hududlar asosan Rossiya imperiyasi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng bosib olingan va Qo'qon xonligidan tortib olingan yerlarda tashkil etilgan, viloyatning ma'muriy markazi Skobelev (Farg'ona, Qo'con) shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 121141,0 vyozi² (160141 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga ko'ra 1572214 kishidan iborat bo'lib, aholisining asosiy ko'pchilik qismini asosan o'zbeklar va tojiklar tashkil qilgan.

Farg'ona viloyati xaritasi

3. Samarqand viloyati

Samarqand viloyati 1887 yil 1 (13) yanvarda rasman tashkil etilgan, hududlar asosan Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng bosib olingan va Buxoro amirhgidan tortib olingan yerlarda tashkil etilgan. Viloyatning ma'muriy markazi Samarqand shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 60 597 vyorst² (68962 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga ko'ra 860021 kishidan iborat bo'lib.

aholisiining asosiy ko'pchilik qismini asosan o'zbeklar va tojiklar tashkil qilgan.

Samarqand viloyati xaritasi

4. Yettisuv viloyati

Yettisuv viloyati 1867 yil 11 (23) iyulda rasman tashkil etilgan, hududlari asosan Rossiya imperiyasi va Qo'qon xonligi hamda qo'zoq jurlari o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng bosib olingan va tartib olingan yerlarda tashkil etilgan. Viloyatning ma'muriy markazi Ve'niy (Olmaota) shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 3479 0,0 vorst² (402200 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisob'ash

natijalariga ko'ra 987863 kishidan iborat bo'lib, aholisining asosiy ko'pchilik qismini asosan o'zbeklar va qozoqlar tashkil qilgan. 1924 yil 27 oktabrda Yettisu viloyati tuzatilgan.

Yettisu viloyati xaritasi

5. Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati

Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati 1881 yil 6 (18) mayda rasman tashkil etilgan, hududlari asosan Rossiya imperiyasi va Xiva xonligi hamda turkmanlar o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng bosib

olingan va tartib olingan yerlarda tashkil etilgan, viloyatning ma'muriy markazi Ashxabad (Ashxobod) shahri hisoblangan. Viloyatning umumiy hududi 531738,0 vyorst² (571000 km²)ni tashkil qilgan. Aholisi 1897 yil hisoblash natijalariga ko'ra 382487 kishidan iborat bo'lib, aholisining asosiy ko'pchilik qismini asosan o'zbeklar, turkmanlar va qozoqlar tashkil qilgan. 1921 yil 7 avgustda Kaspiyorti viloyati tugatilgan.

Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati xaritasi

TURKISTON O'LKASI VILOYATLARI GERBLARI

Bukhara viloyati gerbi. 1873 - 9
yilda 21484 - soni qabul bilan
tasdiqlanadi

Fergana viloyati gerbi. 1873 - 9
yilda 21514 - soni qabul bilan
tasdiqlanadi

Fergana viloyati gerbi. 1880 - 91
yillarida tasdiqlanadi

Andijan viloyati gerbi. 1895 - 9
yilda 4312 - soni qabul bilan
tasdiqlanadi

Kashgariya viloyati gerbi. 1890 - 91
yillarida tasdiqlanadi

6. Turkiston general gubernatorligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot

Mustamlakachi sud hokimiyati Turkistonda imperiyaning mustamlaka siyosatini amalga oshirishda asosiy tayanch ma'muriy va majburiy qiluvchi hokimiyat bo'g'ini bo'lgan. Turkistondagi mustamlakachi sud hokimiyati deklanmagan katta vakolatlarga ega bo'lgan. Bosh mirshab va bosh prokuror vazifalarini general-gubernatorning o'zi bajargan. Ma'muriy boshqaruvning har bir bugini boshlig'i o'z qo'llarida sud ishlari va mirshablik ishlari bo'yicha ham katta vakolatlarga ega bo'lganlar.

Turkiston shaharlarida politsiyeyster lavozimi joriy etilgan bo'lsa, Toshkentda yangi va eski shaharlarda alohida politsiyeysterlar ish olib borganlar. Ularga politsiya pristavleri bo'ysungan va ko'p sonli mirshablar ham ularning iznida bo'lgan.

Turkistonda sud hokimiyati ikki xil - imperiya sudlari va halq sudlaridan iborat bo'lgan.

Imperiya sudlari imperiya qonunlari asosida faoliyat yuritgan bo'lsa, halq sudlari shariat qonun-qoidalari asosida faoliyat yuritgan.

Sudlar, tuman sudlari, sud palatasi huquqidagi viloyatlar boshqarmalari, mirovoy sudlar qurultoylari va harbiy sudlardan iborat bo'lgan. Davlatga qarshi jinoyatlar va boshqa turdagi siyosiy jinoyatlar, davlat mulkini o'g'irlash va talon-taroj etish va boshqa shu kabi jinoyatlar imperiya sudlari tomonidan ko'rib chiqilgan. Muhim va og'ir hisoblangan jinoiy ishlar esa harbiy sudlar tomonidan ko'rilgan, siyosiy bo'lmagan va asosan ma'ralliy aholi tomonidan sodir etilgan nayda jinoyatlar shariat qozilari tomonidan ko'rib chiqilgan, biroq ular nis millatiga va yevropaliklarga mansub shaxslarning jinoiy ishlarini ko'rishga huquqsiz bo'lganlar.

1886 yil 12 iyunda Imperiya harbiy vazirligi huzurida takshil etilgan maxsus komissiya tomonidan ishlab chiqilgan yagona "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" imperator Aleksandr III tomonidan tasdiqlandi.

Biroq, Nizom tasdiqlanib, amaliyotga joriy etilgandan so'ng Nizom borasida bir qator e'tirozlar bildirila boshlandi, e'tirozlarning ko'pchiligi asosan Nizomni amaliyotga joriy etishda bevosita ishtirok etayotgan amaldorlar tomonidan bildirilgan edi. Shulardan biri 1901-1906 yillarda Turkiston general-gubernatorligi kanselyariyasi ish boshqaruvchisi lavozimida ishlagan G.P.Fedorov tomonidan bildirilgan bo'lib, unda "Nizomni amalda qo'llash borasida amalga oshirilgan ilk harakatlardayoq uning mutlaqo yaroqsiz ekanligi ma'lum bo'ldi", - degan fikrlar bildirilgan edi.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Федоров Г. П. Мои воспоминания о Туркестанском крае // Исторический вестник. 1913. Т. 134. № 11. С. 444-445.

1886 yilgi "Nizom"ga asosan mahalliy boshqaruv munosabatlari ma'lum darajada tartibga solindi. sud ishlari, moliyaviy boshqaruv sohasi, nazorat, ta'lim, pochta-telegraf xizmati sohalari Turkiston general gubernatori nazorati ostidan chiqarildi.¹⁸⁰

Turkiston o'lkasi boshqaruvining o'ziga xos jihatlaridan biri shunda ediki, Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasining boshqa gubernyalari kabi ichki ishlar vazirligiga emas, balki imperiya harbiy vazirligiga bo'yundirilgan edi. Shu sababli dastlab boshqaruving barcha bo'g'inlaridagi amaldorlar asosan harbiylardan tayinlangan bo'lsalar, 1886 yilgi "Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom" amal qilishi boshlangandan so'ng ma'muriy lavozimlar harbiy bo'lmagan kishilarga topshirildi, faqatgina bir vaqtning o'zida Turkiston harbiy okrugi qo'shinlari qo'mondoni sanalgan general-gubernator lavozimiga harbiylardan tayinlash qoidasi saqlanib qoldi.

1886 yilda qabul qilingan «Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom» ga ko'ra, sudlar faoliyatiga bir oz o'zgartirishlar kiritildi va tumani sudlari bekor qilindi. Viloyat prokurori va unga yordamchi muovini, sud tergovchisi lavozimlari joriy etildi.

1893 yil 2 iyunda Rossiya imperiyasi Davlat Kengashi tomonidan sud sohasidagi islohotlar tizimi tasdiqlandi. Unga ko'ra, Toshkent shahrida sud palatasi, viloyatlarda esa bittadan okrug sudlari ta'sis etildi.

1899 yil 14 mayda ochilgan Toshkent sud palatasi barcha sudlar ostidan nazorat ishlarini ham olib borardi.

Mahalliy sudlar esa, yuqorida ta'kidlaganimizdek, siyosiy tuzga bo'lmagan barcha fuqarolik ishlarini ko'rib chiqish huquqiga ega edi.

Shaharlar hamma tarixiy davrlarda bo'lganidek, XIX asr ikkinchi yarmida ham siyosiy harbiy, iqtisodiy va madaniy markazlar vazifalarini bajarganlar.

¹⁸⁰ Шушарча М.Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в. – разное время жизни. Екатеринбург и Ташкент: http://shohshoh.ru

Turkiston general gubernatorligiga qarashli Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, Namangan, Ashxobod yirik shaharlardan sanalsa, mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan Chimkent, Turkiston, Xo'jand, Jizzax, Kattaqo'rg'on kabi shaharlar ham o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan shaharlardan hisoblangan.

Bosqinchilarning O'rta Osiyoni mustamlakaga aylantirishi barobarida Kazalinsk, Petro-Aleksandrovsk, Skobelev, Chernyayevka kabi shaharlar va aholi turar joylari barpo etildi. Bosib olingan shaharlarda ruslar yashaydigan alohida turar-joylar barpo etildi va shaharlar yangi haunda eski shaharlar qismlarga ajratildi. Eski shahar aholisining yangi shaharlar hududlariga o'tishlari ma'yan ta'qiqlab qo'yildi. Bu ham milliy kamsitishning bir ko'rinishi edi. Yangi shaharlarda aholining yashashlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratildi. Shaharlarda rus millatiga mansub fuqarolarning savdo-sotiq qilishlari uchun katta imtiyozlar berildi. Aksincha, musulmon fuqarolarining iqtisodiy jihatdan kuchayib ketmasliklari uchun turli-tuman choralar ko'rib turildi.

Turkiston O'lkasida shaharlar boshqaruviga mahsus e'tibor XIX asrning 70-yillaridan boshlab kuchaydi. «Shaharlar Nizomini qo'llash» bo'yicha ishlab chiqilgan qonun loyihasi 1872 yilda Sirdaryo viloyati boshqarmasida ko'rib chiqildi va 1877 yildan boshlab bu Nizomni qo'llash haqida qaror qilindi. Bu Nizom bosib olingan shaharlardan faqatgina Toshkent va Olmaota shaharlariga nisbatan qo'llanildi.

Toshkent o'zining harbiy, strategik va iqtisodiy jihatdan ruttan o'rni va joylashuviga asosan Turkiston o'lkasi shaharlari orasida alohida ahamiyatga ega edi. Shuning uchun ham Toshkent shahri general gubernatorlikning markazi etib belgilangan edi.

1877 yilda mahsus muvaqqat komissiya tuzilib, Toshkent shahri dumasi saylovlari uchun mahsus tartiblarni belgilab chiqdi. Bunga ko'ra, Dumaga saylovchilar mol-mulklariga asosan uch to'rtlarga ajratildi. Yetarli miqdorda mulk bo'lmaganlar saylov huquqidan mahrum etildi.

2400 saylovebi ishtirokida bo'lib o'tgan saylovda shahar Dumasi va boshqarmas saylandi. Bunda yevropalik millatlariga ransub noiblar uchun uchdan ikki qismi o'zni ajratildi.

Shahar boshqaruv faoliyatini nazorat qiluvchi harbiy gubernatori boshchiligidagi viloyat idorasi tuzildi. 1888 yilda imperator tomonidan Toshkent shahrini boshqaruv ishi ma'qullandi va shu bilan birga uni nazorat qilish general gubernatorga yuklatildi. Ichki ishlar vaziri huquqi harbiy okrug qo'mondoni zimmasiga yuklatildi. Duma oqsoqoli harbiy vazir tomonidan tayinlangan va 1877-1907 yillarda bu vazifani hokim to'raning o'zi bajargan. Shahar ma'muriy politsiya tartiblari asosida boshqarilgan.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi agrar siyosatidan ko'zlagan asosiy va bosh maqsad: o'lkani Rossiya manfaatlar uchun xizmat qiluvchi xom-ashyo bazasiga aylantirish va eng serhosil yerlar joylashgan hududlarga rus dehqonlarini keltirib o'rnatish edi. Shuningdek, Rossiya imperiyasi yer suv munosabatlari O'rta Osiyoda o'z hukmronligini mustahkamlash va uning irkoniyatlaridan o'z manfaatlarini yo'lla foydalanishni ko'zda tutgan edi. 1886 yilgi nizomga ko'ra, rus dehqonlari O'rta Osiyoga ko'chib kelishlari uchun katta imtiyozlar berildi. Shuningdek, bu nizomga ko'ra, «bo'sh yotgan davlat yerlariga» birinchi navbatda harbiy xizmatdan bo'shatilgan harbiy xizmatchilarni qo'yish ko'zda tutildi. Imperiyaning Turkistondagi yer suv masalalariga doir siyosatida quyidagi siyosat analga oshirildi:

Turkistonda barcha yerlar davlat mulki deb e'lon qilindi, o'troq mahalliy aholiga yer merosi yakka jamoa ekanligi tariqasida, ko'chmanchi aholiga esa azaliy dehqonchilik odatlariga rioya etilgan holda, muddati cheklanmagan holda jamoa bo'lib foydalanish uchun topshirildi;

O'troq aholi yashaydigar joylarda yer, undan amalda foydalanganiga biiktirib qo'yildi;

Dastlab vaqf yerlariga soliq joriy etilgan bo'lsa, keyinroq bu mulklar butunlay tugatilib yuborildi;

Shahar tashqarisida mahsus ko'chiruv fondlaridan tashqari rus aholisiga yer ajratish ta'qiqlandi;

Yevropaliklar, xususan, ruslar tomonidan mahalliy aholi yerlarini sotib olish mutlaqo ta'qiqlab qo'yildi va bu qonun 90-yillarning oxirigacha saqlanib qolindi.

Bular bilan birga soliqlar ham imperiya manfaatlarini nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqildi va kuchaytirib yuborildi. Asosiy e'tibor paxta yetishtirishga qaratildi va yangi yerlar sug'orish tarmoqlarini kengaytirish ko'zda tutildi.

Rus mustamlakachi hukumati Turkistonda qishloqlarni boshqarishda 1867 yilgi «Vaqtli Nizom loyihasi»ga amal qildi. Bu icora usuli mahalliy halqlar boshqaruv siyosatiga zid bo'lib, Rossiyadagi ruscha idora usulida edi.

Bu Nizomga ko'ra, ko'chmanchi aholiga ikki bosqichli (volost va ovul), o'troq aholiga esa bir bosqichli (oqsoqollar) boshqaruv tizimi joriy etildi. Volosti asosini mingdan ikki minggacha xonadon tashkil etsa, ovul jamoalarini yuzdan ikki yuzgacha bo'lgan o'tovlar aholisi tashkil etgan. Bu bilan ko'chmanchi aholi o'rtasidagi urug'chilik asosidagi bo'linish barham topdi. Bu siyosat hokimiyatga soliqlarni belgilash va yig'ib olishda ham qo'l kelib uni takomillashtirishga harakat qildi.

1886 yilgi «Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizom»ga ko'ra o'troq aholining bir bosqichli boshqaruv tizimi bekor qilindi va ikki bosqichga aylantirilib, oqsoqolliklar volostlarga birlashtirildi. Ovul jamoalari va oqsoqollar vakillari yig'ini barcha saylovchilar yig'ilishi bilan almashtirildi.

Aholi saylovlar yo'li bilan volost va oqsoqolliklarga mingboshilarni saylardi. Mingboshi volost boshqaruvchisi bo'lib, qishloq, ovul oqsoqoli tomonidan uch yil muddatga saylangan. U o'z faoliyatini rus mustamlakachi ma'muriyati tasdig'idan o'tgandan so'nggina boshlapan. Aholining «qirg'izlar va sartlar» iborasi bilan atash 1886 yilgi Nizomga ko'ra «o'troq va ko'chmanchi» tarzida o'zgartirildi. Volost boshqaruvchisini saylovchilar vakillarining

qurultoyi saylagan. Bunda ikki nomzod ko'rsatilib, ikkinchisi uning muovini bo'lgan. Bu nomzodlar harbiy gubernator tomonidan tasdiqlanmasa, bekor qilingan va boshqasi tayinlangan yoki harbiy gubernator ko'rsagan shaxs bu vazifaga kirishgan. Shu tariqa Rossiya imperiyasi mustamlakachi hokimiyati qishloqlardagi boshqaruv fi'oliyatini ham o'z qo'lida mustahkam saqlab turgan.

Chor hukumati o'lkani harbiy kuch bilan uzoq muddat saqlab turish mumkin emasligini yaxshi anglardi. Shu boisdan ham u Turkistonda assimiilyatsiya, ya'ni rus millatiga mansub aholi bilan mahalliy aholini aralashtirib yuborish siyosatini tutdi. Bu borada imperiyaning ko'chiruvchilik siyosati alohida o'rin tutadi.

Ko'chiruvchilik siyosati Turkiston general gubernatorligi tashkil etilgan 1867 yildayoq boshlab yuborildi. 1869 yilda Yettisuvdagi dexqonlar manzilgo'hlari to'g'risida qoidalar ishlab chiqdi. Bu hududda 1869-1882 yillarda 25 ming kishilik aholisi bo'lgan 29 ta rus qishlog'i, Sirdaryo viloyatida esa 1300 kishilik aholisi bo'lgan 19 ta rus qishlog'i barpo etildi.

1886 yilgi Nizomga ko'ra, o'lkaga rus aholisining ko'chib kelishiga siyosiy tus berildi va har bir ko'chib keluvchiga 10 desyatınadan kam bo'lmagan yer ajratilishi ko'zda tutildi.

Yuqorida aytdiganimizdek, 1875 yilda Avliyevda ilk rus qishlog'i barpo etilgandan boshlab o'tgan 15 yil davomida, ya'ni 1890 yilgacha Turkiston o'lkasida 1300 oiladan iborat 19 ta rus qishlog'i barpo etilgan bo'lsa, Rossiyada ochmchilik yuz bergan 891-1892 yillarda Turkistonga ko'chib keluvchilar soni keskin ortdi va shu ikki yil davomida 25 ta rus qishlog'i paydo bo'ldi. O'lkadagi rus dexqonlarining soni ikki barobar ortdi. Bu davrda Rossiya imperiyasining ichki hududlaridan ko'chirib keltirilgan dexqonlarning Turkistonga kelib joylashishi tartibsiz ravishda omniaviy tus ola boshladi va hokimiyat tomonidan ularga yaratib berilgan imkoniyat tufayli mahalliy dexqonlarga qarashli bo'lgan hosildor yerlardan o'z egalari mahrum qilindi, bu yerlar esa «bo'sh yotgan davlat yerlari» sifatida kelgindi rus dexqonlariga taqsimlab berildi. O'lkada ko'chirib keltirilganlarning

salmog'i bir oz ortgach, mustamlakachi ma'muriyat ularni qurollantirish va zurur bo'lgan hollarda mahalliy aholi noroziliklari, qo'zg'olonlari, isyonlarini bostirishda foydalanish siyosatini amalga oshira boshladi. Shu maqsadlarda 1896-1897 yillarda to'rt mingga yaqin ko'chirib keltirilganlar miltiq va o'q-dorilar bilan ta'minlandi. Bu bilan Rossiya imperiyasi ko'chiruvchilik siyosati harbiy- siyosiy maqsadlarni ko'zlab amalga oshirilganligini ko'rsatdi.

XX asr boshlariga kelib Turkiston o'lkasi boshqaruv tizimining mukammal emasligi o'zining bir qator sohalarda ham namoyon qildi. Masalan, bunday holarni ko'chiruvchilik siyosatida ham ko'rish mumkin. Ko'chiruvchilik ishlari bilan shug'ullanuvchi boshqarma 1905 yilga qadar Imperiya Ichki ishlar vazirligiga bo'ysungan bo'lsada, asosiy ko'rsatmalarni general-gubernator hamda viloyatlarning harbiy gubernatorlaridan olardi, bundan ko'rish mumkinki, ularning bevosita aytgan kimga bo'ysunishlar noma'lumligicha qolgan edi. Nazoratning noma'lumligi va umuman amalga oshirilmasligi natijasida ko'chiruvchilik boshqarmasi va Turkiston o'lkasi boshqaruv ma'muriyati o'rtasida jiddiy ziddiyat kelib chiqdi. Ziddiyatning asosiy muammosi shunda ediki, ko'chiruvchilik boshqarmasi mutasaddilari Turkiston o'lkasidagi eng yaxshi, hosildor yerlarni ko'chib keluvchilarga taqsimlab berish siyosatini yuritgan bo'lsalar, Turkiston o'lkasi boshqaruv ma'muriyati bu siyosatning noto'g'riligi va u mahalliy xalqlarning jiddiy noroziligi kelirib chiqarishga olib kelishini, bunda aksincha, yangi yerlarni o'zlashtirish, ularni sug'oriladigan yerlarga aylantirish, mahalliy xalqlarning yerlarini o'zida saqlab qolgan holda ko'chib keluvchilarga yangi o'zlashtirilgan yerlardan taqsimlab berish lozimligi ko'rsatdilar. Ko'chiruvchilik boshqarmasi esa o'z navbatida Turkiston o'lkasida mahalliy aholiga kerak bo'lmagan va o'troq ho'jalik yuritish mumkin bo'lgan yerlarning ko'pligini tasdilashga harakat qilardi. Ziddiyatning yakuni sifatida Imperiya harbiy vaziri infanteriya generali A.F.Redigerning 1908 yil fevralda Imperiya Vazirlar Mahkamasiga Turkistonga ko'chiruvchilik jarayonlarini vaqtinchalik to'xtatish haqidagi murojaat qilishini

ko'rsatib o'tish mumkin, natijada Rossiya imperiyasining barcha gubernatorlari va zirlar mahkamasi tomonidan "Turkistonda bo'sh yerlar yo'q" degan qarori bilan tanishtirildi.¹⁶¹

Chor Rossiyasi O'rta Osiyoni bosib olgach, bu yerda o'z manfaatlarini oshirish borasida turli siyosatlar va tadbirlarni amalga oshira boshladi. Mustamlaka hukumatning amalga oshirgan ishlaridan biri Turkistonda temir yo'lining barpo etilishi bo'ldi.

Turkistonda temir yo'l ikki asosiy maqsadni harbiy strategik va iqtisodiy maqsadlarni ko'zlab qurildi. Harbiy strategik nuqtai nazardan olsak, o'lkaning qay bir yerida mustamlakachilikka qarshi kurashlar yuzaga kelmasin, uni bostirish uchun harbiy kuchlarni safarbar etish va yetkazib berish, mustamlaka hokimiyatini saqlab turishda harbiy soha imkoniyatlarini kengaytirish ko'zda tutilgan.

Keyingi yillarda ko'plab yetishtirilayotgan xom-ashyolar va yer osti va yer usti boyliklarini ko'plab miqdorda va tezroq Rossiya hududlariga yetkazib borish iqtisodiy maqsadlarni ko'zlagan edi. O'rta Osiyo temir yo'lining dastlabki izlari 1880 yilda Mixaylovo postidan Mullaqorigacha bo'lgan 26 km masofada yetkazildi. 1881 yil 20 sentabrda Mixaylovdan Qizil Arvotgacha 232 km masofada temir yo'lda qatnovlar boshlandi. 1885 yilda Ashxobodga, 1886 yilda Marv, Chorjuy va Amudaryogacha temir izlari yetkazildi. Temir yo'l Samarqand bilan ham tutashtirildi, 1898 yilda Marv -Kushka shaxobchasi qurilib, bir yildan so'ng Farg'ona vodiysi va Toshkent ham temir yo'l bilan tutashtirildi. 1900 yil boshlangan Toshkent - Orenturg temir yo'li 1905 yilda qurib bitkazildi va keyingi yillarda O'rta Osiyoning barcha asosiy nuqtalari temir izlari orqali birlashtirildi. Bu esa Rossiya imperiyasiga har yili Turkiston o'lkasidan minglab tonnalar miqdorida qimmatbaho yuklarni olib chiqib ketish imkoniyatini berdi. O'lkada temir yo'lining tushirilishi natijasida bir qancha sanoat korxonalari ham yuzaga kela boshladi. Bu sanoat

¹⁶¹ Шумилов М.Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в.: материалы и исследования с Петербурга пролеки Ташкентом. <http://shumilov.ru>

korxonalarida xom-ashyoga dastlabki ishlov berilardi. Birinchi paxta tozalash zavodi 1879 yilda Toshkentda savdogar Nazarov tomonidan ishga tushirildi. 1885 yilda esa Andijonda savdogar Xo'jayev tomonidan ikkinchi paxta tozalash zavodiga asos solindi va shu tariqa birin ketin turli sanoat korxonalari barpo etila boshlandi. 1867-1900 yillar davomida Turkiston o'lkasida 170 korxonalar ishga tushirildi. Ularning asosiy qismi paxta tozalash zavodlari bo'lib, bulardan tashqari yog'moy ishlab chiqarish, choy qadoqlash, aroq, vino tayyorlovchi korxonalar ham barpo etilgan edi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, Turkiston o'lkasining yalpi sanoat ishlab chiqarishining 80 foizdan ortig'i paxtani qayta ishlovchi korxonalar x'ssasiga to'g'ri kelardi.

Bu korxonalarda asosan yevropalik ishchilar ishlagan bo'lsalar, keyingi yillarda mahalliy aholi vakillari ham katta qiyinchiliklar bilan yollanma ishchilarga aylana boshladilar. Shu tariqa Turkiston Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylantirilgach, bu yerda jahonning hech bir davlati qo'llamagan mustamlakaga idora usuli joriy etildi va bu idora usuli o'lka halqlarini uzoq vaqtlar mustamlaka sirtmog'ida tutilib turishni ko'zda tutdi.

7.XX asr boshlarida amalga oshirilgan ilmiy ekspeditsiyalar tomonidan Turkiston tarixiy geografiyasining yoritilishi

Turkiston o'lkasi va o'zbek xonliklari tarixiy geografiyasiga oid ma'lumotlarni aks ettiruvchi bir qator ma'lumotlarni mahalliy ziyolilar va Rossiya imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan ko'plab ilmiy ekspeditsiyalar tarkibida faoliyat ko'rsatgan mutsaxassislar tomonidan yozib qoldirilgan asarlar va risolalarla ko'rish mumkin. Garchi ularda keltirilgan tasvirlar va tavsiflar chuqur ilmiy tahlilni talab qilsada, shunga qaramasdan bu ma'lumotlarning ilmiy va manbaviy ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tish lozimdir. Shunday ma'lumotlardan biri XX asr boshlarida faoliyat ko'rsatgan jadedchilik harakatining yirik vakillaridan biri Munavvar Qori

Abdurashidxonovning "Yer yuzi" kitobida keltirib o'tilgan bo'lib, unda dunyoning turli yirik davlatlari va siyosiy-geografik hududlari bilan bir qatorda Turkiston o'lkasi hamda Buxoro va Xiva xonliklarining tarixiy geografiyasiga oid ham qarashlari bayon etilgan, ularning ayrimlarini keltirib o'tish o'rinni jumladan, Buxoro anirligi va Xiva xonligi haqida quyidagi ma'lumotlar yoritib berilgan:

Buxoro va Xeva xonliklari. Turkistonda yuqorida mazkur oblastlardan boshqa yarim mustaqil ikki musulmon hukumati bor. Biri Buxoro xonlig'i, ikkinchisi Xeva xonlig'idur. Buxoro xonlig'ining aholisi 2.300000 bo'lib, jumlası musulmondur. Markaz idorasi o'zining «Ma'dani ilm» ismi ila butun dunyoda mashhur Buxoroyi sharif shahridur. Katta shaharlari: Kattana, G'ijduvon, Qorako'l, Chorjo'y. Kitob, Shahrisabz shaharlaridur. Buxoroda shahar aholisining tili tojikcha bo'lsa ham sahro va hukumat tillari turkchadir.

Xeva xonlig'ining aholisi 650 mingcha bo'lib, barchasi musulmondur. Markaz idorasi Xeva shahridur. Bu xonliklarning ikkisi ham rusiyo himoyasida bo'lib, taraqqiyoti zamonadan butun mahrumdurlar. faqat Xeva xoni Isfandiyor hazratlarining harakatı ila islohotga qadam qo'yilganlig'i eshitilmaqdadur"³².

Munavvar Qori Abdurashidxonovning kitobida Turkiston general gubernatorligi haqida nisbatan kengroq ma'lumotlarni ko'rish mumkin:

"Turkiston (O'rta Osiyo). Turkistonning hududi: shimoldan Sibiriyo, sharqdan Chin, g'arbdan Kaspiy dengizi, janubdan Afg'oniston va Eroniston mamlakatlari ila mahduddur. (Buxoro va Xeva xonliklari qo'shilmagan holda.) Kengligi bir yarim million morabba³ chaqirimdir. Aholisi 7 milyoncha bo'lib, aksari turk-o'zbek, takaturkman, qozoq, qirg'iz, toronchi va pirsiyon nomindagi musulmonlardur. Bir ozi rus, yahudiy va armani kabi boshqa millatlardur. Turkistondagi turk-o'zbek, toronchi va pirsiyonlarning

³² Мунаввар Қори Абдурашидхонев, "Йер юзи", 12-б. www.ziyouz.com

ko'plari savdogarlik va bir ozi dehqonchilik va mardikorlik ila tirikchilik qilurlar. Ruslar sipohgarlik, dehqonchilik va savdogarlik qilurlar.

Turkiston idorasi. Turkiston mamlakati idora jihatidan besh oblastga bo'linadur: Sirdaryo oblasti, Samarqand oblasti, Zakaspiy oblasti, Farg'ona oblasti va Yettisuv oblasti. Bu oblastlarning jumlasini bir general-gubernato'r va har biri biror voyenniy gubernato'r tarafidan idora qilinur. General-gubernato'rning turadurg'on yeri Toshkand shahridur. Shul sababli Toshkand shahri butun Turkistonning markaz idorasi sanalur.

Sirdaryo oblastining ham markaz idorasi Toshkand shahridur, katta shaharlari: Chimkand, Avliyoota, Turkiston, Oqmasjid va G'azali shaharlaridur.

Samarqand oblastining markaz idorasi Samarqand shahridur. Katta shaharlari: Kattaqo'rg'on, O'rtaepa, Xo'jand shaharlaridur.

Movaraxaza oblastining markaz idorasi Asxabod, katta shaharlari: Krasnovod va Marv shaharlaridur. Ko'p aholisi pirsiyon, takaturkmanlardur.

Farg'ona oblastining markaz idorasi Iskobluf shahridur. Katta shaharlari: Xo'qand, Andijon, Namangan, Marg'ilon va O'sh shaharlaridur.

Yettisuv oblastining markaz idorasi Olmaota (Verniy) shahridur. Katta shaharlari: Yorqand, To'qmoq va Qo'ako'l (Prejevaisk) shaharlaridur. Turkistonda hukumat tili ruscha bo'lsa ham umumiy tili turkchadur. Faqat Samarqand, Xo'jand, O'rtaepa va Chasht kabi ba'zi shahar va qishloqlarda «tojik» nomida yarim forsiy ila so'yylashurlar.

Turkistonda temir yo'llar. Turkistondagi temir yo'llarning birinchisi O'rta Osiyo temir yo'lidir. Bu yo'l Kaspiy dengizi bo'yidagi Krasnovod shahridan boshlab, Asxabod, Marv, Buxoro va Samarqand shaharlaridan o'tub, Toshkandgacha cho'zilgan bo'lib, uzunligi 1748 chaqirimdur. Bu yo'lning ikki butog'i vordur. Kushka butog'i va Andijon butog'i. Kushka butog'i Marv shahridan boshlab, Afg'oniston chegarasidagi Kushka istehkomigacha cho'zulgan bo'lib, uzunligi

204 chaqirimdur. Andijon butog'i Samarqand va Toshkand orasindagi Chirmayevo istansasidan boshlab, Xo'jand va Marg'ilon shaharlaridan o'tub, Andijong'a to'xtaydur. Buning uzunlig'i 306 chaqirimdur.

Ikkinchisi Toshkand, O'renburg' temir yo'lidir. Bu yo'l Toshkanddan boshlab, Turkiston, Oqmasjid (Petrovskiy) va G'azali shaharlaridan o'tub, O'renburg'-Sara temir yo'lig'a qo'shila'dur. Buning uzunligi Toshkanddan O'renburg'g'acha 1736 chaqirimdur¹⁸³.

Bu davrga oid ma'lumotlar rus olimlari va sayohatchilari tomonidan ham ko'plab yozib qoldirilgan.

XVI-XIX asming birinchi yarmida O'ra Osiyoga Rossiya imperiyasi va Yevropaning boshqa davlatlaridan amalga oshirilgan ko'plab elchilik va ekspeditsiyalar haqida ko'plab ma'lumotlarni kuzatish mumkin. Bular orasida A.Jenkinson, I.D.Xoxlov, aka-uka Pazuxinlar, F.Ben-venu, V.A.Daudov va Muhammad Yusuf elchiligi, Mitropolit Xrisanf, F.Nazarov, A.Berns, I.N.Xarikov, N.Muravyev, N.Muravin, A.F.Negri, P.CH.Demizon, M.Ivanin, I.V.Mushketov, N.A.Seversev, A.P.Fedchenko, P.P.Semenov-Tyan-Shanskiy, N.M.Prjevalskiy va boshqalarning asarlarida va esdaliklarida o'zbek xonliklarining tarixiy geografiyasiga oid ko'plab ma'lumotlarni o'qish mumkin.

Turkiston o'lkasida rus olimlari geografik va tabiiy sohalarida ham keng ko'lamli tadqiqotlarni olib borishga kirishdilar. Ular jiddiy ravishda ilmiy mazmundagi izlanishlarni amalga oshirdilar. Ammo bundan rus olimlari Turkiston uchun foydali maqsadlarni ko'zlab tadqiqotlar olib bordilar deb bo'lmaydi. Masalan, haritalashtirish ishlari eng birinchi navbatda rus harbiylari uchun, nihoyatda, zarur bo'lgan. Tog' - kon ishlari esa rus harbiy sanoati yoki sanoat ishlab chiqarishi uchun foydali xom-ashyolarni qo'lga kiritish maqsadida amalga oshirilgan. Shuning uchun ham bu yerda tadqiqot olib borayotgan rus olimlarini harbiy vazirlik yoki manfaatdor sanoatchilar mablag' bilan ta'mirlaganlar.

¹⁸³ М. В. Вагнер. Копия А. В. Вагнера. "Ер китаби", 11-12-б. www.uzdov.com

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkiston o'lkasini ilmiy tadqiq etish bo'yicha shart-sharoitlar butkul o'zgardi. O'rta Osiyoning Rossiyaga qo'shib olinishi natijasida Rossiya olimlari tomonidan O'rta Osiyoda tadqiqot ishlarini amalga oshirish uchun qulay imkoniyatlar vujudga keldi. Turkistonni boshqarishda o'lkaning ilmiy o'rganilishi samarali natija berishini anglagan Rossiya imperiyasi hukumati o'zbek xonliklariga yubrilgan turli ekspeditsiyalarga katta mablag' ajata boshladi¹⁸⁴.

XIX asrning 80-90-yillarida Toshkent va boshqa yirik shaharlarda turli ilmiy jamiyatlar (arxeologiya, jug'rofiya, etnografiya kabilar) tashkil etilgan. 1896 yilda Samarqandda "Tarixiy muzey" ish boshladi. Bir qator ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirildi. Bu borada rus olimlari I.V.Mushketov, N.A.Seversev, A.P.Fedchenko, P.P.Semenov-Tyanshanskiy, N.M.Prjevalskiy va boshqalar samarali ishlar olib bordilar¹⁸⁵.

Ilmiy tadqiqotlar turli sohalarida amalga oshirildi. Mashhur rus zoologlaridan biri N.A.Seversev (1827—1886) katta tekshirishlar olib bordi. U «dunyo tomi» hisoblangan Pomir tizimlarini o'rganib chiqdi va zoologiya, botanika, minerologiya sohalarida katta yutuqlarga erishdi. P.P. Semenov Tyanshanskiy (1827—1914) Tyanshan tog' tizimlarida muzliklar va vulqonlar to'rtisida qimmatli manbalarni qo'liga kiritdi. Tabiatshunos A.P.Fedchenko (1844—1873) Farg'ona vodiysi va Oloyni, shuningdek Zarafshon vodiisi bilan Qizilqum cho'llarini ham tekshirib chiqib, tabiatshunoslik sohasida katta ma'lumotlarni fanga ma'lum qild¹⁸⁶.

Geologiya va geografiya sohasida tadqiqot ishlari olib borgan I.V.Mushketov (1850—1902) shimoliy Tyanshan tog' tizmalarining geologik asoslarini aniqladi. Shuningdek, Turkistondagi mavjud bo'lgan foydali qazilmalar haritasini tuzib chiqdi. Bundan tashqari

¹⁸⁴ Карпов И.А. XIX в. восток // История России. Императорский период. 1801—1855. Т. 1. Географические открытия и исследования в Урало-Кавказском регионе. Проблемы и перспективы изучения. / Уфа. Ред. Ахмедов Д.А., Асадова И.И. Ташкент: Академпресс, 2018. 96-б.

¹⁸⁵ Шапурдинов Р., Карпов И. Уфада таби. (XVI-XX аср бoshlar) Bkinci kitob. Toshkent: "SHARQ" 2010. 236-б.

¹⁸⁶ Иттопов Э., Якобалиев Ж. Қўрғон ва сайёҳат билан рус сўлиди. Ташкент: ДДПУ, 2009.

G.D.Romanovskiy bilan birgalikda Turkistonning birinchi mineralogik haritasini tuzdi. I.V.Mushketov o'z ishlarining barchasini umumilashgan holda «O'rta Osiyoni o'rganish tarxi» asarida ko'rsatib berdi. Tabiiatshunos olimlardan yana biri V.V.Dokuchayev O'rta Osiyo tuproqlarini tarkibini o'rganish sohasida bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari olib bordi. Rus geografik jamiyati hamda Moskva tabiiatshunoslik qiziquvchilari jamiyati O'rta Osiyoni o'rganish bo'yicha barcha imkoniyatlarni yaratish yuzasidan tashabbus ko'rsaldi. Mazkur tashkilotlarning vakillari O'rta Osiyo geografiyasi bo'yicha ekspeditsiya natijalarini o'z ichiga olgan ilmiy tadqiqot ishlarini taqdim eta boshladilar.

Ayni davrda Turkiston o'lkasining kartografik va topografik jihatdan yangi xaritalari yaratildi, mamlakatning o'simlik, hayvonot dunyosi va geologiyasiga doir ma'lumotlar yig'ildi. O'rta Osiyoga analga oshirilgan ekspeditsiyalar tarkibida Rossiya geografiya jamiyati olimlari bilan P.P.Semyonov, A.P.Fedchenko, N.A.Seversov ishtirok etdi. Mashhur tadkikotchi-geograf P.P. Semyonov¹²⁷ Tyan-Shan hududi, geograf I.Borshov esa Orol-Kaspiy yerlari o'simlik zonalarining vertikal taqsimlanishi jihatlarini o'rgandi. XIX asr o'rtalariga kelib O'rta Osiyoning rus tadqiqotchilari tomonidan ilmiy o'rganilgan hudud maydoni kengaydi. Aynan shu davrdan rus geograflari Turkiston o'lkasining Tyan-Shan, Zarafshonning quyi oqimi, Oloy tog'lari kabi hududlarini chuqur o'rgana boshladilar¹²⁸.

XIX asming oxirgi choragida Turkistonda bir qancha ilmiy muassasalar ham tashkil etildi. Jumladan, 1867 yilda Toshkentda birinchi meteorologiya stansiya ish boshladi. Bu yerda o'lkaning iqlimi keng ko'lamda o'rganila boshladi. 1870 yilda esa Toshkentda Turkiston balq kutubxonasi tashkil etildi. 1874 yilda observatoriya ochildi. Shu yili Osiyo olimlari jamiyati tuzildi. Bu

¹²⁷ Семыон П.П. Путешествие Тянь-Шаня в 1856 - 1857 гг. М. ОИИ, 1948. С.181 - 182.

¹²⁸ Карышев Н.А. XIX век в истории 50-60-летиях рус географов при императорском Урта Осиё Географическом Училищах. Историческая школа в Узбекистане: проблемы и перспективы развития / (Отв. Ред. А.А.Алиев). Д.А. Алиев. П.И. Турсун. Алматы: ААМИ, 2018. 97-6.

jamiyat o'z oldiga tarix, geografiya, etnografiya, statistika, iqtisodga oid ma'lumotlarni o'rganishni maqsad qilib qo'ygan edi. Turkiston o'lkasida jami 15 ga yaqin ilmiy jamiyalar ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullangan bo'lib, ularning izlanishlari natijasi o'lkadagi ilmiy sohadagi ishlar ham sezilarli darajada ijobiy natijalarga erishdi. Biroq rus olimlarining olib borgan tadqiqotlari natijasida qo'lga kiritilgan yutuqlar Rossiya foydasiga o'zlashtirildi va ko'p hollarda mahalliy halqlarning bu yutuqlaridan manfaatdor bo'lishlariga yo'l qo'yilmadi.

Bu davida yaratilgan asarlar va ularda keltirilgan ma'lumotlar mavzuni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etsada, ular orasidan yana bir tadqiqotni alohida ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir, bu tadqiqotchi va sayohatchi N.Mayevning "Putevoditel' ot S.-Peterburga do Tashkenta" nomli risolasidir.

N.Mayev o'z tadqiqotlarida va keyinchalik nashr etilgan risolalarida O'rta Osiyoga tegishli bo'lgan ma'lumotlarni batafsil sharhlab berishga va tasvirlashga harakat qiladi, ayrim holatlarda uning sharhlari va tavsiflari umumiy holatda berilsa, ayrim ma'lumotlar birmuncha diqqatni jalb etadi. Shunday ma'lumotlardan biri Rossiya imperiyasi markazi bo'lgan Sankt Peterburg shahridan Turkiston general gubernatorligi markazi bo'lgan Toshkent shahrigacha masofa va yo'l bo'yida joylashgan shaharlar va bekatlar haqidagi ma'lumotdir.

Rossiya markazidan Toshkentgacha bo'lgan yo'nalish sifatida N.Mayev 2 ta yo'lni tanlashni taklif qiladi:

Birinchi yo'nalish Sankt Peterburg – Moskva – Nijniy Novgorod – Samara – Orenburg – Orsk – Qorabutoq – Iriz (Uralsk istehkomi) – Kazalinsk (1-fort) – 2-fort (Karmakchi) – Perovsk – Jo'lek – Turkiston – Chimkent – Toshkent. Bu yo'nalish bo'ylab oral q masofa jami 4081 verstni tashkil qilgan.

Ikkinchi yo'nalish Sankt Peterburg – Moskva – Nijniy Novgorod – Perm – Yekaterinburg – Tyumen – Omsk – Semipalatinsk – Sergiopol

- Kopal - Verniy - Avliyoota - Chimkent - Toshkent. Yo'nalishning jami uzunligi 581,5 verstdan iborat bo'lgan¹⁸⁹.

N.Mayevning ma'lumotlariga ko'ra Perovskdan Toshkentgacha bo'lgan masofa 621,75 verst bo'lib, yo'l davomida quyidagi 23 ta bekatalar - aniqrog'i, aholi yashash joylari joylashgan¹⁹⁰.

№	Aholi yashash joylari nomi	Oraliq masofa (версть)
1	Бирюбай	26 версть ¹⁹¹
2	Бирь-Казань	14
3	Джарин-кумь (Ертикум)	18
4	Сари-Чеганакъ	25
5	Тартугай (Тортугай)	25
6	Дзулек (Челак еки Чулок калъаси)	30
7	Мечеуде	25
8	Джашлак-талъ	25
9	Тумян арик	25
10	Янгикургон	19
11	Окум	25,5
12	Тасуатъ	20
13	Сауранъ	24
14	Кушмазгил	28
15	Туркистон шаҳри	22
16	Исон	22
17	Чудич	19
18	Акмулла	22
19	Бутун	36
20	Алме	30
21	Буржар	20
22	Чимкент шаҳри	14
23	Бегдарбеги	25
24	Ц.аратхона	20

¹⁸⁹ Мам II Путешествие от С.-Петербурга до Ташкента. Военная топография. Санкт-Петербург, 1870. Стр.19

¹⁹⁰ Мам II Путешествие от С.-Петербурга до Ташкента. Военная топография. Санкт-Петербург, 1870. Стр.39-40

¹⁹¹ Версть - рус узунлик ўлчи бирлиги. 1 версть - 1066,8 метрга тенг.

25	Джери	12,5
26	Окжар	18
27	Гашткўприк	18
28	Тошкент шаҳри	19
Jami masofa 627 verstni tashkil qilmoqda, N.Mayevning ko'rsatgan masofasidan 5,75 versta farq qilmoqda.		

O'zbek xonliklari sarhadlariga Rossiya imperiyasining harbiylashgan ekspeditsiyalari va qo'shinlarining kirib kelishi, bu yerda turli qal'alar va istehkomlarning barpo etilishi buning zaruriyati kabilar haqida ham N.Mayev o'z asarida ma'lumot berishga harakat qiladi. N.Mayevning ko'rsatishicha, Qozoq cho'llaridagi va savdo yo'llaridagi talonchilikning oldini olish va savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minlash maqsadida bir qator istehkomlar quriladi va shu tariqa 1835 yilga kelib Aleksandrov forti, Uralsk istehkomi, Orenburg istehkomi, Korabutoq istehkomi va boshqalar paydo bo'ldi. Sirdaryo bo'ylarida Xiva xonligining ta'sirini yo'qotish maqsadida esa 1847 yilda keyinchalik Aralsk forti nomini olgan Raim istehkomi barpo etiladi. Shu tariqa daryoning yuqori oqimi bo'ylab 2-fort (Kazalinsk) va 3-fortlar (Kannakchi) qurildi, keyinchalik Qo'qon xonligidan tortib olingan Oqmasjid qal'asi o'rnida Perovskiy forti, Jo'lek qal'asi o'rnida esa Jo'lek forti barpo etildi. N.Mayevning so'zlaridan ko'rish mumkinki, muallif bu harbiy qal'alarning barpo etilishi borasidagi fikrlarini juda yuzaki va umumiy tarzda bildirib o'tgan.

N.Mayev o'z asarida Turkiston general gubernatorligining chegaralarini quyidagicha tasvirlab beradi¹⁹²: Turkiston general gubernatorligi bilan Tarbag'atoy hizmasi va Semipalatinsk viloyatining Sibir Qirg'izlari viloyati bilan chegaralari, bu yerdan Balxash ko'ligacha va ko'l yoqalab to'g'ri chiziq bo'ylab Chu daryosigacha, daryo oqimi bo'ylab Sarisuvigacha bo'lgan hududlar bilan belgilanadi.

Turkiston general gubernatorligining Orenburg general gubernatorligi bilan chegaralari quyidagilarni o'z ichiga oladi: Perovskiy qo'ltig'i o'rtalaridan Orol dengizi tomon Temnembes

¹⁹² Бу маълумот 1870 йилиги охиридаги «Сибирский вестник» газетасидаги маълумотларга асосланган.

tog'lariga, u yerdan Terekli darasigacha va keyin Kelmas tog'iga va Nuzbil darasiga, u yerdan esa Oqqum va Chubartepa tog'larigacha, Muinqum cho'lining janubiy sarhadlarigacha va Mingbuloq darasiga, u yerdan esa Sarisuv va Chu daryolarining quyilish joyigacha bo'lgan yerlar¹⁰³.

Matnuni mustahkamlash uchun savollar:

1. O'ra Osiyo xonliklarining podsho Rossiyasi tomonidan bosib olinishiga doir manbalarni tavsiflab bering.
2. O'ra Osiyoda ingliz - rus raqobatçhligi namalarda ko'rinadi?
3. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston o'lkasi nima uchun kartografik va harbiy topografik yo'l bilan o'rganildi?
4. Podsho Rossiyasining O'ra Osiyoni zabt etishga kirishuvda asosan nimalarga e'tibor qaraldi?
5. Turkiston general - gubernatorligining tashkil etilishida nimalarga asosiy e'tibor qaraldi?
6. Xiva xonligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlar qanday bo'ldi?
7. O'ra Osiyoda Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatining asl mohiyatida nimalar ko'rinadi?
8. General gubernatorlik markaziy boshqaruv tizimi xususiyatlarini ochib bering.
9. Turkiston general gubernatorligida viloyatlar boshqaruvi qanday tizim asosida amalga oshirilgan?
10. Turkistonda shaharlar boshqaruvi tizimini asoslab bering.
11. Imperiyaning ko'chiruvchilik siyosati va uning mohiyatini ochib bering.
12. O'ra Osiyo temir yo'lining qurilishi va maqsadi?
13. O'lkada sanoat sohasining shakllanishi xususiyatlari?

Tayanch tushunchalar:

Mustamlaka boshqaruv tizimi, general gubernatorlik markaziy boshqaruvi, uездlar boshqaruvi, harbiy gubernator, sud palatasi, volostlar boshqaruvi, uchastkalar va ovul jamoalari boshqaruvi, «Vaqtli Nizom loyihasi», «Shahar Nizomini qo'llash», assimilyatsiya, O'ra Osiyo temir yo'li, sanoat sohasining shakllanishi, O'ra Osiyo xonliklari, Rossiya imperiyasi, Turkiston general gubernatorligi.

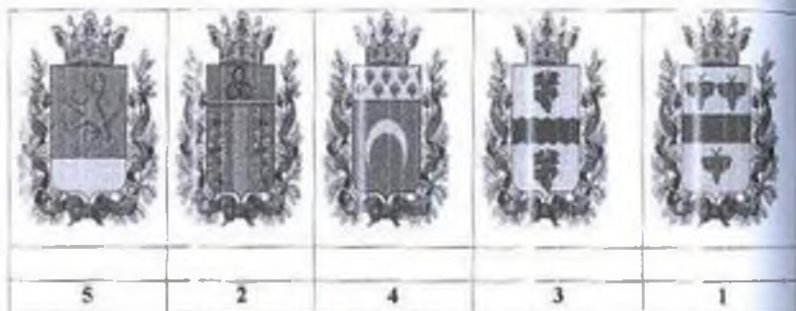
¹⁰³ Матн II Нутномаи от С.-Петебурга до Туркостан. Нодаран картография Самарканд, 1870. Стр.13

Sirdaryo viloyati, Farg'ona viloyati, Samarqand viloyati, Yettisuv viloyati, Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati, Buyuk Britaniya, Toshkent mudofaasi, boshqaruv usuli, Amudaryo bo'limi, Zarafshon okrugi, «Turkiston viloyatining gazetasi», «Turkistanskiye vedomosti», viloyatlar, uездlar, bo'lis, uchastkalar, ma'muriy hududlar.

MAVZUNI MUSTAHKAMIASH UCHUN NOSTANDART TEST TOPSHIRIQLARI

1. Rasimga qarab bayroqlar Turkiston general gubernatorligining qaysi viloyatlariga tegishli ekanligini aniqlang va jadvalga har bir rasmi ostiga mos raqamlarni yozing.

1) Farg'ona 2) Samarqand 3) Sirdaryo 4) Yettisuv 5) Zakaspiy

2. Rasimga qarab Turkiston general gubernatorlarining ismi-sharifini aniqlang va jadvalga har bir rasmi ustiga mos raqamlarni yozing.

1) Fon Kaufman 2) N.I.Ivanov 3) N.O.Rozenbax 4) N.Kuropatkin 5) A.B.Vrevskiy

3. Rasmlarga qarab tarixiy shaxslarning yashagan vaqtini davriy ketma-ketligi bo'yicha mos raqamlarni rasmlar tagiga yozing.

4. Viloyatlarni tashkil topishini ranglar va raqamlar ketma-ketligida ko'rsating. Rasmi va ko'p javobli nostandart test javobi:

	viloyatlar nomi	Ranglar raqamlar
--	-----------------	---------------------

	Yertisu viloyati	1
	Samarqand viloyati	3
	Buxoro amirligi	4
	Sirdare viloyati	2
	Xiva xonligi	6
	Zakaspiy viloyati	5
	Farg'ona viloyati	7

5. Quyidagi bayroqlarning qaysi davlatlarga tegishli ekanligi aniqlan?

1) Buxoro amirligi 2) Xiva xonligi 3) BXSR 4) Qo'qon xonligi

6. Berilgan rasmlarda ko'rsatilgan me'moriy obidalarning nomlanishiga mos raqamlarni ko'rsating

	6	Me'moriy obidalar	Raqamlar
		Buxoro arki	5
		Minorai kalon	2
		Sitorai Mohi Xosa	1
		Vobkent Minorasi	3
		Abdullaxon madrasasi	6
		Bolo xovuz masjidi	4

8. Buxoro amirligi devonida xizmat qilgan quyidagi mansab egalarining vazifalarini aniqlab, ularni juftlang.

1	PARVONACHI	A	Balog'atga yetmagan shahzodalar ulg'ayib, mustaqil faoliyat yuritganlariga qadar davlat ishlarini ularning nomida boshqargan.
2	DODXOH	B	Uning vazifasi xon farmonlarini, rasmiy hujjatlarini mas'ul shaxslarga, ijrochilarga yetkazishdan iborat bo'lgan.
3	KO'KALDOSH	C	dargohga tushgan arzularni qabul qilgan va ularga javob qaytargan.
4	OTALIQ	D	xon siyosatiga fuqarolarning munosabatini o'rgangan va bu siyosatning dardsizligini ta'minlagan.

Javobi:

Javob:	1-B	2-C	3-D	4-A
--------	-----	-----	-----	-----

9. O'zbek xonliklarida deyarli bir xil vazifani bajarган quyidagi o'rtin darajali unvon va mansab egalarining vazifalarini ko'rsating va ularni juftlang.

1	QO'RCHIBOSHI	A	xonga tegishli yilqi, otulov va
---	--------------	---	---------------------------------

			ularning ta'minoti bilan shug'ullanuvchi
2	SHIG'OVUL	B	chet davlatlar elchilarini qabul qilish xizmatining boshlig'i
3	MUNSHIY	C	Qurol-aslaha xizmati boshlig'i
4	MIROXUR	D	kotib

Javobi:

Javob:	1 - C	2 - B	3 - D	4 - A
--------	-------	-------	-------	-------

10. Quyidagi o'zlar qaysi hukmdorlarga tegishli, ularni aniqlab to'g'ri javoblarni bilan juftlang.

1	AMIR NASRULLOXON	A	1798 yilda Toshkentga qarshi harbiy yurishni amalga oshirdi
2	MUXAMMAD RAXIM II	B	1858 yilda davlat hududlarini to'liq birlashtirdi
3	OLIMXON	C	1875 yilda Orenburgga surgun qilindi
4	XUDOYORXON	D	Davlat boshqarish bilan birga shoirlik bo'lasida ham mashhur bo'lgan

Javobi:

Javob:	1 - B	2 - D	3 - A	4 - C
--------	-------	-------	-------	-------

11. Buyuk allomalarimizga tegishli ma'lumotlarni toping.

1	ABU RAYHON BERUNIY	A	"Safarnoma" asari muallifi
2	AL XORAZMIY	B	"O'rta Osiyolik sayyoh va olimlar" asari muallifi
3	NOSIR HIKRAY	C	"Minerologiya" asari muallifi
4	ILHASANOV	D	"O'rta Osiyo va unga yondosh yerlar"

Javobi:

Javob:	1 - C	2 - D	3 - A	4 - B
--------	-------	-------	-------	-------

12. Davlatlarning tashkil topishi va xududiy kengligi ketma-ketligi tartibida ko'rsating va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) Turkiston gubernatorligi 2) Qo'qon xonligi 3) Xiva xonligi 4) Buxoro xonligi

Davlatlar nomi	Javob raqamlar
Davlatlarning tashkil topishi ketma-ketligi	3, 2, 4, 1
xududiy kengligi	2, 1, 4, 3

13. Quyidagi san'at turlarining keng tarqalganlik darajasi va paydo bo'lishi ketma-ketligini aniqlab, mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) Xattotlik 2) kiyob ko'chirish 3) muvatura rassomlik san'ati 4) kitob bezatish san'ati

san'at turlari	Javob raqamlar
keng tarqalganlik darajasi	1, 3, 2, 4
paydo bo'lishi	1, 3, 2, 4

14. Jabon iqtisodiy jarayonlari tarixining rivojlanishida muxim o'ringa ega bo'lgan Afrika va Avstraliyaning iqtisodiy tarixida deqqonchilik hududlari va sug'orish tarmoqlarining aniqlang va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) Viktoriya 2) Samoti; 3) Simpson; 4) Nuhtya; 5) Gipson; 6) Kalahari; 7) Namib; 8) Katta Qumli cho'l

Xududlar	Javob raqamlar
Afrika xududlarida	2, 4, 6, 7
Avstraliya xududlarida	1, 3, 5, 8

15. Buxoro amirligi va Xiva xonligiga aloqador tushunchalarni aniqlang va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) Ark 2) Kalamina 3) inoq 4) qo'shbeqi 5) Jamir 6) xon 7) alg'ut 8) „S'ohi dervesh“

xonliklar	Javob raqamlar
Buxoro amirligi	1, 4, 5, 8
Xiva xonligi	2, 3, 6, 7

16. Diniy unvonlar va boshqaruvdagi unvonlarni aniqlang va mos raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) otaliq 2) mustfiy 3) shayxulislom 4) dedaxox 5) mixtasib 6) mextar

unvonlar	Javob raqamlar
Diniy unvonlar	2, 3, 6

17. Buxoro amirligiga oid quyidagi tushunchalarning qaysilari to'g'ri

- A) Davlat xonlik deb yuritilgan
- B) davlat boshliqlari xonlar deb yuritilgan
- S) Davlat XX asr 20-yillarida negatilgan
- D) Davlat xududlari 27 ta noiblikka bo'lingan
- E) Davlat xududlari 27 ta beklikka bo'lingan
- F) Amirlikning so'nggi hukmdori amir Muzaffarxon bo'lgan

A	B	S	D	E	F
yo'q	Yo'q	ha	yo'q	ha	yo'q

18. Xiva xonligiga oid quyidagi tushunchalarning qaysilari to'g'ri

- A) Xiva xonligi 1763 yilda tashkil topgan
- B) Xiva xonligida xalq'ut nomli soliq mavjud bo'lgan
- S) Xiva xonligi XX asrning 20-yillarida tugatilgan
- D) Xiva xonligi 4 ta viloyatga bo'lingan
- E) Xiva xonligi 16 ta beklikka bo'lingan
- F) Xivaning so'nggi xoni Ehtuzarxon

A	B	S	D	E	F
Yo'q	ha	ha	Yo'q	ha	Yo'q

19. Qo'qon xonligiga oid quyidagi tushunchalarning qaysilari to'g'ri

- A) Qo'qon xonligi 1756 yilda tashkil topgan
- B) Qo'qon xonligida tag'oy nomli soliq mavjud bo'lgan
- S) Qo'qon xonligi 1876 yilda tugatilgan
- D) Qo'qon xonligi 27 ta viloyatga bo'lingan
- E) Toshkent bekligi xonlik tarkibida edi
- F) Qo'qonning so'nggi xoni Xudoyorxon

A	B	S	D	E	F
Yo'q	ha	ha	Yo'q	ha	Yo'q

20. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to'g'ri?

- A) Jadidchilikning asoschisi Maxmudxo'ja Bexbudiy
- B) Turkistonda dastlabki milliy matbuot jadidlarga xos

- C) XX asr boshlarida Turkistonda savodsizlik nihoyatda kuchli edi.
 D) XX asr boshlarida tarixnavislik davom ettirildi.

Javob:

A	B	C	D
Yo'q	ha	Yo'q	ha

21. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari to'g'ri?

- A) XIX asr birinchi yarmida ijod etgan tarixchi olimi Muhammad Ya'qub ibn Doniyolbiy Buxoriy (1771-1831) « Gulshan ul-muluk» (Podshohlar gulshani) degan asar yozib qoldirgan.
 B) Mashhur shoiri Mujiim-Obid (1748-1818) «Mujiim» hamda «Obid» taxalluslari bilan ijod qilgan va uning turkiy devonida 459, forsiy devonida 206 g'azal bor.
 V) Xorazm hududida jami 40 ga yaqin o'zbek qabilasi istiqomat qilar edi.
 S) 1553-yildan boshlab Kaspiy dengiziga oqmay qoyganligi bo'ldi, daryo 15 yil davomida Orol dengizi yo'nah' shigaburidiki, natija-da eski o'zan atrofi lag'i yerlar cho'lga aylandi.
 D) 1697-yilda Arushaxon taxtdan tushirilib, ko'ziga mil torttirildi..
 YE) Yirik olim, faylasuf, shoir Ahmad Donish (1827-1897) 20 yil mobay'ida Buxoro saroy kutubxonasida katta va rassom bo'lib ishlagan.

Javob: A,B,E

22. Quyida berilgan fikrlarning qaysilari noto'g'ri?

- A) 2007-yilda Xiva shahrining 2500 yilligi nishonlanadi
 B) Sahhof -muqavolovchi.
 V) Xiva shahri XV asr boshlaridan 1900-yilgacha Xiva xonligining poytaxti.
 S) Lavvoh -sarlavha yozuvchi.
 D) Muzahhib -oltin suvni yurituvchi.
 YE) Samarqand mamlakat poytaxti

Javob: A, B,E

23. Buxoroda hukmronlik qilgan mang'it xonadoni vakillarining davlat boshqargan sanalarini ketma-ketlikda ko'rsatib va raqamlarda te'ajshli kataklarga yozib.

- 1) Amir Shohmurod 2) Muhammad Rahimbiy; 3); 4) Amir Haydar; 5) Amir Nasrullo 6) Amir Doniyolbiy

Javobi

24. Boxoroda hukmronlik qilgan Joniyar sulolasi vakillarining davlat boshqaruvidagi faoliyati ketma-ketligini tegishli raqamlarda kataklarga yozing.

- 1) Abdulazizxon; 2) Dinnomhammad; 3) Imomqulixon; 4) Nudrmuhammadxon;
5) Boqimhammad 6) Subxonqulixon

Javobi

25. Qo'qou xonligi hukmdorlarining hukmronlik yillarini xronologik ketma-ketligini ifodalagan holda tegishli raqamlarni kataklarga yozing.

- 1) Abdulkartimbiy; 2) Abduraximbiy; 3) Shoxruhbiy; 4) Erlonabiy; 5) Norbukubiy
6) Olimxon.

Javobi

26. O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi yillarida buyuk allomalarimiz yubileylarining nishonlanishini ketma-ketlikda ko'rsatib bering.

- 1) Farg'onada Ahmad al-Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi;
2) Xorazmda Muhammad Rizo Emiyozbek o'g'li Oqahiy tavalludining 190 yilligi;
3) Nukusda Ajiniyoz Qosiboy o'g'li tavalludining 175 yilligi keng nishonlandi;
4) Xorazmda Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi

Javob:

Javob: 1) 1998-yil 24-oktabr kuni Farg'onada Ahmad al-Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi.

- 2) 1999-yil 17-dekabr kuni Xorazmda Muhammad Rizo ermiyozbek o'g'li Ogahiy tavalludining 190 yilligi,
 3) 1999-yil 18-dekabr kuni Nukusda Ajiniyoz Qosiboy o'g'li tavalludining 175 yilligi keng nishonlandi,
 4) 1999-yil 5-noyabrda Xorazmda Jaboliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi

1 4 2 3

27. Quyidagi vazifalar qaysi unvon va mansablarga tegishli, ko'rsatiling va ularni juftlang.

1	xonga tegishli yilqi, ot-ulov va ularning ta'minoti bilan shug'ullanuvchi	A	QO'RCHIBOSHI
2	chet davlatlar elchilarini qabul qilish xizmatining boshlig'i	B	SHIHOVUL
3	Qurol-aslaha xizmati boshlig'i	C	MUNSHIY
4	ko'ch	D	MIROXUR

Javobi:

Javob	1 - C	2 - B	3 - D	4 - A
-------	-------	-------	-------	-------

28. Quyidagi ma'lumotlarni keltirilgan ishlarni amalga oshirgan hukmdorlarni aniqlab to'g'ri javoblar bilan juftlang.

1	1798 yilda Toshkentga qarshi harbiy yunshu amalga oshirdi	A	AMIR NASRULLOXON
2	1858 yilda davlat hududlarini to'liq birlashtirdi	B	MUXAMMAD RAXIM II
3	1875 yilda Orenburgega surgun qilindi	C	OLIMXON
4	Davlat boshqarish bilan birga shoirlik borasida ham mashhur bo'lgan	D	XUDOYORXON

Javobi:

Javob	1 - B	2 - D	3 - A	4 - C
-------	-------	-------	-------	-------

29. Buxoro amirligi va Xiva xonligiga aloqador tushunchalarni aniqlang va mos raqamlarni javobning o'ng tomoniga yozing.

1) Ark 2) Kalamkor 3) moq 4) qo'sh'egi 5) amir 6) xos 7) alg'ui 8) ...Siobhi
davrish"

zonliklar	javob raqamlar
Buxoro amirligi	1, 4, 5, 8
Niva zonligi	2, 3, 6, 7

30. Diniy unvonlar va boshqaruvdagi unvonlarni aniqlang va mas
raqamlarni jadvalning o'ng tomoniga yozing.

1) malik 2) jamiy 3) shayxidiston 4) ulcdax 5) muqtasib 6) mextar

unvonlar	javob raqamlar
Ilmiy unvonlar	2, 3, 6
boshqaruvdagi unvonlar	1, 4, 5

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati

1. Абаза К.К. Завоевание Туркестана – СПб. Б.и., 1902. -237 с.
2. Абдуллаев Т. XIX - XX асрларда Ўзбек камдакорлиги. - Т., 1974.
3. Абдуллаев У. "Кўзон хонлиги аҳолисининг этник таркиби"
<http://www.e-tarix.uz>.
4. Абдурахимова П.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – I четверть XX века. -Т. Университет, 1999. -162 с.
5. Абдурахимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлакачилиги. Т. Академия, 2002. -240 б.
6. Агзамова Г.А. Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва саъдо. - Т., Ўзбекистон, 2000.
7. Агзамова Г. Маргилон хунармандчилигининг оид айрим маълумотлар // Маргилон шаҳрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Маргилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференцияси материаллари. - Тошкент - Маргилон, 2007.
8. Алтиджанов Б.А. Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX-начало XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург -2016. С.40.
9. Анке фон Кюгельген Лестигмация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.)
10. Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане) – Т. Фан, 1995. – 218 с.
11. Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (қадимги замон ва ўрта асрлар). Тошкент, Ўқитувчи, 2001.
12. Бартольд В.В. Авлия Ата // Сочинения. М.: Наука, 1965. Т. -С.340.
13. Бартольд В.В. Ак – Мечеть // Сочинения. М.: Наука, 1965. – Т. -С. 314-317.
14. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России Т. VII. М.: Наука, 1971. – 663 с.
15. Бартольд В.В. История Туркестана. Конспект лекции. -М., Наука, 1963.
16. Бартольд В.В. Кожанл // Сочинение. –М., Наука, 1935. Т. -С.462-466.
17. Бартольд В.В. Туземцы о русском завоевании // Сочинения. –М., 1964. Т. II. ч.2 –С.333-350.
18. Бартольд В.В. Туркестан // Сочинение. –М., Наука, 1963. Т. –С.518-520.
19. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шохрухи» как исторический источник. Алма-Ата. Наука, 1987. 200 с.

20. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шохрухи» как исторический источник. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Т., 1983. -22 с.
21. Бобобеков Х. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Қисқач маълумотнома. Т.Шарк. 2000.
22. Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. - Т.: Фан, 1996
23. Бутаков А.И. «Именные записки плавания по Аральскому морю в 1848-1849 г.», подготовка к печати Е.К. Бетгера. -Ташкент: 1953.
24. Бухоро арки. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Т. Б.756-758.
25. Вахидов Ш. Аваз Мухаммад Аттар Хуканди и его сочинение «Тарих-и жахоннамоён» исследование, перевод и примечания. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. -Т., 1990. - 19 с.
26. Вахидов Ш. Источники, использованные Аваз Мухаммад Аттаром в сочинении «Тухфат ат-таворихи хони», «Тарихи жахоннамоён» // Адабий мерос. 1989. -№ 4 (50). -С. 31-36.
27. Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских. // ИРГО. -СПб. 1854
28. Веселовский Н.И. Бадаулет Якуб-бек Аталык Кашгарский. -Спб.: Императорская Академия Наук, 1898. -103с.
29. Веселовский Н.И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. Текст, перевод и приложения. -Спб.: Б.и., 1894. -206 с.
30. Веселовский Н.И. Новые материалы по истории Кокандского ханства // Журн. министерства просвещения. -1886. -Ч.248 №11. -С. 13-14.
31. Вохидов Ш. Қўқон тарихнавислик мактабидиниڭ шаклланиши. Тар.фан.док. дисс. Т.1998
32. Денов беклиги. <http://vastina-izmetez.blogspot.com>
33. Диваев А. Киргизские поговорки. -М.: 1903. -13 с.
34. Дингельштедт Н. Наши колонизации в Средней Азии // Вестник Европы. -1892. Кн. II. -С.231-237.
35. Добромыслов А.И. Города Сырдарьинской области. -Т.: Б.и., 1912. -56 с.
36. Домиёров А.Х., Буриев О., Аширов А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи. Т.Янги нашр, 2011.
37. Записки графа Игнатьева // Исторический вестник. -СПб., 1914. -№4. -С.123-124.
38. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина // ВИРГО. -1856. - Ч. 18. Кн. VI. - С.255-259.
39. Зотов А., Якубов Б., Смирнов И., Чабров Г. Города Ферганской долины. - Т., 1963.
40. Иванов П.П. Архив хивинских ханов. Издательство Академии Наук СССР. Москва-Ленинград. 1939.

41. Илхомов З, Яқобжонов Ж. Қўқонга сарҳат қўлган рус олими. ТПУ им Низами, 2008 г.
42. Илхомов З А. "Қўқон хонлиги тарихшўнослигининг айрим масалалари (таҳлил ва мулоҳазалар)". Т. 2007.
43. Исмаилов И. Россиянинг Ўрта Осиёга ва Эрон билан бўлган савдо-алоқасида Нижний Новгород ярмаркасининг аҳамияти (XIX аср хори XX аср бери) т.ф.н. Д.Т. 1973.
44. Исмонлова Б. Бухарский эмират при эмире Хайдаре Хужанд. 2000.
45. Исоққон Ибраҳим Фарғона. Т. Мерос. 1991.
46. Йўлдошев М.Й. Хива хонлигининг феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. - Т. Ўзбекистон давлат нашрияти, 1959.
47. Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Қашқар ўртасидаги савдо алоқалари // "Қўқон асрлар силсиласида" Республика илмий-назарий анжумани - Қўқон., 2004.
48. Қўлдошев Ш. Қўқон хонлигининг Шарқий Туркистон билан иқтисодий алоқаларида Марғилоннинг тўтган ўрни // "Марғилон асрлар силсиласида" Республика илмий-амалий семинар материаллари Фарғона, 2005.
49. Логофет Д. В горах и на равнинах Бухары (Очерки Средней Азии). СПб. 1913.
50. Логофет Д.И. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. С.-Петербург, 1909.
51. Мадррахимов З. "Қўқон хонлигининг савдо муносабатлари" Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.2009.
52. Мадррахимов З.Ш. Қўқон хонлигининг савдо муносабатлари. Т. 2014.
53. Макинсеев А. И. Исторический обзор Туркестана и поступательного движения в него русских. - Б. м., 1897.
54. Макинсеев А. Показания сибирских казаков Милюшина и Батыршикина, бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 гг. // Вестник Русского Географического общества. -Ч.17 (П) -С.116. 1856. -С.20-32.
55. Махмудов М. Хазораст - Хоразмнинг жанубий қалқони. <http://kh-davlat.uz>
56. Миндделсторф А.Ф. Очерки Ферганской долины // Перевод : немецкого В.И.Ковалевского. СПб.: Б.и., 1872 -604 с.
57. Мирзо Олим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.1995.
58. Мирзо Олим Махдум Хожа. Тарихи Туркистон. -Т. Янги аср авлоди, 2010й.
59. Мулло Олим Махдумхожа. Тарихи Туркистон. -Т. Шарқ, 1995. -127 б.
60. Мулло Олим Махдум Хожа. Тарихи Туркистон - Т: Туркистон генерал губерния орлиги босмаханаси. 1915.-220б.

61. Мунаввар Қори Абдурашидхонова. "Ер юли". www.zuoniz.com
62. Мусев Д., Хошимов Х. Андижонлик XIX аср охири - XX аср бошлари даври хунармандчилиги тарихини урганилишига доир // Марғилон шаҳрининг Жаҳон шивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференцияси материаллари - Тошкент - Марғилон, 2007.
63. Муҳаммад Азиз Марғилоний Тарихи Азияий. Намуна таърифловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. - Т., Мънавият, 1999.
64. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. С.-Пб., -1821.
65. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. - М.: Наука, 1968. - 76 с.
66. Натякин В. Краткая история Кокандского ханства. Вып. IV. - Казань. Б.и., 1886. -215 с.
67. Небольсин П.И. Статистические записки о внешней торговле Россией со Средней Азией, СПб, 1856.
68. Ниязатов М. Статус Хивинского ханства в составе Российской империи. <http://xonazmiy.uz>
69. Очилов Ф. Сурхон воҳаси беқликларидаги иқтисодий-сиёсий вазиктисодий узағишлар (XIX асрнинг иқкинчи ярми - XX аср бошлари). Т. «ABU MATBUOT-KONSALT», 2008.
70. Павлов П.Г. История Туркестана. В связи с кратким историческим очерком сопредельных стран. -Т. Б.и., 1910. -236 с.
71. Паптусов Н.Н. Теварихи Шахрухие // Туркестанские ведомости. - 1876. -№30.
72. Паптусов Н.Н. Теварихи Шахрухие. Казань.1885.
73. Петровский Н. Очерки Кокандского ханства // Вестник Европы. - 1875. -Кн. 10. -С.722-757.
74. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. - Фрунзе: Илим, 1977. -368 с.
75. Посадка из Орска в Хиву и обратно, совершенная 1740-1741 годах поручиком Глазиевым и геодезистом Муравьиным. С.-Петербург. Типография министерства внутренних дел. 1851.
76. Потанин Т. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина 1830 г. Отд. отд. // Военный журн. -1831. №4-5. -С.35-36.
77. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1810 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в эти страны для переговоров. С картами с чертежами и проч. Часть вторая. Москва, в типографии Августа Семена. 1822.
78. Сагдуллаев А. Ялбошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараккиёти. Т. Академия, 2000.
79. Садиқов А.С. Экономические связи Хивы с Россией. Т. Н. 1965.

80. Турсунов С, Турсунов А, Тоғасев М. Шеробод тарихидан лавҳалар - Т. "Yangi nashr", 2014.
81. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркестон Чор Россияси мустанлақчилиги ва даврида Т., 2000
82. Ўлжаева Ш. Китоб-Кифтиоб таъриhinинг қисқача тарихи. <https://es-la.facebook.com>
83. Усмонов К., М. Содиқов, С. Бурханова. Ўзбекистон тарихи. - Т.: 2005
84. Федоров Г.П. Моя служба в Туркестанском крае // Исторический вестник. 1913. Т. 134. № 11.
85. Холтикова Р. Россия-Бухоро тарихи чоррахасида - Т.: Ўқитувчи, 2005
86. Хотамов А., Пекинезов Н. Карман-қадимий диёр. Тошкент, Ўзбекистон, 2007.
87. Хуршут Э. «Мунтахаб ул – таворих» как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII – XIX вв. // Общественные науки в Узбекистане –1984 -№7 –С.36-42.
88. Хуршут Э. Изучение среднеазиатских источников XVI–XIX веков: значение, состояние, проблемы // Общественные науки в Узбекистане –1989 -№2 –С.49-53
89. Хуршут Энвер. Ҳақимхонининг ҳаёти ва саяхатлари - Т., Фан, 1987.
90. Хукандий Аваз Мухаммад Аштор. Тарихи жаҳоннамои // Шарқ Юлдузи. -1991. -№8. -Б.119-141.
91. Shamsudinov R., X. Mo'minov. O'zbekiston tarixi. Ma'sul muharrir S. Inoyatov. - T. "Sharq", 2013
92. Shamsudinov R, Karimov SH, Ubaydullayev O'. Vatani tarixi. T. Sharq, 2010.
93. Шушкова М.Е. Реформа управления Туркестанским краем в начале XX в.: разногласия между Петербургом и Ташкентом. <http://shosh.uz>
94. Эркинов А. «Российская империя и Хивинское ханство (русские ученые А.Н.Савойлович и путешественник В.Г.Ян в хивинском дворце в начале XX в)». <https://cyberleninka.ru/article>
95. Юджин Скайлер. "Туркестан: записки о путешествии в Русский Туркестан, Коканд, Бухару и Куляджу", 1876.

MUNDARIJA

	Kinsh	3
I.	XVI-XIX ASR O'RTALARIDA O'ZBEK XONLIKLARI TARIXIY GEOGRAFIYASI	
	8
1.	Buxoro xonligi (amirligi) tarixiy geografiyasi	8
2.	Xiva xonligi tarixiy geografiyasi	33
3.	Qo'qon xonligi tarixiy geografiyasi	52
4.	Xonliklar aholisi va mashg'ulotlari	60
5.	Xonliklar iqtisodiy va iqtisodiy markazlar, tashqi iqtisodiy munosabatlar	66
II.	O'RTA OSIYONING XIX ASR O'RTALARI-XX ASR BOSHLARI TARIXIY GEOGRAFIYASI.....	115
1.	Turkiston general gubernatorligi	115
2.	Sirdaryo viloyati	139
3.	Farg'ona viloyati	140
4.	Samarqand viloyati	141
5.	Yettisu viloyati	142
6.	Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyati	143
7.	Turkiston general gubernatorligida ijtimoiy-iqtisodiy hayot	145
8.	XX asr boshlarida amalga oshirilgan ilmiy ekspeditsiyalar tomonidan Turkiston tarixiy geografiyasining yoritilish	154
	Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati	175

Ilhornov Ziyovutdin Adhmovich

TARIXIY GEOGRAFIYA

O'quv qo'llanma

Toshkent - "METODIST NASHRIYOTI" - 2023

Muharrir: Xolsidov F. B.

Bosishga 20.08.2023 da ruxsat etildi.

Bxhimi 60x90. "Cambria" garnituras.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 12. Nashr bosma tabog'i 11,5.

Adadi 250 nusxa.

"METODIST NASHRIYOTI" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.

Manzili: Toshkent shahri, Yal.kasaroy ko'chasi, 5-uy.

+99893 552-11-21

Nashriyot rozillgisiz chop etish ta'qiqlana-til